

UNIVERZITA KARLOVA

Katolická teologická fakulta

Ústav dějin křesťanského umění

Mgr. et Mgr. Kornélia Kolářová Takácsová, Th.D.

*Severní portál kostela sv. Prokopa v Třebíči ve střeoevropském
kontextu se zvláštním zřetelem ke kostelům v Uhrách*

DISERTAČNÍ PRÁCE

Vedoucí práce: doc. PhDr. Michaela Ottová, Ph.D.

2021

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.

Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.

Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze, dne 25. 6. 2021

Kornélia Kolářová Takácsová

Kornélia KOLÁŘOVÁ TAKÁCSOVÁ: Severní portál kostela sv. Prokopa v Třebíči ve středoevropském kontextu se zvláštním zřetelem ke kostelům v Uhrách. Praha 2021

Anotace

Předkládaná disertační práce zařazuje severní portál baziliky sv. Prokopa v Třebíči do širších středoevropských souvislostí se zvláštním zaměřením na uherské stavby. Po uvedení do historie třebíčského opatství a kostela, popisu portálu a jeho ikonografickém rozboru následuje analýza významných portálů z oblasti Německa, Rakouska a Maďarska, které bývají zmiňovány ve vztahu k třebíčskému portálu a jsou spojovány s normanských ornamentem, včetně pokusu o jejich chronologické zařazení. Součástí práce je kritické pojednání různých teorií putování normanského dekoru po střední Evropě. Zvláštní pozornost je věnována otázce zadavatele třebíčské baziliky, která odkazuje jednak na vládnoucí přemyslovský rod, jednak na pozoruhodnou postavu olomouckého biskupa Roberta. Ve všech zemích středovýchodní Evropy byli kromě zahraničních stavitelů, kteří se ve skupinkách oddělili od velkých západních hutí, zapojeni místní kameníci, kteří se svým dílem podepsali na konečných podobách konkrétních staveb. Evidentní podobnosti mezi stavbami a dynastické vazby naznačují kontakt mezi těmito zeměmi, který zůstal živý i navzdory nepříznivým politickým okolnostem či dokonce válečným událostem. Na shodných rysech se navíc podepsala skutečnost, že normanský ornament byl již brzy po svém proniknutí do evropského kontinentu (např. v Sicílii) spjat s panovnickou reprezentací. Na tuto tradici navázali také středoevropští panovníci, emancipující se aristokracie, ministeriálové v Rakousku a šlechta v Uhrách budující panské kostely.

Klíčová slova

Třebíč, bazilika sv. Prokopa v Třebíči, severní portál v Třebíči, bývalé benediktinské opatství v Jáku, bývalé benediktinské opatství v Lébény, Řezno, Uhry, 13. století, normanský dekor

The North Portal of the Church of St. Procopius in Třebíč in a Central European Context with Special Reference to Churches in Hungary

Abstract

The present dissertation places the northern portal of the Basilica of St. Procopius in Třebíč in a broader Central European context with a special focus on Hungarian buildings. After an introduction to the history of the Trebic abbey and church, a description of the portal and its iconographic analysis is followed by an analysis of important portals from Germany, Austria and Hungary that are mentioned in relation to the Třebíč portal and are associated with Norman ornament, including an attempt to classify them chronologically. The thesis includes a critical discussion of various theories of Norman decoration wandering in Central Europe. Special attention is paid to the question of the founder of the Třebíč basilica, which refers both to the ruling Přemyslid family and to the remarkable figure of the bishop of Olomouc, Robert. In all the countries of Central Eastern Europe, in addition to the foreign builders who separated in groups from the large Western smelters, local stonemasons were involved and contributed their work to the final forms of specific buildings. The obvious similarities between the buildings and the dynastic links indicate a contact between these countries that remained alive despite unfavourable political circumstances or even war. Moreover, the fact that Norman ornament was already associated with the royal representation soon after its penetration of the European continent (e.g. in Sicily) contributed to the similarities. Central European rulers, the emancipating aristocracy, the ministerialists in Austria and the nobility in Hungary building manorial churches also followed this tradition.

Key words

Třebíč, Basilica of St. Prokop in Třebíč, northern portal in Třebíč, former Benedictine abbey in Ják, former Benedictine abbey in Lébény, Regensburg, Hungarian Kingdom, 13th century, Norman decor

Rozsah práce: 326 165 znaků s mezerami

Poděkování

Ráda bych poděkovala panu prof. PhDr. Jiří Kuthan, DrSc., Dr.h.c. za podnětné rady při dlouhém odborném vedení mé práce a také za poskytnutí odborné literatury. Dále bych ráda poděkovala své nové vedoucí práce, paní doc. PhDr. Michaele Ottové, Ph.D., která mi v poslední etapě práce byla nemalou oporou.

Dále můj vděk patří i prof. Imre Takácsovi, prof. Ernő Marosimu a také paní prof. Marii Prokopp z Ústavu dějin umění Univerzity Eötvöse Lóránda v Budapešti, kteří mi věnovali svůj čas a poskytli mi pomoc s maďarskými prameny a literaturou.

Svůj dík vyjadřuji i svým novým kolegyním a kolegům v Národním památkovém ústavu, kteří mě svým vstřícným přístupem podpořili ve finální fázi této práce. Jmenovitě bych ráda poděkovala PhDr. Vladislavu Razímovi, se kterým jsem mohla konzultovat téma své práce. Děkuji také za konzultaci Mgr. Dušanu Foltýnovi.

Nemalý dík patří mé rodině, která se mnou již podruhé podstoupila tak náročné období. Chtěla bych tímto poděkovat svému manželovi, který mi pomohl po technické stránce, svým dcerám, Sofii a Stele, které se mnou absolvovaly nemálo pracovních výjezdů za památkami. A v neposlední řadě děkuji svým rodičům, kteří mě vedli k poznání své vlastní kultury navzdory tomu, že jsem od malička studovala v cizím jazyce a „cizí“ kulturu.

Obsah

1. Úvod	3
2. Prameny k opatství a kostelu sv. Prokopa (Nanebevzetí Panny Marie) v Třebíči	5
3. Dějiny bádání o opatství v Třebíči	7
4. Dějiny baziliky sv. Prokopa (Nanebevzetí Panny Marie) v Třebíči	23
4. 1. Benediktinské opatství	23
4. 2. Probošství	26
4. 3. Stavebně historický vývoj kláštera	28
4. 4. Bazilika svatého Prokopa	34
5. Severní portál	39
5. 1. Popis	39
5. 2. Význam portálu v křesťanské symbolice	40
5. 3. Obrazový program severního portálu baziliky sv. Prokopa v Třebíči	41
5. 3. 1. Tympanon	41
5. 3. 2. Evangelisté	42
5. 3. 3. Opati nebo biskupové na konzolách?	44
5. 3. 4. Zvířata	45
5. 3. 5. Personifikace dobra a zla?	48
5. 3. 6. Ikonografie – shrnutí	49
6. Domácí příbuzné stavby	53
6. 1. Vedlejší portály z baziliky sv. Prokopa v Třebíči	54
6. 2. Portál kostela sv. Jana Křtitele v Měříně	55
6. 3. Farní kostel v Třebíči	56
6. 4. Bývalý cisterciácký klášter ve Velehradě	57
6. 5. Bývalý premonstrátský klášter v Louce u Znojma	58
6. 6. Portál kostela sv. Václava v Hulíně	59
6. 7. Západní portál kláštera cisterciacek v Předklášteří u Tišnova	59
7. Příbuzné výchozí stavby v Německu	61
7. 1. Dóm sv. Petra ve Wormsu	61
7. 2. Dóm sv. Petra a sv. Pavla v Bamberku	62
7. 3. Kostel Sv. Emmerama v Řeznu	63
7. 4. Kostel Sv. Jakuba v Řezně	63
7. 5. Západní portál kostela sv. Kastula v Moosburgu	65
7. 6. Gelnhausen – císařská falc (hrad)	66
8. Příbuzné stavby v Rakousku	67
8. 1. Obří brána dómu sv. Štěpána ve Vídni	67

8. 2. Karner sv. Pantaleona v Mödlingu	68
8. 3. Karner / Tříkrálová kaple v Tullnu	69
8. 4. Karner sv. Leonarda v Bad Deutsch Altenburgu	69
8. 5. Portály benediktinského opatství Nanebevzetí Panny Marie v Kleinmariazell	70
8. 6. Nevěstina brána v Liebfrauenkirche ve Vídeňském Novém Městě	70
8. 7. Románské zbytky v dómu v St. Pölten	71
9. Příbuzné stavby v Uhrách	72
9. 1. Královská kaple v areálu hradního komplexu v Ostřihomi	72
9. 2. Kostel sv. Jakuba staršího někdejšího benediktinského opatství v Lébényi	74
9. 3. Kostel sv. Jiří v Jáku	76
9. 4. Kaple sv. Jakuba v Jáku	78
9. 5. Portál kostela sv. Michala v Csempészkopácsi	79
9. 6. Portál kostela Narození Panny Marie v Magyarszecsődu	79
9. 7. Portál vesnického kostela v Óriszentpéteru	79
9. 8. Portál kostela sv. Michala v Kéttornyúlaku	80
9. 9. Portál kostela sv. Egídia v Ilije	80
9. 10. Portál kostela sv. Petra a Pavla v Sopronhorpácsi	82
9. 11. Kostel Panny Marie Budín, jivýchodní portál	83
9. 12. Katedrála Alba Iulia/Gyulafehérvár	84
10. Šíření normanského ornamentu ve střední Evropě	86
10. 1. Původ normanského ornamentu	86
10. 2. Německo	88
10. 3. Rakousko	90
10. 4. Uhry	95
10. 5. Evropské souvislosti třebíčského portálu pohledem českých badatelů	105
11. Závěr	113
11. 1. Jednota stavby	113
11. 2. Otázka stavebních hutí ve středoevropském prostoru	116
11. 3. Hlavní portál na severní straně jako součást obrazového programu portálu?	119
11. 4. Severní portál baziliky v Třebíči a uherské portály	120
11. 5. Empora jako zvláštnost benediktinského kláštera v českém prostředí	122
11. 6. Otázka zadavatele	123
11. 7. Komplexní vznik třebíčského kostela	127
12. Prameny a literatura	129

1. Úvod

Cílem disertační práce je prozkoumat umělecké vztahy severního portálu kostela sv. Prokopa v Třebíči k podobným portálům ve střední Evropě první poloviny 13. století, zejména pak k těm, které jsou součástí kostelů bývalých benediktinských opatství v Uhrách (Lébény, Ják a další), a pokusit se stanovit, jakým způsobem mohly být jednotlivé památky vzájemně ovlivněny.

Severní portál kostela sv. Prokopa byl v českém prostředí předmětem několika analýz, které mimo jiné hledaly paralely v kostelních portálech sousedních zemí. Dosavadní české bádání se ovšem převážně zaměřovalo na obdobné památky v rakouském prostoru (zejména na Obří bránu dómu sv. Štěpána ve Vídni), případně poukazovalo na vzory v prostředí německém (stavby z Řezna, Wormsu, Bamberku). Tyto vztahy jistě nelze zpochybnit, ale nabízí se důkladnější analýza recepce normanského ornamentu v rámci středoevropského prostoru. V této oblasti uherské relevantní stavby s normanským ornamentem ještě nebyly dostatečně analyzovány ve vztahu k severnímu portálu baziliky sv. Prokopa v Třebíči. Objasnění těchto vazeb přitom může pomoci přesněji určit také vztahy trebičského portálu ke stavbám rakouským, stejně jako vzájemné vztahy mezi uherskými a rakouskými portály.

Základem k lepšímu odkrytí možné středoevropské recepce normanského ornamentu mezi jednotlivými relevantními stavbami českého, rakouského a uherského území se musí stát důkladné studium dosavadní literatury k tématu. Stejně tak bude v práci nutné věnovat pozornost vedle tradičních uměnovědných postupů – širším přístupům. V mnoha ohledech bude nutné (zejména u uherských staveb) lépe porozumět historickým souvislostem, jejichž nepochopení vedlo k dnes již překonaným koncepcím, mezi nimiž lze jmenovat koncepci R. Hamanna. Stejně tak bude žádoucí se vyrovnat se starší literaturou, která je dnes v mnoha ohledech „zastaralá“ (např. teze Donina, Gereviche, Dercsényiho a částečně i českých historiků umění). V práci bude dán také prostor výsledkům technologickým (např. dendrochronologie) za účelem lepší datace baziliky sv. Prokopa (resp. celého areálu benediktinů), o které naprosto chybí listinné prameny dokládající jeho výstavbu v první polovině 13. století.

Až na základě dobré znalosti samotných staveb s normanským dekorem z celé Evropy a jejich historického pozadí bude možné vytvořit komplexní pohled na někdejší klášterní kostel benediktinů v Třebíči. K tomu budu nutné nejdřív představit někdejší klášterní areál s kostelem sv. Prokopa, a to se zvláštním zaměřením na jeho severní portál. Poté se v práci zaměřím na relevantní stavby z českého prostředí, následně z prostředí německého (odkud se huť seznámená s normanským ornamentem dostala do středovýchodní Evropy). Poté postupně bude věnován prostor i rakouským a uherským stavbám. Na základě dosavadního stavu bádání se pokusím načrtnout genezi normanského ornamentu v celé Evropě se zvláštním zaměřením na třebíčský severní portál.

Závěrem se pokusím představit svou tezi o místě severního portálu v evropském kontextu, přičemž se budu snažit o kontextuálně definovaný postup, na základě něhož bych ráda přispěla do diskuse nejen nastíněním recepce normanského ornamentu napříč hranicím střední Evropy, ale také k historickým a politickým souvislostem, které – jak se domnívám – mohou vést i k přesnějšímu časovému zařazení baziliky sv. Prokopa (resp. jeho severního portálu).

2. Prameny k opatství a kostelu Panny Marie (sv. Prokopa) v Třebíči

Ze všeho nejprve je nutné konstatovat, že zatímco literatura zabývající se bazilikou sv. Prokopa v Třebíči je velice početná, o písemných pramenech vztahujících se ke kostelu platí opak. První listinný pramen, ve kterém je zmínka o třebíčském klášteře, pochází z první poloviny 15. století. Jedná se o tzv. Třebíčský opis Kosmovy kroniky¹, někdy zvaný též jako Brněnský opis podle uložení v brněnském archivu, případně se také podle jeho editora označuje jako Bretholzův opis. V tomto dokumentu je zmínka o založení třebíčského klášteře, z níž se dozvídáme, že počátky baziliky sahají do roku 1101 a že v roce 1104 již stála na místě dnešní baziliky první sakrální stavba kaple sv. Benedikta, která byla vysvěcená pražským biskupem Heřmanem („*in primis edificaverunt ecclesiolam sancti Benedicti*“).

Probošt rajhradského benediktinského klášteře, archivář a historik Josef Bonaventura Piter² shromáždil velké množství písemného materiálu ke starším českým i moravským dějinám. Sepsal také chronologicky historické i diplomatické události týkající se třebíčského klášteře a na základě dostupných pramenů vytvořil nástin dějin třebíčského opatství. Součástí jeho aktivit týkajících se Třebíče byla i snaha o umělecké zhodnocení opatské baziliky sv. Prokopa. Dalším významným pramenem je dílo Alexiuse Habricha³, navazujícího na Pitera. Tento autor podává zprávu o listině z roku 1455, obsahující práva o povinnosti manů třebíčského klášteře. Josef Emanuel Horky⁴ provedl průzkum na faře v Třebíči, zkoumal dostupný historický materiál zdejšího zámeckého archivu a také opsal základní městská privilegia. Materiály o barokní přestavbě kostela sv. Prokopa vydal třebíčský archivář Čeněk Sameš v roce 1934.⁵ Tato nevelká publikace přinesla materiály (např. přiložené smlouvy a objednávky) umožňující nový pohled na dějiny kostela a jeho přestavbu vedenou v barokně-gotickém duchu stavitelem Františkem Maxmiliámem Kaňkou v letech 1725-1732. Je proto právem pokládána za jeden z nejvýznamnějších

1 Třebíčský opis Kosmovy kroniky, sign. 101.

2 PITER, sign. G a 24. G 38, G 40.

3 HABRICH 1781.

4 HOKRY.

5 SAMEŠ 1934.

pramenů ke stavebně historickému vývoji třebíčského opatství. Tento rukopis se dochoval v Třebíčském archívu⁶.

Mezi další prameny o vzhledu klášterního areálu lze počítat také jeho historická vyobrazení. Nejstarším vyobrazením třebíčského kláštera je dochovaná barevná kresba Třebíče, která byla připojena k mapě valdštejnského panství asi z roku 1720. Dalším cenným zpodobením kláštera je dochovaný votivní obraz města z roku 1766. Z roku 1835 pochází indikační skica Podklášteří v Třebíči, na které je již půdorys zámeckého prostoru zachycen relativně přesně.

⁶ Mezi další prameny o vzhledu klášterního areálu lze počítat také jeho historická vyobrazení. Nejstarším vyobrazením třebíčského kláštera je dochovaná barevná kresba Třebíče, která byla připojena k mapě valdštejnského panství asi z roku 1720. Dalším cenným zpodobením kláštera je dochovaný votivní obraz města z roku 1766. Z roku 1835 pochází indikační skica Podklášteří v Třebíči, na které je již půdorys zámeckého prostoru zachycen relativně přesně.

3. Dějiny bádání o opatství v Třebíči

Následující řádky stručně představí veškerou relevantní literaturu, která byla věnována benediktinskému opatství v Třebíči jak s ohledem na jeho historii, tak i na jeho místo v české a moravské středověké architektuře, případně také v celoevropském kontextu. Podrobnější kritická analýza nejdůležitějších příspěvků k tématu práce bude následovat v jejích dílčích částech, kde bude věnován širší prostor bazilice a dochovaným klášterním budovám v Třebíči, zejména pak ale severnímu portálu baziliky v evropských umělekohistorických souvislostech. Zde budou zařazeny také zahraniční publikace zaměřené primárně na tzv. podunajskou skupinu portálů, které spojuje společný normanský dekor.

Dva významní autoři, kteří se zabývali dějinami třebíčského kláštera, se odvolávají na nedochované *Anales monastrii Trebicensis*. Prvním z nich byl Tomáš Pešina z Čechorodu⁷, který se třebíčské bazilice věnuje ve svém díle *Mars Moravicus* z roku 1677. Pešina zde uvádí rok 1109 jako rok založení kláštera a také zmiňuje, že klášter měl sloužit jako místo posledního odpočinku obou zakladatelů. Druhým autorem je Eliáš Štrelka Náchodský⁸, který ve své kronice z roku 1574 datuje vznik kláštera do roku 1101.

Pro úplnost je nutné uvést také jména jako Gelasius Dobner⁹, František Josef Schwoy¹⁰, Beda Dudík¹¹, kteří navazují na Pešinu. František Pupitschka¹² bez vysvětlení spojuje roky 1101 a 1109 tak, že rok 1101 interpretuje jako rok založení a rok 1109 jako dobu ukončení stavebních aktivit na prvním kostele. Chronologicky na něj navazuje Gregor Wolny¹³, který ve své místopisné sérii kromě dějin kláštera věnuje pozornost i jeho popisu. I pro něho je klíčový rok 1109, o kterém mluví jako o roku založení kláštera, přičemž se opírá o již zmiňované *Annales monasterii Trebicensis*. O třebíčském klášteře pojednává i Mauric Trapp¹⁴ v Památkách archeologických a místopisných z roku 1857, kde představuje jeho stručné dějiny a popisuje baziliku. Stává se tak prvním, kdo se bazilice

7 PEŠINA 1677.

8 RYPÁČEK 1894.

9 DOBNER 1764–1785.

10 SCHOWOY 1794.

11 DUDÍK 1877–1878, 567.

12 PUPITSCHKA 1778, 103.

13 WOLNY 1860.

14 TRAPP 1857, 273-281.

věnuje monograficky a také popisuje samotný severní portál. Překvapivě přináší velice ranou dataci současné baziliky. Domnívá se, že vznikla již na konci 12. století, případně na začátku 13. století. Klášterním kostelem v Třebíči se poprvé vědecky zabýval Erazim Wocel¹⁵, poté co ve funkci konzervátora v roce 1858 procestoval Čechy a Moravu a o svých archeologických a umělecko-historických výzkumech podal zprávu rakouské Centrální komisi. Ve zprávě se nachází popis stavby a také její datace: Wocel se domníval, že vznikla v druhé polovině 12. století či na počátku 13. století. Z roku 1860 pochází podrobné pojednání od Gustava Heidera¹⁶, které se věnuje také detailům kostela. Heider naznačuje vztahy portálové výzdoby ke svatoštěpánskému dómu ve Vídni, ke kapli sv. Trojice v Tullnu a k jižnímu portálu kostela ve Wiener Neustadt. Zdůrazňuje ovšem formálně pokročilé provedení rohových částí portálu.¹⁷ Paralely k chórové klenbě a západní předsíni spatřuje v kostele S. Giovanni degli Eremiti v Palermu a v kupolích kostela ve Freiburgu, dómu ve Wormsu a klášterního kostela v Limburgu an der Lahn. Polygonální tvar přípor nachází v kostele St. Flaviano v Monte Fiascone nebo ve florentském dómu.¹⁸ Podle Heidera se třebíčský kostel nachází uprostřed vývoje jdoucího od konzervativních rakouských románských staveb k dekorativnímu stylu na přelomu 12. a 13. století. Vznik kostela je proto podle něj nutno situovat na počátek 13. století, přičemž stavba byla bezpochyby zahájena budováním chóru.¹⁹ Wilhelm Lübke²⁰ se třebíčské stavbě věnuje ve svém díle *Geschichte der Architektur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*.

Bernhard Grueber²¹ konstatuje plnou shodu půdorysu kostela s českými románskými kostely, zatímco u chórových kupolí rozpoznává typ klenby, který je charakteristický spíše pro moravské prostředí. Stylové zvláštnosti odvozuje Grueber od klášterů v Heiligenkreuzu a Lilienfeldu a největší podobnosti pak nalézá mezi třebíčským portálem a portálem kostela v Tullnu, takže dokonce dospívá k hypotéze o společném autorovi.²² Mimo rakouské území si všimá podobností s ornamentikou dómu v Magdeburgu, tedy ve městě, které v tehdejších kulturních dějinách českých zemí hrálo

15 WOCEL 1858, 145.

16 HEIDER/EITELBERGER/HIESER 1860.

17 HEIDER/EITELBERGER/HIESER 1860, 84.

18 HEIDER/EITELBERGER/HIESER 1860, 88.

19 HEIDER/EITELBERGER/HIESER 1860, 87.

20 LÜBKE 1884.

21 GRUEBER 1871.

22 GRUEBER 1871, 13.

hlavní roli.²³ Stylová rozmanitost třebíčského kostela vede Gruebera k přesvědčení, že se na jeho budování podílelo více různých mistrů, kteří ovšem zčásti mohli pracovat souběžně. V rámci stavby je tedy možné stylově oddělit oltářní prostor s presbytářem, loď, rajskou zahradu a kryptu. Ze srovnání s kostely v Tišnově, Jihlavě, Kolíně a sv. Františkem v Praze vyvozuje Grueber závěr, že stavba v žádném případě nemohla být zahájena před rokem 1225 a sotva byla dokončena před rokem 1280.²⁴

Adolf Kubeš²⁵ pojednává historii města Třebíče od nejstarších dob a zabývá se také založením benediktinského kláštera. Mezi autory, kteří se třebíčskému opatství věnovali, patřil i Vítězslav Houdek²⁶, který se zaměřil se na postranní jižní portál zámeckého kostela v Třebíči. Na začátku 20. století se opatství v Třebíči a jeho dějinám věnoval kněz i památkář Ferdinand J. Lehner²⁷. August Prokop²⁸ psal v roce 1904 o bazilice sv. Prokopa ve svém díle o moravských uměleckých památkách. Vycházel ve svém popisu stavby i ve svých domněnkách o stylovém původu z Heiderových závěrů a doplnil je některé další paralely; upozornil například na srovnatelné detaily klenby ve Znojmě a v Loděnicích.²⁹ Prokop rozlišuje dvě stavební fáze: během první z nich byla vystavěna bazilika s plochou střechou na čtvercovém půdorysu v letech 1109-1127 a v druhé fázi, až v letech 1214-1240, byla rozšířena. Prokop se opírá především o nápis „Aed. inch. MCIX“, který je ovšem patrně mnohem mladší, a o datum 1127, které je ve skutečnosti rokem restaurování 1727.³⁰ Také prameny, jimiž svou teorii dokládá, se v pozdějším bádání ukázaly jako nejisté, případně nijak nesouvisející se stavebními pracemi na kostele. Za předchůdce třebíčského portálu pokládá Prokop portál v Měříně.³¹ Prokop se domníval, že architekt Villard de Honnecourt mohl putovat do Uher přes Prahu a Brno, kam byl možná povolán kvůli stavbě kláštera v Tišnově. Tomu by mohly napovídat úzké vztahy mezi českým a uherským dvorem.³²

23 GRUEBER 1874, 16.

24 GRUEBER 1874, 25.

25 KUBEŠ 1874.

26 HOUDEK 1896, 102-105.

27 LEHNER 1905, 290-293.

28 PROKOP 1904, 136-138, 162-168.

29 PROKOP 1904, 136-138, 160-162, 175-176, 182-183, 186.

30 PROKOP 1904, 162.

31 PROKOP 1904, 174.

32 PROKOP 1904, 172.

V následujícím období najdeme celou radu statí a o klášteře benediktinů v Třebíči, které se věnovaly zejména jeho dějinám³³. Hlavní trebičský portál podrobněji zkoumal Richard Kurt Donin. Uvedl ho uvedl do souvislosti s benediktinskou portálovou školou, o které soudí, že byla činná v padesátých letech 13. století za vlády Přemysla Otakara II. Tato škola pracovala s tvarovým aparátem odvozeným ze stavby kláštera sv. Jakuba v Řezně, zprostředkovaným skotskými benediktiny do Dolního Rakouska. Donin na portálu odhaluje normanské formy a studuje jejich vztahy s vídeňskou Obří branou a s portály Liebfrauenkirche ve Wiener Neustadt. Dle Donina jsou apoštolové z vídeňské Obří brány a plastiky za severního portálu v Třebíči dílem stejného mistra. Vzhledem k tématu práce je důležitý i Doninův pohled na nejvýchodnější památky s normanským dekorem. Donin identifikuje jako zdroj normanského dekoru na Východě uherský kostel sv. Jiří v Jáku, jehož podobu spojoval s pobytem francouzského architekta Villarda de Honnecourta. Podle Donina dal tohoto architekta povolal uherský král Béla IV. po roce 1242, možná dokonce společně s jinými staviteli, od nichž si normanské formy osvojili místní kameníci, kteří poté působili i na jiných místech.³⁴ Alois Hruďička³⁵ klade vznik klášterní baziliky do období od konce 12. století do začátku 13. století. O kryptě se domníval, že se snad jednalo o původní kostel, a přikládal velký význam severnímu portálu. Bertold Bretholz³⁶ výrazně přispěl k dějinám opatství znovuobjevením tzv. Třebíčského rukopisu Kosmovy kroniky. Zakládací listině se věnoval i Ludvík Křejičik³⁷, který upozorňuje na to, že dle listiny byl klášter založen v roce 1101, nikoliv v roce 1109, jak uváděli Pešina a Kubeš.

Klíčovým autorem pro tématu této práce je Richard Hamann.³⁸ Hamann trebičské bazilice věnoval celou podkapitolu v rámci své studie zaměřené na normanské vlivy na architekturu v Německu ve 13. století. Mluví o normanské stavební hutí a představuje její chronologickou cestu, která byla započatá v cisterciáckém klášteře v Lehninu, spojovaném s rokem 1215. Následně se stavební aktivity v Lehninu dostali do rukou maulbronnské huti příšlé z Magdeburgu. Odtud se hut' dostala do Wormsu, kde působila na stavbě dómu a kostela sv. Ondřeje. Poté normanská hut' spojená se starowormskými

33 DVORSKÝ 1911, 192-199; NIKODEM 1911; SEDLÁČEK 1911, 200-207.

34 DONIN 1915, 75, 81, 82; později se o Třebíči zmiňuje i v díle: DONIN 1944, 58.

35 HRUDIČKA 1908, 446-449.

36 BRETHOLZ 1910.

37 KREJČÍK 1911.

38 HAMANN 1924.

stavebníky směřovala do Gelhausenu, kde v letech 1225-1230 působila při stavbě císařské falce a kostela Panny Marie a sv. Petra. Huť nově rozšířená o gelnhausenské místní mistry odešla do Řezna, kde se nejdříve krátce podílela na stavbě chóru a severního portálu skotského klášterního kostela sv. Jakuba a na vytvoření klášterní křížové chodby benediktinského kláštera sv. Jimrama. Dalším místem šíření normanského dekoru v německé oblasti je dóm v Bamberku, který je Hamannem vymezen rokem 1237. Odtud vede cesta této školy do Freibergu, kde dochází k jejímu rozdělení a jedna část poté směřuje na východ, a to do Tišnova, Třebíče a následně pak do Dolních Rakous a nakonec až do Uher. Právě tato hypotéza o putování stavitelů ze západu na východ se sebou nese celou řadu ničím nepodložených tvrzení, se kterými se mnozí badatelé vyrovnávají až do současnosti.

O obnově baziliky v letech 1924-1925 píše K. Křivý a o severním portálu vyjadřuje přesvědčení, že svou rozmanitostí vyniká nade všechna díla u nás.³⁹ Hamannův žák Alfred Wenzel⁴⁰ věnoval svou disertační práci v roce 1927 bazilice sv. Prokopa v Třebíči, a tak vzniká první monografie o klášterním kostele. Wenzel vychází s tezí Hamanna, které doplňuje o výsledky svého bádání. Zjišťuje nadvládu motivů pocházejících z Řezna a Bamberku a na rozdíl od Hamanna předpokládá, že se normanský dekor do Třebíče dostal jižní cestou přes Vídeň, a to prostřednictvím malé skupiny, která se oddělila od hutě přišlé ze západu. Větší část hutě se zdatnějšími řemeslníky odešla z Vídně do uherského Jáku a Lébénye. Ikonografii trebičského portálu jako první vyložil trebičský farář František Doležel⁴¹. Doležel se domníval, že v archivoltách portálu jsou symboly odkazující k jednotlivým veršům chvalozpěvů tří mládenců v peci ohnivé z knihy proroka Daniele. Tato interpretace byla navzdory své spornosti byla dlouhou přebíraná. Do kontextu románských plastik v Rakousku zařadil trebičský severní portál Fritz Novotný⁴², který dále také poukázal na podobná východiska figurální a ornamentální výzdoby portálu a řezenského skotského portálu. V Dějepisú výtvarného umění v Čechách (Středověk I.) psal o bazilice Jaromír Pečírka⁴³ a Vojtěch Birnbraum⁴⁴. Birnbraum o bazilice mluví jako o stavbě přechodného stylu a srovná ji s rakouskými

39 KŘIVÝ 1925, 1–2.

40 WENZEL 1929.

41 DOLEŽEL 1930.

42 NOVOTNÝ 1930.

43 PEČÍRKA 1931, 57-58.

44 BIRNBAUM 1931.

stavbami. Na základě toho se domnívá, že třebíčský kostel vznikl v době vlády Přemysla Otakara II. Zdeněk Wirth⁴⁵ se zmiňuje o významných opravách provedených Kamilem Hildebrantem. O nich referuje také článek publikovaný ve Zprávách památkové péče v roce 1937 na podnět Maxe Dvořáka⁴⁶. Již zmiňované dílo Čenka Sameše informující o opravách kláštera za hraběte Jana Josefa z Valdštejna se dočkalo pozitivního ohlasu u Alberta Kutala⁴⁷. Stanislav Sochor⁴⁸ podává zprávu o lektoriu třebíčského kostela. V roce 1938 vznikl článek⁴⁹ s názvem Staroslavná bazilika sv. Prokopa v Třebíči – zámku navazuje na svou slavnou benediktinskou tradici. Referuje o zahájení vnitřních úprav týkajících se nového oltáře v bazilice.

Také jeden z klíčových historiků umění Václav Mencl věnoval třebíčské bazilice nemalou pozornost. Prvně se tématu dotkl v díle z roku 1937⁵⁰, v němž pojednával o středověkých památkách na území Slovenska. O dva roky později⁵¹ se pak věnoval románské architektuře v českých zemích. Snažil se o chronologii vzniku románských památek na českém území. Vychází z díla Doninova, a proto pojednává o bazilice a jejím vzniku v širším, zejména středoevropském kontextu. Původ stavební huti (obdobně jako v případě Jáku) vidí v Řeznu, odkud se skrze rakouské prostředí dostává do Třebíče. Psal také o románské a gotické hlavici jako o prostředku datování české architektury⁵². V dalších letech popsal klenební žebra⁵³ a portály⁵⁴ v českých zemích a pojednal také o třebíčskou baziliku. Nakonec o třebíčském kostele, tentokrát o jeho tribuně, mluví v roce 1965. Na základě přítomnosti panské tribuny předpokládá příčně položený westwerk odvozený z Podunají⁵⁵. V roce 1974⁵⁶ se Mencl opět vrací k problematice kleneb a zmiňuje rovněž Třebíč. Přináší ranou dataci pro klenby krypty a boční lodi, a to dvacátá

45 WIRTH 1933, 97–102.

46 Opravy církevních památek země Moravskoslezské v letech 1919–1936, Zprávy památkové péče I, Praha, 1937, s. 11

47 KUTAL 1935, 234

48 SOCHOR 1937, 1.

49 Staroslavná bazilika sv. Prokopa v Třebíči – zámku navazuje na svou slavnou benediktinskou tradici, Západo-moravská stráž XXVII, 8.7.1938, s. 4

50 MENCL 1937.

51 MENCL 1939, 39-41.

52 MENCL 1950, 1-24.

53 MENCL 1952, 268-281.

54 MENCL 1960, 8-26, 112; 153.

55 MENCL 1965, 29-62.

56 MENCL 1974, 32–34.

léta 13. století, kdy se v českých zemích objevila anuloidní klenba, kterou zde zprostředkovali cisterciáctí stavebníci.

O třebíčské bazilice píše okrajově i Erich Bauchmann⁵⁷, přičemž přejímá názory Alfreda Wenzla. Třebíčskou stavbu spojuje také s německým prostředím: kryptu odvozuje z kolínských krypt ve 12. století a původ polygonálních přípor od rezenských památek. Téhož roku v edici Poklady národního umění vyšlo dílo, koncipované jako průvodce po třebíčské bazilice, které napsala Zoroslava Drobná⁵⁸. Kritická reakce na její dílo vychází roce 1943 a napsal ji Václav Richter⁵⁹. Odmítá její dataci rajhradské kaple sv. Petra a Pavla na počátek 11. století a upozorňuje, že jí unikla shoda půdorysu třebíčské a rajhradské baziliky. Dobroslav Líbal⁶⁰ ve svém spise o gotické architektuře píše o třebíčské bazilice jako o stavbě, na které se románské a gotické stavební prvky objevují vedle sebe. Původ stavební hutě v Třebíči spatřuje v jihozápadní Francii. Také normanské motivy na severním portálu jsou podle něj původem z Burgundska a jen jeho části mají původ v huti od sv. Jakuba z Řezna. Na stavbě vidí i místní prvky, zejména ty cisterciácké zprostředkované skrze výstavby dvou moravských ženských klášterů v Tišnově a Oslavanech. V následujícím roce Dobroslav Líbal⁶¹ píše o českém gotickém umění na Moravě v kompendiu o českém gotickém umění. Líbal vnímá Třebíč jako jedno z míst setkávání různých výtvarných tendencí, které se pak výrazně objevovaly v Dolním Rakousku a v Uhersku (až v Sedmíhradsku). O několik desetiletí později⁶² Líbal upozorňuje, že žebra mají vzácnou profilaci tří nestejných oblouků spojených výžlabky, pro které nachází nejbližší analogie v jihozápadní Francii a ve Španělsku. Mimořádně rozsáhlou stať o bazilice sv. Prokopa v Třebíči zařadil Líbal⁶³ do svého katalogu o gotickém umění. Jedná se o velice pečlivý popis spojený s analogiemi. Zajímavě se vyjadřuje k problematice oddělování původních částí baziliky od těch, které vznikly až následkem barokní přestavby. Zajímavý je také jeho názor, že západní empora je původní, přestože v našem prostředí nepatří mezi typické prvky benediktinských klášterů. Pro severní portál uvádí podobnost s portály kostela sv. Lazara z Avallonu.

57 BAUCHMANN 1941.

58 DROBNÁ 1941.

59 RICHTER 1943, 234–235.

60 LÍBAL 1948, 28–31.

61 LÍBAL 1949, 15–16.

62 LÍBAL 1984, 150–151.

63 LÍBAL 2001, 501–517.

Do prvního dílu Českého gotického umění napsal svůj příspěvek také Albert Kutal o sochařství pozdních Přemyslovců.⁶⁴ Kutal identifikuje Řezno jako místo, odkud se normanský dekor dostal do našeho prostředí. V roce 1972 Kutal⁶⁵ pojednává o třebíčské bazilice v knize *České umění gotické* a předpokládá přítomnost dvou stavebních hutí v regionu. Ta benediktinská působí v Třebíči a má za sebou cestu směřující z jihofrancouzské oblasti přes Burgundsko, Horní Rýn a pravděpodobně i Řezno. S Řeznem spojuje dekorativní abstraktní formy a předsín před portálem odvozuje z Burgundska. Druhou huť charakterizuje jako cisterciáckou a působící v Oslavanech a Tišnově. Zásadní studii vstupující do polemiky s názorem Richarda Hamanna o směřování normanské stavební huti ze západu směrem na východ přináší Thomas von Bogyay⁶⁶. Historik umění maďarského původu se dlouhodobě zabýval vztahy uherských památek (zejména benediktinského klášterního kostela v Jáku) s Bamberkem⁶⁷. Jeho názory budou blíže diskutovány v dalších částech této práce.

Rok 1961 se zapsal do dějin baziliky díky proběhlému zrestaurování severního portálu. Restaurátorem byl akademický sochař Jan Urban. V jeho zprávě⁶⁸ je uveden popis materiálů, které na portálu byly užity. První z archeologů vedoucích průzkum v Třebíči byla Hana Karasová, která zde pracovala v letech 1959-1960 a o svých výsledcích informovala o rok později.⁶⁹ Viktor Kotrba⁷⁰ datuje kryptu v Třebíči do 40. let 13. století na základě jejích hmotných žeber. O gotickém charakteru portálových sloupků s kalichovitými hlavicemi a talířovými patkami mluví Zdeněk Wirth; všímá si vlivů z Burgundska, Porýní a západní Francie a zmiňuje také jeho recepci v Uhrách a v Podunají.⁷¹ Antonín Bartušek informuje o obnově klášterních budov, archeologických poznatcích⁷² a také o zmíněném restaurování portálu v roce 1961⁷³. O bazilice a portálu psal také v roce 1969⁷⁴; považuje ho za svou skladbou románský, ale v detailech na něm

64 KUTAL 1949, 44.

65 KUTAL 1972, 10.

66 BOGYAY 1953, 273-304.

67 BOGYAY 1993a, 11-18.

BOGYAY 1992, BOGYAY 1993b, 81-88.

68 URBAN 1961.

69 KARASOVÁ 1961, 740-741.

70 KOTRBA 1961, 242.

71 WIRTH 1931.

72 BARTUŠEK 1962, 73-77.

73 BARTUŠEK 1964, 11-17.

74 BARTUŠEK 1969, 12-37.

nachází již prvky vlastní gotickému tvarosloví. Přiklání se k již předem vyslovené ikonografické interpretaci, dle které se na severním portálu rozvinula interpretace starozákonních veršů o peci ohnivé. Jiří Uhlíř⁷⁵ datuje vznik kostela společně s klášterními budovami do období kolem poloviny 13. století. Severní portál představuje podle Uhlíře ojedinělý příklad jihofrancouzského typu portálu na sever od Alp. Menší portál, přes který se vstupovalo do opatské kaple, uvádí jako příklad benediktinského portálu poitvenského typu.

Historik Zdeněk Boháč⁷⁶ poukazuje na listinu knížete Soběslava pro třebíčský klášter z roku 1197, v níž se mluví o kapli sv. Václava. Listina je však falzum. Libuše Lefnerová⁷⁷ v roce 1972 datuje baziliku v Třebíči do let 1240-1260. O huti míní, že přišla ze střední Francie přes Porýní a z Třebíče pak putovala dál na vchod, konkrétně do Jáku. Anežka Merhautová⁷⁸ klášter datuje do období druhé čtvrtiny 13. století a vliv na jeho vznik spatřuje v bamberské huti. Kryptu odvozuje z Kolína nad Rýnem. V diskusi o ikonografii severnímu portálu se přiklání k interpretaci, podle níž jsou zde vyobrazeni mládenci v ohnivé peci. Pozastavuje se také u figurální výzdoby hlavic polosloupků, které slouží jako členící elementy na severní apsidě baziliky. V pozdější práci⁷⁹ Merhautová dělí vznik baziliky dělí do dvou stavebních etap. Krypta a obvodové zdi podle ní vznikly do třicátých let, západní část baziliky je dostavěna později. Také portál datuje do období po mongolských nájezdech, tedy do poloviny 13. století.

Výjev s figurami ze západní straně apsidy zaujal Dr. Novosada⁸⁰, který v nich spatřuje jednoho ze zakladatelů s manželkou a jejich čtyřmi dětmi, třebaže neexistuje žádný pramen, který by takové informace potvrzoval. Německý historik Erich Bachmann⁸¹ ve svém pojednání o románské architektuře v Čechách vyzdvihuje jedinečnost severního portálu v Čechách a paralely k němu nachází ve Freiburgu, Řeznu a také v Podunají. O plastice třebíčského portálu píše na jiných stránkách téže knihy píše Jiří Mašín⁸² a srovnává ho s portálem v Měříně: zatímco třebíčský je monumentální a obsahuje

75 UHLÍŘ 1967.

76 BOHÁČ 1970, 65.

77 LEFNEROVA 1972.

78 MERHAUTOVÁ 1974, 149–150.

79 MERHAUTOVÁ / TŘEŠTÍK 1984, 245-248, 282-283.

80 NOVOSAD 1977, 10–11.

81 BACHMANN 1977, 137.

82 MAŠÍN 1977, 191-192.

abstrahující prvky, měřínský je komornější. Pavel Kroupa⁸³ svou diplomovou práci věnoval bazilice sv. Prokopa v Třebíči. Představil také dosavadní stav bádání, třebaže některé zásadní již existující studie (např. od Thomase von Bogyay) mu unikly. Vznik baziliky rozdělil na tři stavební etapy. Stavba podle něj vzniklá kolem roku 1250. Ve své druhé diplomové práci⁸⁴ se Kroupa zaměřil na rostlinný dekor portálů a zmiňuje také portál trebičský. Datuje ho do čtyřicátých let 13. století.

Do polemiky o podunajských portálech a jejich genezi vstupuje v roce 1979⁸⁵ podrobnou studií Mario Schwarz. Analyzuje původ normanských motivů a vazby mezi iroskotskými mnichy od sv. Jakuba v Řezně a benediktinským klášteřem od sv. Emmerema v Řezně. Normanský ornament v Bamberku spojuje s nástupem Fridricha II. na císařský trůn; ten mohl stavitele přivolat ze Sicílie. Další zastávkou této hutě mohli být Uhry, kam se dostali díky příbuzenským vztahům s uherskou královnou Getrudou z rodu Andechs-Meran a jejím bratrem Ekbertem – biskupem v Bamberku. Z Uher se pak kameníci měli přesunout na dvůr Fridricha II. Babenberského, kde se podíleli na vzniku několika portálů včetně Obří Brány dómu sv. Štěpána ve Vídni. Tam se podle Schwarze potkali s kameníky z Třebíče. Tímto článkem Mario Schwarz otevřel uměleckohistorické souvislosti mezi podunajskými portály, které pak dále rozvíjí v následujících letech ve svých publikacích o románské architektuře v Rakousku.⁸⁶ Nejsoubornějším a nejpropracovanějším spisem je jeho prozatím poslední publikace na zmiňované téma *Die Baukunst des 13. Jahrhunderts in Österreich*⁸⁷, které bude věnována v následujících kapitolách větší pozornost.

Jaromír Homolka⁸⁸ přináší v roce 1982 shrnující text o severním portálu v Třebíči v katalogu *Umění doby posledních Přemyslovců*. Další studie zabývající se bazilikou je od Jiřího Joury⁸⁹, která pojednává o jejich opravách. Zdeněk Kudělka⁹⁰ píše o bazilice jako o stylově rozpačité a tvarově nesouvislé stavbě. Vidí sice v rovině figurální výzdoby paralely s Wormsem a Bamberkem, nepředpokládá však přímý kontakt. Přiznává i

83 KROUPA 1978.

84 KROUPA 1983, 26–31.

85 SCHWARZ 1979, 163–167.

86 SCHWARZ 1979; SCHWARZ 1998, 274–336; SCHWARZ 1999

87 SCHWARZ 2013.

88 HOMOLKA 1982, 83–84.

89 JOURA 1982, 248–249.

90 KUDĚLKA 1984, 76; 86; 87.

podobnost této moravské baziliky s dalšími památkami v Uhrách a v Rakousku, nicméně se domnívá, že není možné zjistit, v jakém vztahu byly mezi sebou. Miroslav Miroslav Pojzl⁹¹ píše v *Archeologia historica* o stavebních hutích na Moravě ve 13. století. Wormsko-řezenský okruh staveb srovnává s moravskými stavbami, zejména s cisterciáckým Velehradem. Stavební huť pracující s normanskými a antikizujícími prvky ve Wormsu se dle jeho mínění rozdělila v Řezně, odkud částečně odešla do Bamberku a částečně do Třebíče a odtud pak směřoval dál do Podunají. Zda toto huť z Třebíče pracovala ve Velehradě, lze doložit jen na základě komparací. Pojzl je autorem také pojednání o Velehradě⁹², v němž v souvislosti s normanskými vlivy na zdejší stavbu zmiňuje i Třebíč. Z hlediska Západu tyto stavby spojuje normanský dekor podobný tomu, který se objevuje ve Wormsu, Řezně a v Gelhausenu.

Maďarský historik umění Ernő Marosi se věnoval v roce 1972 středoevropským souvislostem ve 13. století, které pak blíže definuje ve své další knize.⁹³ Jedná se o souborné dílo o počátcích gotiky v Uhrách⁹⁴, ve kterém odvozuje původ normanského ornamentu jednak z Gelnhausenu, odkud vedla přímá cesta přes Bamberk do Jáku a Sopronhorpáče, jednak z Řezna. Tito kameníci dle jeho analýz putovali do Zwettlem a Lébénye, odkud se menší část odpojila a pracovala v Sopronhorpácsi a větší část pracovala v Třebíči, odkud se pak dostala do Dolního Rakouska. Tato koncepce se objevuje také v dalších dílech Ernő Marosiho, v nichž pokládá oba portály v Lébényi za nejbližší příbuzné severního portálu v kostele sv. Prokopa v Třebíči.⁹⁵ Pavel Mazourek⁹⁶ podává zprávu o záchranných pracích na bazilice v roce 1984. V souvislosti s bazilikou nemluví o jakémisi „přechodném“ stylu, nýbrž o románské stavbě s gotickými prvky. Mazourek dvě postavy na severní apsidě baziliky vysvětluje jako Pannu Marii a krále Karla IV. O rozsáhlých úpravách na bazilice sv. Prokopa v Třebíči pojednává článek od kolektivu autorů Petr Macek, Pavel Vlček a Pavel Zahradník.⁹⁷ V roce 1992 referuje o výstupech svých stavebně historických průzkumů k východnímu křídle klášterních budov

91 POJSL 1984, 224.

92 POJSL 1990.

93 MAROSI 1972.

94 MAROSI 1984, 109; 114; 168.

95 MAROSI 1972; MAROSI 1984; MAROSI 1996a, 131-142; MAROSI 1996b, 59-76; MAROSI 1997, 19-70; MAROSI 2001, 275-288.

96 MAZOUREK 1985, 15.

97 MACEK / VLČEK / ZAHRADNÍK 1992, 180-227.

D. Černoušková⁹⁸, která pak s P. Borským publikovala ještě v roce 2001⁹⁹. Od roku 1992 Antonín Žamberský několikrát přispěl k problematice třebíčské baziliky. První příspěvky byly zveřejněné v *Třebíčském zpravodaji*. Věnuje se východní části baziliky¹⁰⁰ - a podává zprávu o nejednotnosti ve zdivu v oblasti triumfálního oblouku. Žamberský proto dospěl k závěru, že kostelní loď vznikala později než východní částí kostela a obvodové zdi. Počátky výstavby baziliky datuje do roku kolem 1220. U trpasličí galerie zřejmě došlo ke změně, protože její horní část původně nebyla sjednocená. Ve své studii o tribunách v bazilice¹⁰¹ vyslovil tezi o nerealizovaném plánu postavit východní dvojici věží. Podle Žamberského tento záměr dokazuje síla zdi mezi boční kapli a boční lodí u mnišského chóru¹⁰². Východní částí baziliky se zabývá také v roce 1992, kdy připouští možnost existence lektoria.¹⁰³ Jednu stať věnoval také zakládací listině třebíčské baziliky.¹⁰⁴ Hlaváčková se věnovala nástěnným malbám v kostele.¹⁰⁵

Důkladnou analýzou třebíčské baziliky vstupuje do diskuse také Jiří Kuthan. Dle Kuthana¹⁰⁶ je výsledkem první stavební etapy vznik krypty a chóru, severní i jižní (nedochovaná) kaple, velká část obvodového zdiva včetně severního portálu s předsíní. Tyto stavební aktivity proběhly někdy od roku 1220 až do poloviny 13. století. Zabývá se také přeshraničními paralelami baziliky, zejména vídeňskou Obří bránou, která se vyznačuje vyšší kvalitou sochařské výzdoby. Jiří Kuthan o významnosti kláštera v Třebíči píše také ve své knize *Splendor et Gloria Regni Bohemiae. Umělecké dílo jako projev vladařské reprezentace a symbol státní identity*.¹⁰⁷ Následně pak v roce 2013 publikuje svůj text na konferenci u příležitosti 10. výročí přijetí baziliky sv. Prokopa v Třebíči na seznam UNESCO¹⁰⁸, v němž rovněž sleduje na pozadí působení benediktinského řádu v našich zemích přeshraniční souvislosti kláštera, které se také podepsaly na konečné podobě klášterní baziliky. V publikaci *Budování českého státu* publikoval Kuthan stať o zakladatelské činnosti posledních Přemyslovců¹⁰⁹ a o dvorském

98 ČERNOUŠKOVÁ 1992.

99 ČERNOUŠKOVÁ / BORSKÝ 2001.

100 ŽAMBERSKÝ 1992a, 9-11.

101 ŽAMBERSKÝ 1992b, 7-8.

102 ŽAMBERSKÝ 1992c, 7-8.

103 ŽAMBERSKÝ 1992d, 7-9.

104 ŽAMBERSKÝ 1996, 28-36.

105 HLAVÁČKOVÁ 1993, 194-198

106 KUTHAN 1994, 407-421.

107 KUTHAN 2008.

108 KUTHAN 2013, 10-11.

109 KUTHAN 2009a, 418-445.

umění ve spojitosti s nastupující gotikou¹¹⁰. Historické a umělecké souvislosti a výčet všech benediktinských památek přináší další jeho kniha, která je svého druhu ojedinělá v našem prostředí. Také zde se věnuje třebíčské bazilice.¹¹¹

Otmar Urban¹¹² se věnuje otázce patrocina kostela, tedy zda byl původně zasvěcen Nanebevzetí Panny Marie, nebo Narození Panny Marie. Původ často užívaného názvu severního portálu Porta Paradisi s Františkem Doleželem.¹¹³ Malou monografii o třebíčské bazilice uveřejnil Jiří Uhlíř společně s Antonínem Žamberským¹¹⁴. Tito autoři dělí výstavbu baziliky dělí na dvě etapy. První etapa skončila před rokem 1242 nejen kvůli hrozícím mongolským vpádům, ale také kvůli insolventnosti kláštera. Uvádějí také několik moravských památek, které mohly souviset s třebíčskou hutí, mimo jiné také Měříň. V roce 1996 vychází publikace „Třebíč. Město a čas“¹¹⁵, ve které se o třebíčské katedrále objevují známé informace. Popisu Kosmovy kroniky se znovu věnují autoři Stanislav Petr a Irena Zachová a dospívají k dataci 1439-1468.¹¹⁶ Kateřina Dvořáková a František Sysel publikovali společný článek na téma středověkých nástěnných maleb v opatské kapli baziliky.¹¹⁷ Následně se v roce 2011 Kateřina Dvořáková k tématu vrací.¹¹⁸ Součástí publikace o románské architektuře z roku 2001 je i pasáž o bazilice sv. Prokopa v Třebíči. Bazilika je datovaná do druhé čtvrtiny 13. století. I zde je uvedena spojitost mezi zdejším severním portálem a Obří bránou ve Vídni. Dokonce publikace předpokládá stejného autora pro oba portály.¹¹⁹ Šárka Hudcová¹²⁰ publikuje dílo s názvem Město Třebíč a okolí, kde představuje základní fakta o bazilice. Jan Bistrický¹²¹ se věnuje zakládací listině kláštera a její vznik klade na začátek 13. století. Sborník s názvem Ve stopách sv. Benedikta dává prostoru mnohým podnětným pohledům na středověké kláštery Koruny české, mezi nimiž je věnován prostor i třebíčskému

110 KUTHAN 2009b, 451–475.

111 KUTHAN 2014, 264-276.

112 URBAN 1995, 13-15.

113 DOLEŽEL 1930.

114 UHLÍŘ/ŽAMBERSKÝ 1995.

115 FIŠER/TEPLÝ/RANÝ 1996.

116 PETR/ZACHOVÁ 1999, 95-97.

117 DVOŘÁKOVÁ/SYSEL 1999.

118 DVOŘÁKOVÁ 2011, 89-97.

119 BENEŠOVSKÁ/CHOTĚBOR/DURDÍK/DRAGOUN 2001, 156.

120 HUDCOVÁ 2001, 17–19.

121 BISTRICKÝ 2002, 310–315.

klášteru.¹²² Příspěvatelé se klášterem a bazilikou zabývají dlouhodobě (Petr Obšusta¹²³, Jiří Uhlíř¹²⁴, Zdeněk Meřínský¹²⁵, Marie Blahová¹²⁶, Rudolf Fišer¹²⁷), a proto je sborník důležitým příspěvkem k dějinám třebíčské baziliky. Všechny tyto příspěvky budou diskutovány v dalších částech této práce. Rudolf Fišer z pozice historika se klášteru v Třebíči věnoval i v dalším období. Podílel se také na vydání publikace s názvem Benediktinský klášter v Třebíči¹²⁸ a na počátky dějin kláštera se pak zaměřil v knize Klášter uprostřed lesa¹²⁹. V následujících letech se zabýval bazilikou jako celkem¹³⁰ a sledoval také její dějiny.¹³¹

Severnímu portálu v Třebíči se věnovala historička umění Martina Grmolenská ve své diplomové práci. Domnívá se, že klášterní portál vznikl až po roce 1242, protože zde chybí románské pojetí portálu a tektonika. V ikonografii hledá souboj dobra a zlem, jak je znám ze středověkých bestiářů¹³². V článku z roku 2006¹³³ sleduje architektonické dekorace jednotlivých článků na bazilice v Třebíči a spatřuje v nich vyjádření uspořádání světa do několika sfér. Již v kryptě se všímá sochařských detailů nesoucích negativní významy, například dráčci a šklebící se postavy na svornících. Další rovinu v bazilice představuje pozemská sféra, která má být symbolicky naznačena skrze vyobrazení slunce a měsíce na svornících v hlavní lodi. Autorka však tyto části interpretuje jako středověké, ve skutečnosti však jsou až dílem barokní doby. Nebeské sféra navíc zůstává neidentifikovaná, což ubírá celé interpretaci na významu. Na severním portálu autorka identifikuje ochranného anděla na poslední archivoltě směrem shora a interpretuje také další sochařskou výzdobu také na dalších portálech uvnitř kostela. Významným příspěvkem k fortifikaci kláštera ve středověku je archeologická zpráva z roku 2003.¹³⁴

122 JAN/OBŠUSTA 2002.

123 OBŠUSTA 2002, 219–227.

124 UHLÍŘ 2002, 231–242.

125 MEŘÍNSKÝ 2002, 57–83.

126 BLÁHOVÁ 2002, 97–110.

127 FIŠER 2002, 85–97.

128 FIŠER/KUČERNÁKOVÁ/UHLÍŘ 2001.

129 FIŠER 2001.

130 FIŠER 2003.

131 FIŠER 2004.

132 GRMOLENSKÁ 2002, 11; 16; 47.

133 GRMOLENSKÁ 2006, 103–107.

134 RAZÍM/ZAHRADNÍK 2003.

Helena Soukupová¹³⁵ ve svém pojednání o tišnovském portálu zastává tezi, že tišnovský portál a jeho výzdoba je dílem francouzsky školeného stavitele (resp. sochaře), nicméně dokončen byl domácí hutí seznámenou s klášterním kostelem v Třebíči. V roce 2005 vychází *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*¹³⁶, která obsahuje také oddíl o klášteře v Třebíči a jeho proboštvích. Kostel je zde datován do dvacátých let 13. století, jeho vzorem mají být štaufské císařské dómy. Klášterní budovy jsou řazeny do období kolem poloviny 13. století. Severnímu portálu věnovala svou diplomovou práci Andrea Čeplá¹³⁷. Přináší velice podrobné zpracování dosavadní literatury. Jedním z těžisek práce je podrobný ikonografický výklad severního portálu, ve kterém odmítá častou identifikaci postav na základě knihy proroka Daniele. Čeplá analyzuje portál také v mezinárodním kontextu. Další její příspěvek k problematice severního portálu v Třebíči¹³⁸ je shrnutím výstupů její diplomové práce. Publikace broumovského opata Johannese Zeschicka s názvem *Benediktini a benediktinky v Čechách a na Moravě* shrnuje základní informace o klášteře benediktinů v Třebíči.¹³⁹ V areálu někdejšího trebičského kláštera proběhlo v posledních letech několik výzkumů, které byly publikovány v příspěvcích P. Borského¹⁴⁰. V roce 2009¹⁴¹ vychází zpráva z místa někdejších klášterních budov v Třebíči referující p průběžných pracích. Následně pak stejná trojice autorů publikuje stať o stavební dispozici areálu bývalého benediktinského opatství v Třebíči.¹⁴² Z hlediska datace stavby mohou být podnětné výsledky dendrochronologických datování desek bednění klenby v kryptě. Dle jejich výsledku je možné konstatovat, že desky šalování klenby krypty byly zhotoveny z jedlového/smrkového dřeva pokáceného mezi roky 1216–1226.¹⁴³ Příspěvek Andrey Čeplé z roku 2011¹⁴⁴ podrobně bilancuje současný stav poznání stavebního vývoje bývalého benediktinského opatství v Třebíči na základě záchranných archeologických výzkumů a stavebně-historických průzkumů. V roce 2011 vychází publikace s názvem *Benediktini ve středověku*. Svůj příspěvek kromě již zmiňované Andrey Čeplé zde publikoval i Michal Blažek.¹⁴⁵

135 SOUKUPOVÁ 2004, 308.

136 FOLTÝN 2005, 683–688.

137 ČEPLÁ 2006.

138 ČEPLÁ 2011, 203–228.

139 ZESCHICK 2007.

140 BORSKÝ 2007.

141 KOLAŘÍK/MERTA/PEŠKA 2009.

142 KOLAŘÍK/MERTA/PEŠKA 2011, 153–163.

143 KYNCL 2011.

144 ČEPLÁ 2011.

145 BLAŽEK 2011, 187–202.

Kolektivní monografie s názvem *Ora et Labora: Vybrané kapitoly z dějin a kultury benediktinského řádu* vyšla v roce 2014. Třebíčská bazilika je v ní zmíněná spíše okrajově.¹⁴⁶ Jedno z posledních souborných děl věnovaných benediktinskému řádu v našich zemích i ve střední Evropě je katalog ze stejnojmenné výstavy Otevři zahradu rajskou. Katalog přináší souborný pohled na život v klášteře a také na uměleckou produkci spojovanou s řádem v širší středoevropské souvislosti. V kapitole o sochařství se uvádí, že české země se s možností vybavit architekturu sochařskou výzdobou seznamovaly pozvolna v průběhu 12. století prostřednictvím zakázek fundátorů. Staveb benediktinských klášterů se postupně účastnili také kameníci, kteří byli schopní vytesat hlavu či figuru, ale z jejich prací se zachovali jen nepatrné zlomky. Právě mezi ně patří díla benediktinské huti, která stavěla v první polovině 13. století v Třebíči i v Měříně. Zde se již architektonická skulptura stala organickou součástí stavby.¹⁴⁷ O třebíčské bazilice ve světle posledních archeologických pramenů pojednává diplomová práce Josefa Krpálka.¹⁴⁸ Kornélia Kolářová Takácsová¹⁴⁹ naposled diskutovala třebíčskou baziliku v souvislosti s dalšími benediktinskými kláštery v Uhrách – zejména s Lébény a Jákem.

V kontextu evropského bádání, obzvláště pak v tom středoevropském, by bylo možné jmenovat celou řadu dílčích odkazů na severní portálu v Třebíči. Na tyto souvislosti bude kladen v následujících kapitolách důraz, obzvláště na maďarské autory, kteří věnovali velkou pozornost uherským stavbám s portály s normanským dekorem – jistě i proto, že výskyt tohoto ornamentu se váže k nejvýznamnějším středověkým stavbám v Uhrách.

146 JAROŠOVÁ/LOMIČKOVÁ 2014.

147 FOLTÝN/KLÍPA/MAŠKOVÁ/SOMMER/VLNAS 2015.

148 KRPÁLEK 2016.

149 KOLÁŘOVÁ TAKÁCSOVÁ 2018, 28–34.

4. Dějiny baziliky sv. Prokopa (Nanebevzetí Panny Marie) v Třebíči

4. 1. Benediktinské opatství

Dějiny baziliky sv. Prokopa jsou od začátku spojeny s benediktinským řádem a moravskou větví rodu Přemyslovců, kteří klášter na počátku 12. století zakládají. Zakladateli se stali dva synové knížete Konráda a jeho ženy Virpirky Oldřich Brněnský a Litold Znojemský. Konrád zemřel v roce 1092, ale ještě předtím se rozhodl rozdělit svůj úděl na dvě části. Oldřich dostal Brněnsko a Litold Znojemsko. V pozadí vzniku kláštera stála složitá politická situace. Dle ustanovení seniorátního práva měl Oldřich nastoupit na knížecí stolec. „Pražští Přemyslovci se toto ustanovení pokoušeli obejít, aby se nemuseli dělit o moc se svými moravskými příbuznými. Bratři Oldřich a Litold byli vyhnáni za svých údelů, dokonce Oldřich nějakou dobu i vězněn. Jejich návrat na Brněnsko a Znojemsko se uskutečnil po nečekané smrti knížete Břetislava II. navzdory tomu, že se knížetem stal jeho Bořivoj II.“¹⁵⁰ Právě v této době došlo k založení kláštera benediktinů „uprostřed třebíčského lesa“ jako rodového pohřebiště pro Konrádovce.

Třebíčský les se rozkládal na místě, kde se stýkaly hranice brněnského a znojemského údelu, které patří pod správu těchto dvou bratrů a které dělí řeka Jihlava.¹⁵¹ Toto místo patřilo odedávna k významné křižovatce obchodních komunikací. První zde stojící sakrální stavba byla dřevěná, jednalo se o kapli sv. Benedikta. Založena byla v roce 1101 a vysvěcena v roce 1104 biskupem Heřmanem. O pět let později už měl klášter vlastní kostel. Ten vysvětil roku 1109 biskup Jan II. a jeho patrociniem bylo Nanebevzetí Panny Marie. V roce 1112 byl v klášterní kryptě pohřben jeden ze zakladatelů třebíčského kláštera, kníže Litold Znojemský, a o tři roky později i jeho bratr Oldřich Brněnský.

Prvním opatem kláštera byl Kuno, který spravoval klášter od založení až do roku 1038. Druhým opatem se stal Vojtěch, kterého vystřídal opat, o kterém se nám nedochovaly informace. Dalším známým opatem je opat jménem Naděj, který bývá spojován s Přemyslovským rodem. Víme, že za jeho působení klášter dále zastával funkci rodového pohřebiště a v roce 1150 zde byli pohřbeni kníže Konrád II. a o rok později

150 KOLÁŘOVÁ TAKÁCSOVÁ 2018, 29.

151 MEŘINSKÝ 2002, 226.

kníže Spytihněv. Právě v době jeho správy sepsal – dnes již ztracené – dějiny Moravy¹⁵² jeden ze členů kláštera jménem Albín. Jeden z dalších opatů se jmenoval Kuno II. a po něm byl správou kláštera pověřen opat Tíburc, jemuž v roce 1197 brněnský kníže Spytihněv potvrdil klášterní statky a rozšířil je. Právě tento opat je označován jako autor ztracené latinské klášterní kroniky *Annales Monasterii Trebicensis*. V čele kláštera na počátku 13. století byl opat Martin. Dalším významným opatem kláštera byl opat Lukáš. Z pramenů víme, že v roce 1222 vyměnil s paní Heilvidou ze Znojma za Oslavany ves Horkou s lesem a poli.

Právě s Lukášem začíná období hojně přízně panovníků i církevních institucí, kdy klášter nabyval velké důležitosti. Lukáše v jeho funkci v roce 1225 vystřídal na krátkou dobu Zvěst (1226-1228) a po něm následoval Arnold. V této době probíhala intenzivní práce na klášteře a zřejmě vnikal i samotný kostel. O tom, kdo klášter financoval, nemáme žádné prameny. Přestože víme, že klášter byl přemyslovskou fundací, o jejich finančním podílu na klášteře v tomto období nemluví žádné prameny. Naopak finanční problémy, ve kterých se klášter po stavebních aktivitách ocitl, poukazují snad k tomu, že velkolepou přestavbu kláštera financovali samotní benediktini. O tom, do jaké míry zasáhly klášter nájezdy Tatarů v roce 1242, prameny rovněž mlčí. V roce 1243 se stal opatem Jindřich. O finančních problémech kláštera lze mluvit za opata Arnolda II., který je doložen od roku 1255. Kolem poloviny 13. století povolil Přemysl Otakar II. organizaci služebných manů. Manové s vojenskou povinností měli za své služby od kláštera trvale propůjčeny pozemky, jež mohli odkazovat jen se souhlasem konventu.¹⁵³ Z hlediska dějin kláštera, ale i města Třebíče je klíčová listina datovaná do roku 1277, která je prvním dokladem existence města. Další opati, o kterých se dochovalo pár zmínek, stáli v čele kláštera v nepříznivé ekonomické situaci. V roce 1289 je zmíněn opat Unka, pak Jan, v roce 1312 Bisencius a v roce 1326 opat Petr.

Na počátku 14. století se stalo třebíčské opatství střediskem benediktinské provincie.¹⁵⁴ Kolem poloviny 14. století se začaly projevovat počátky krize vyústující až do období husitství, které klášter také zasáhlo. Docházelo k prodejmům a zástavám majetků kláštera. Zřejmě v téže době byl zesílen obranný systém, což lze vyvodit ze zprávy z roku 1468,

152 Víme, že tento spis ještě ve své knihovně choval Karel starší ze Žerotína.

153 FOLTÝN 2005, 684.

154 ŽAMBERSKÝ/UHLÍŘ 1995, 14.

kdy je klášter nazýván „hradem opata“. Jiný pramen mluví o klášteře, že má „sedm věží sobě rovných“.¹⁵⁵ Na počátku 14. století pustošili klášter loupeživí rytíři. Klášteře nepomohl ani dvojitý zásah krále Jana Lucemburského v letech 1312 a 1315. Jan Lucemburský a následně pak třebíčští benediktini žádali o ochranu u papeže v roce 1324. Za markraběte Jana Jindřicha se klášteře opět dařilo. V roce 1375 zemřel a v závěti rozdělil markrabství mezi své syny. Jeho smrt odstartovala spory o vládu nad Moravou. Na přelomu 14. a 15. století byla situace opět nepříznivá. Dochovaly se informace o nutnosti zastavovat a prodávat vsi a cennosti za opata Ignáce.¹⁵⁶

Do dějin třebíčského kláštera patří také spor Jiřího z Poděbrad s papežským dvorem, který vyústil do války. Její první střetnutí se odehrálo v Třebíči. Syn Jiřího z Poděbrad se zde nacházel se svou posádkou. Uherské vojsko pod vedením krále Matyáše Korvína oblehli Třebíč 12. května 1468. Obránci Třebíče se uchýlili právě do opevněného kláštera poté, co vojsko Matyáše Korvína po dvou dnech dobylo a vypálilo město. Vojsko Jiřího z Poděbrad se muselo postupně vzdát. Opat byl sesazen, část kláštera i s majetkem dostal do zástavy Zdeněk ze Šternberka.¹⁵⁷ Zbylé části statků vlastnil Dobeš z Boskovic a z Černé Hory, měřinské proboštví držel Jan z Lomnice a z Meziříčí.¹⁵⁸ Mniši klášter částečně opustili, částečně setrvali v nelehkých podmínkách.¹⁵⁹ Perštejnové v roce 1502 provedli nejnutnější opravy. Rokem 1556 byla zástava převedena Pernštejnům do dědictví. Klášterní areál, který již delší dobu neměl opata, prodali Osovským z Doubravice. Tehdy začala přestavba kláštera na zámek. Kateřina z Valdštejna, vdova po Smilu Osovském, se provdala za Karla St. ze Žerotína. V roce 1328 postoupila panství Třebíč svému bratru Adamovi z Valdštejna a odešla s manželem do ciziny. Rod Valdštejnů držel panství v Třebíči až do roku 1945. Bazilika sv. Prokopa je pátkové chráněná od 3. 5. 1958 a na seznam památek UNESCO by zařazena společně se židovskou čtvrtí 3. 7. 2003.¹⁶⁰

155 ŽAMBERSKÝ/UHLÍŘ 1995, 14.

156 FOLTÝN 2005, 684.

157 FOLTÝN 2005, 685.

158 NOVÁČKOVÁ 1978, 61-71.

159 ŽAMBERSKÝ/UHLÍŘ 1995, 14.

160 <http://whc.unesco.org/en/list/1078> vyhledáno dne: 2. 11. 2019

4. 2. Probošství

O významném postavení a úloze třebíčského kláštera v údělech Konrádovců svědčí také fakt, že klášter obdržel do své správy kapli na brněnském hradě.¹⁶¹ Udržet rozsáhlý a roztráštěný majetek – statky, které dostal třebíčský klášter darem, – bylo velmi náročné, a tak postupně došlo ke vzniku tří probošství. Nejstarší z třebíčských probošství vzniklo Na Luhu, dnes v Komárově u Brna (konec 12. století). Druhé probošství, které se díky svému dochovanému kostelu s portálem ze 13. století stalo pro historiky umění nejvýznamnějším, se nacházelo v Měříně (vznik kolem poloviny 13. století). Třetí probošství bylo nejodlehlejší a vzniklo v Březové (kolem poloviny 13. století).¹⁶²

Hospodářská situace vedla k založení prvního probošství, zřízeného Na Luhu¹⁶³, k němuž patřil kostel sv. Jiljí. Zápis o tomto místě se objevuje již v tzv. zakládací listině třebíčského kláštera. Zpravuje nás o tom, že údělná knížata darovala klášteru v Třebíči „místo Na Luhu s kaplí sv. Benedikta“, doslovně se zde píše: „*Sedlce, locum in loco prope castrum Brenense sancti Benedicti*“.¹⁶⁴ Přesný rok založení není znám. Jako termín ante quem se uvádí rok 1210. Probošství se stal střediskem statku zahrnujícího několik okolních vsí. Známe jména některých proboštů a jejich alespoň přibližné období, do kdy pozici probošta zastávali – Havel (1220), Arnold (1225), Mořic (1231), Arnold (1265), Zdislav (1277).¹⁶⁵ Král Přemysl Otakar I. a královna Konstancie obdarovali probošství Na Luhu dvorem v Manicích v roce 1229. Z hlediska možného spojení třebíčských benediktinů s vládnoucím rodem Přemyslovců mohou být významné dochované historické informace týkající se let 1236 a 1238.¹⁶⁶ V roce 1236 došlo v prostorách probošství ke smíru mezi českým králem Václavem I. a rakouským vévodou Fridrichem II. Babenberským. V roce 1238 se v probošství konalo zasnoubení Vladislava, syna Václava I., s dcerou Fridricha II. Babenberského a rakouskou dědičkou Gertrudou.¹⁶⁷ Ve 14. století se probošství dařilo, avšak období prosperity poté ukončily husitské války,

161 PEŠINA 1677, 80; FIŠER 2001, 64; KUTHAN 2013, 11.

162 FIŠER 2001, 57.

163 Probošství si udrželo své jméno až do roku 1447.

164 FIŠER/NOVÁČKOVÁ/UHLÍŘ 1977, 36.

165 FOLTÝN 2005, 194.

166 Třebíčský klášter ale nezískal celý Luh, od zeměpánů zde mezi lety 1220-1228 získal nějaké pozemky i cisterciácký klášter na Velehradě, srv. FOLTÝN 2005, 194-195.

167 FOLTÝN 2005, 194

během nichž bylo proboštví poškozeno.¹⁶⁸ Zánik proboštví lze předpokládat nejspíše kolem roku 1527. Na místě někdejšího proboštví stojí kostel sv. Jiljí, který byl původně románský a byl postaven koncem 12. století na místě bývalé kaple zasvěcené sv. Jiljí. Dnešní podoba kostela je výsledkem mnoha oprav, které proběhly ve 14. století a následně v období baroka.¹⁶⁹

Od druhé čtvrtiny 13. století lze pozorovat intenzivní kolonizační působení třebíčského opatství severně a severozápadně od Třebíče. Jednalo se o oblasti sahající až po Měřínsko a Kamenicko. Druhé proboštví bylo třebíčskými mnichy založeno během 2. poloviny 13. století v Měříně a souviselo nepochybně s rozvojem dolování na Vysočině. Z roku 1298 založil a dotoval král Václav II. při starším kostele další proboštví třebíčského kláštera.¹⁷⁰ Dochovaný kostel sv. Jana Křtitele byl svou architekturou koncipován jako zredukovaná podoba třebíčské baziliky (obdobný je půdorys i menší ústupkový portál) a jeho románské stavební prvky potvrzují, že nemohl vzniknout dlouho po polovině 13. století. O činnosti měřínského proboštví se nedochovaly žádné konkrétní zprávy. Jeho zánik se datuje do roku 1466¹⁷¹, případně do roku 1491.

Třetí proboštví založené z Třebíče bylo v 60. letech 13. století zřízeno v Březové na severní Moravě, kostel byl zasvěcen sv. Mikuláši. V té době přešel z držení doubravnických mnišek na třebíčský klášter rozsáhlý pozemkový majetek na severní Moravě (pozdější Slezsko).¹⁷² Právě o tomto nejvzdálenějším proboštví se dochovalo nejvíc pramenů. Dějinám proboštví se důkladně věnoval Josef Svátek.¹⁷³ Dle jeho zjištění byla Březová v držení Semislava z Morkovic. Po jeho smrti Březová přechází do rukou manžela jeho dcery – Vojtěcha z Medlova. Když Vojtěch ovdověl, vstoupil do kláštera a následně daroval svůj majetek premonstrátkám v Doubravníku.¹⁷⁴ K tomu dostal také souhlas markraběte moravského Přemysla Otakara, když se proti Vojtěchovi postavila vdova po jeho tchánovi. Následně se Vojtěcha ujal i samotný král Václav I. Z držení kanonie v Doubravníku přešel tento majetek do držení třebíčských

168 FOLTÝN 2005, 195.

169 Více ke kostelu sv. Jiljí např. LÍBAL 2001, 42; FOLTÝN 2005, 194-196.

170 FOLTÝN 2005, 684.

171 FIŠER/NOVÁČKOVÁ/UHLÍŘ 1977, 36-37.

172 FOLTÝN 2005, 684.

173 SVÁTEK 1958, 1-5.

174 FIŠER 2001, 131.

benediktinů.¹⁷⁵ Tomuto názoru vyslovenému Josefem Svátkem oponoval Rudolf Fišer. Cituje vymezení Semislavův újezd, který sahal po lesy až po Březovou, ale bez samotné Březové. Rudolf Fišer si myslí, že Březová se dostala do majetku třebíčského opatství darem od Přemyslovce Konráda II. Oty. To by znamenalo, že Březová patřila třebíčským mnichům od konce 12. století a proboštví vzniklo v šedesátých letech 13. století.¹⁷⁶ Listina třebíčského opata Bisencia z roku 1312 poprvé dokládá existenci dědičných manů podléhajících Březovskému proboštví.¹⁷⁷ Lze předpokládat, že klášterní budovy i kostel stály na místě dnešního farního kostela. Jeho existenci ukončili husité roku 1427.¹⁷⁸

4. 3. Stavebně historický vývoj kláštera

Místo pro založení kláštera bylo vybráno velice uvážene a odpovídá zvyku benediktinů uchýlovat se do vyvýšených a dobře hájitelných poloh.¹⁷⁹ Areál je situován na návrší zdvíhajícím se nad levobřežím řeky Jihlavy.¹⁸⁰ Zároveň víme, že byl založen uprostřed lesa, v krajině málo osídlené, což bylo také v souladu s benediktinskou tradicí.¹⁸¹ Budovy kláštera vznikaly postupně od jeho založení v roce 1101. První podoby kláštera byly skromné, charakterizovaly je spíše dřevěné stavby. Tyto budovy byly pak v průběhu dalších staletí nahrazovány kamennými stavbami. První klášterní stavba byla malá svatyně zasvěcená sv. Benediktovi.¹⁸² Kromě zmínky o vysvěcení kostelíka (*ecclesiola*) 10. července 1104 pražským biskupem Heřmanem o něm nemáme žádné další relevantní informace – ani archeologické, ani ikonografické. Podle spisu Mars Moravicus od Tomáše Pešiny byl v Třebíči v roce 1109 vysvěcen kostel Nanebevzetí Panny Marie, tento údaj však nelze bezpečně prověřit.¹⁸³ Navzdory archeologickým a stavebně historickým průzkumům posledních let pořád platí, že vzhled a rozsah primárního kláštera založeného moravskými Přemyslovci na počátku 12. století je velkou neznámou.¹⁸⁴

175 FIŠER/NOVÁČKOVÁ/UHLÍŘ 1977, 37.

176 FIŠER 2001, 131.

177 FOLTÝN 2005, 255.

178 FOLTÝN 2005, 256.

179 VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 15.

180 KOLAŘÍK/MERTA/PEŠKA 2011, 153.

181 DROBNÁ 1941.

182 K dějinám Třebíče před založením kláštera benediktinů Kubeš píše, že již dlouho před tím tam byla jakási staroslovanská osada, srv. KUBEŠ 1874.

183 PESSINA 1677, 80.

184 KOLAŘÍK/MERTA/PEŠKA 2011, 161.

Po více než sto letech přistoupili v Třebíči k přestavbě původních klášterních budov, včetně vybudování nového chrámu, který se nakonec do současnosti dochoval jako nejstarší benediktinský komplex. Třebíčský opat měl možnost širokého výběru, neboť tehdejší regiony reformních klášterů tvořily společně s ostatními kongregacemi poměrně hustou síť klášterní kultury na většině území středověké Evropy.¹⁸⁵ „I přes řadu reformních snah zůstával ideálem podoby benediktinského kláštera stále ještě plán z 9. století, jak jej známe z archivu kláštera v St. Gallen.“¹⁸⁶ Právě trebičská bazilika nejvíce za všech dochovaných českých klášterních kostelů odpovídá tomuto plánu, a to zejména svým chrámem s kryptou, půdorysným řešením klauzury s rajským dvorem a ambitem.¹⁸⁷

Nejspíše v době, kdy stál v čele kláštera v Třebíči opat Arnold, zmiňovaný od konce dvacátých let 13. století, se rozvinula velkolepá výstavba nového klášterního kostela, v níž se pokračovalo za opata Jindřicha (od roku 1243) a Arnolda II. (nejpozději od roku 1255). Budování chrámu a k němu přilehlé kvadratury však historickými zprávami doloženo není. Časovou oporou jsou tu výsledky dendrochronologického výzkumu – výdřeva použitá v kryptě je ze stromů pokácených v letech 1216–1226. Během období, kdy opatem kláštera byl Arnold, mohla proběhnout první etapa výstavby kláštera. Mezi badateli panuje celkem jednotný názor, že stavba klášterního kostela Panny Marie byla zahájena stavbou krypty¹⁸⁸. Slohový výraz krypty¹⁸⁹ je již zřetelně poznamenán vlnou nastupující gotiky. Pískovec, který byl použitý pro články celého klenebního systému krypty, je z Oslavan¹⁹⁰. Zoroslava Drobná připomíná, že pískovec z okolí Oslavan použili kameníci také na výzdobu portálu, protože tam měl klášter své statky.¹⁹¹ Tato informace je zajímavá zejména proto, že Oslavany klášter zakoupil v roce 1197¹⁹² a následně v roce

185 UHLÍŘ 2011, 231.

186 UHLÍŘ 2011, 231.

187 Dnes již nelze spolehlivě doložit, jak zdejší benediktini (případně stavební hut') reagovali na některé reformní snahy stavebních úprav klášterů, zejména na ty reformy, které byly od 11. století ve střední Evropě šířeny opatstvím Hirsau a které se jich musely bezprostředně dotknout. UHLÍŘ 2011, 232.

188 Budování chrámů bylo vesměs zahájeno nejvýznamnější částí chrámu, kterým je chór, čili místo, kde se odehrává bohoslužba. Bylo tomu tak i zde, a proto jako první vzniká krypta, nad kterou pak mohl být zbudovaný chór.

189 V době, kdy stavba vznikala, je poněkud překvapivá postranní krypta pod mnišským chórem zčásti vysvětlitelná svažujícím se terénem, srv. FOLTÝN 2005, 24.

190 UHLÍŘ 2011, 233.

191 DROBNÁ 1941.

192 UHLÍŘ 2011, 232.

1225 vyměnil za bližší osady. Stavebně historický průzkum krypty vedený Karasovou v roce 1961 bohužel skončil bez nálezů.¹⁹³

Velká část klášterního kostela je jednolitá. V rámci jedné stavební etapy, vyznačující se sevřeným stylovým názorem, vznikly kromě krypty také nad ní ležící rozměrný chór, severní chórová kaple a původní jižní kaple¹⁹⁴, část obvodových zdí a severní portál. Souvislost portálu s východní částí kostela dle Jiřího Kuthana potvrzuje především afinita dekorativní výzdoby portálu s rozetou [1i] v ose východního boku presbytáře.¹⁹⁵ O změně plánu, přerušení práce na kostele či dokonce o výměně stavebníků svědčí konzoly osazené v líci zdi, která nese triumfální oblouk na straně obrácené do hlavní lodi. Prvotní plán zřejmě počítal se zaklenutím hlavní lodi řadou osmidílných kupolových kleneb jednolitě s těmi, které jsou v chóru a v jeho závěru. Nicméně dále se na tento plán nenavázalo, a proto se pak počítalo se šestidílnými klenbami pro hlavní loď¹⁹⁶. „V této kryptě ukládaly se prý dle starého podání nejen rakve obyvatelův kláštera ale též i dobrodincův jeho; v prostřední lodi odpočívali mnichové, v levé boční kapli opatové, v pravé (nyní zmizelé) kapli světští. Místa bývalého pohřbu nahoře zmíněných čtyř moravských Přemyslovcův, zakladatelův a dobrodincův kláštera, nelze nyní vypátrati. Nepochybuji, že zde za časů kláštera často služby boží za zemřelé konány bývaly, a může býti, že oltář, který nyní zazděn jest v bývalém z kláštera sem vedoucím vchodu, někdy v apsidě prostřední lodi stával. Nyní jest celá krypta prázdná a zpustlá, jen hromady písku nasypané v koutech svědčí o tom, že nyní zámeckému knězi slouží za sklep k chování rozličných kuchyňských zásob.“¹⁹⁷

K tomuto přerušení mohlo dojít dle mnohých badatelů v roce 1241, který je spojován s vpádem mongolských vojsk na území, kde klášter ležel. Každopádně lze říci, že změna znamenala, že na klášterním kostele během druhé stavební etapy pracovala již méně zdatná stavební huť. Výsledkem její práce bylo již zmiňované zaklenutí hlavní lodi,

193 KARASOVÁ 1963, 170.

194 Znovu postavená byla v roce 1956

195 KUTHAN 1994, 400.

196 Rozluštit tuto změnu plánu znesnadňuje zásah Františka Maximiliána Kaňky v období baroka, což by mohlo vysvětlit i odlišný vzhled presbytáře a lodi. Tím by bylo vyvráceno tvrzení Merhautové z roku 1984, že další stavební činnost nastala až po mongolském vpádu, o jehož ničivé síle nemáme přesvědčivé doklady.

197 TRAPP 1857, 273-281.

stavba horní části kostela a západní – snad dvouvěžové – průčelí, zvané westwerk¹⁹⁸. Tato proměna „slohového názoru“¹⁹⁹ ve prospěch prostšího projevu se na stavbě promítla celkem nápadně.

Vzhledem k tomu, že všechny klášterní budovy až na kostel byly po zániku kláštera včleněny do zámeckého areálu, o podobě klášterní kvadratury dnes vypovídají zejména výsledky archeologických výzkumů. Někdejší klášterní budovy ze 13. století jsou proto obsaženy v organizmu dnešního zámku. O původním vzhledu klášterní kvadratury dnes vypovídá východní a jižní rameno křížové chodby, které zůstalo částečně zachováno. Víme také, že východní křídlo křížové chodby kláštera ve 13. století bylo otevřeno do rajské zahrady pětící oken. O podobě těchto oken svědčí jedno z nich, které se dochovalo jako celek. Jedná se o nejjižnější okno, které má lomený rám a jeho výplň je trojdílná. Bylo odhaleno i severovýchodní nároží klášterní kvadratury, které je polygonální s jednoduchými hlavicemi a profilovanými krycími deskami. Tyto dochované původní části klášterní budovy tvoří jen zlomek z celku. Dnešní podoba někdejší kvadratury je výsledkem barokní přestavby.²⁰⁰

V roce 1958 došlo k prvnímu archeologickému výzkumu v areálu kláštera při rekonstrukci bývalé sedlárně a konírny. V sedlárně byl odtěžen stávající násyp až do hloubky 5,5 m a zjistilo se, že se zde původně nacházela hranolová bašta vzniklá ve stejné době s areálem kláštera kolem poloviny 13. století. Byly zde nalezeny nejen keramické fragmenty ze 13. a 14. století, ale také architektonické prvky odkazující k architektuře kláštera ze 13. století.²⁰¹ V roce 1960 při kladení hromosvodů byla objevená gotická dlažba původního rajského dvora. Budovy kláštera prošly během 14. a 15. století značnými změnami. Již byl zmíněna nedochovaná jižní kaple. Byla zbořena poté, co došlo k jejímu zničení během doléhání uherských vojsk Matyáše Korvína. Po zpusťování kláštera byly provedeny dostavby na budovách klášterní kvadratury. Klášterní budovy byly rozšířeny o druhé patro. Dále při jižní hradbě vznikl nový renesanční trakt navazující

198 O původním plánu westwerku pochybují Antonín Žamborský a Jiří Uhlíř: „Zdá se málo pravděpodobné, že západní část kostela byla původně koncipovaná jako westwerk, spíš zde byl zamýšlen západní chór s kryptou, ze kterého vznikla nynější předsíň pod hudebním kúrem. Místo současné rovné stěny spojující věže zde mohla být zamýšlena apsida.“ – ŽAMBERSKÝ/UHLÍŘ 1995, 27.

199 KUTHAN 1994, 400.

200 FOLTÝN 2005, 687-688.

201 OBŠUSTA 2002, 222; KARASOVÁ 1961.

na velkou, obléháním poškozenou hranolovou věž z 15. století. Tento trakt byl na jihu ukončen gotickou válcovou hradební věží. V té době zanikly původní klenby křížové chodby. Kronika Eliáše Střelky z Náchoda podává svědectví o nutných opravách zničené klášterní baziliky na sklonku 15. století, tedy za Viléma z Pernštejna.

V roce 1697 musela být snesena klenba hlavní lodi, která roztláčovala obvodové zdivo trojlodí. Při této příležitosti byl kostel zakryt šindelovou střechou. V letech 1703-1704 za Jana Karla z Valdštejna došlo k oddělení presbytáře, vytvoření kaple sv. Prokopa²⁰² a k rozšíření dvěma dřevěnými kúry. Loď zůstala prostá až do zahájení nového stavebního projektu. K podepsání smlouvy týkající se opravy baziliky s významným architektem Františkem Maxmiliánem Kaňkou došlo dne 30. září 1723. Opravy začaly již v roce 1725. Práce tedy celkem jistě probíhaly v letech 1725-1732, kdy došlo k barokně-gotické úpravě pod Kaňkovým vedením. V této době vzniká zejména nové barokní průčelí a nová klenba. Zásah, na základě něhož byla realizována přestavba západního průčelí kostela, proběhl po roce 1730. V západních věžích i v dnešní hudebním kůru byly zrušeny prostory, které zde vznikly v době, kdy kostel nebyl využíván a stal se součástí přestavby kláštera a na zámek. Po následném vybourání příček se zjistilo, že strany lodí jsou odlišné. Byly sjednoceny pomocí přízdívek a osekáním a poté byla loď zaklenutá současnou síťovou klenbou. Dále byla rozšířena okna v severní boční lodi, byla znovu postavena jižní věž, vznikl nový krov, štít a nový vstup, čímž průčelí baziliky dostalo nový barokní vzhled. V některých částech kostela Kaňka nechal používat „staré tvary“, což vedlo k tomu, že se tyto části mylně považovaly za původní z 13. století.²⁰³ Vzhledem k tématu této práce je zásadní zjištění, že se tyto úpravy nedotkly severního portálu, protože byl zazděn. K úplnému dokončení západních architektonických detailů kostela (zejména severní věže kostela) došlo až za finanční podpory kněžny Marie Anny z Fürstenberka, dcery hraběte Valdštejna.²⁰⁴ Není jisté, zda i při těchto pracích byl vedoucím architekt Kaňka, jak konstatuje Sameš. Sameš také upozorňuje, že výstavba obou věží se liší od barokní gotiky vyskytující se v dalších částech kostela.²⁰⁵

202 Při vzniku této kaple se nepřihlíželo k původnímu zasvěcení, srv. ŽAMBERSKÝ/UHLÍŘ 1995, 18.

203 ŽAMBERSKÝ/UHLÍŘ 1995, 19.

204 DROBNÁ 1941.

205 SAMEŠ 1934, 14.

Mimořádně významný zásah na kostele se konal v roce 1757, kdy byla severní předsíň před hlavním portálem baziliky proměněna na byt. Až více než po sto letech, v roce 1861, byl byt zrušen a impozantní severní portál se dočkal svého obnovení. Z této doby pochází nový tympanon portálu a také nové žulové dříky, které nahradily původní poničené válcové dříky. Poslední velká oprava kostela proběhla ve znamení purismu v letech 1924–1932²⁰⁶ pod vedením Kamila Hilberta. V této době byla odstraněna omítka kostela. Od roku 1936 se práce přesunuly do krypty. Práce na bazilice přerušila válka. Oprava jižní kaple tak byla dokončena až v roce 1956.²⁰⁷

Archeologicko-historický výzkum z let 1965-1968 proběhl pod vedením J. Uhlíře.²⁰⁸ Tento výzkum si kladl za cíl objasnit otázky týkající se areálu kláštera vzniklého v letech 1230-1260. Výsledkem těchto snah bylo odkrytí zlomků lomených arkádových oblouků s částečně zachovalou kružbou, hlavice s odstupem žeber, přípory, polygonálního rohové pilíře vymezujícího půdorys vlastního ambitu atd.²⁰⁹ V letech 2009-2010 byly v prostoru při jižní ohradní zdi klášterní zahrady odkryty relikty doposud neznámé stavby.²¹⁰ Objekt stál mimo dnešní areál kláštera a dle archeologických zjištění měl nejméně tři stavební fáze, z nichž ta první pravděpodobně patřila ke stavebnímu horizontu shodného s výstavbou nejstarších dnes známých částí baziliky. Rozměr objektu je 12,1 x 9,1m a je interpretován jako převorství (s největší pravděpodobností byla stavba využívána laiky).²¹¹ Další součástí organismu třebíčského kláštera byly stavby rozmístěné severně a západně od kostela a klauzury. Do této části kláštera pařilo také sídlo opata. Opatův dům stál nejspíše naproti severní předsíni baziliky.

V současnosti lze rekonstruovat také průběh fortifikace kláštera²¹² v období vrcholného středověku. Jižní strana byla tvořená budovami opatství včetně klášterních budov, za západě byl areál uzavřen hradbou. Na západě byla pozdně středověká brána. Západní zeď následně směřovala do vnitřního koutu dnešního severozápadního předzámčí. Na severní

206 Datace se opírá o soubor dokumentů pojednávajících o opravě opatského chrámu třebíčského od Čeňka Sameše, který v závěru svého díla upozorňuje na fakt, že další dokumenty a podklady o případných dalších opravách již nenalezl. Je dost možné, že práce pokračovaly dál i po tomto období.
207 ŽAMBERSKÝ/UHLÍŘ 1995, 19.

208 UHLÍŘ 1968, 286–290./

209 OBŠUSTA 2002, 225.

210 KOLAŘÍK/MERTA/PEŠKA 2009.

211 KOLAŘÍK/MERTA/PEŠKA 2011, 158

212 RAZÍM/ZAHRADNÍK 2003.

straně se v prostoru při předsíni baziliky nacházela jediná známá pozdně středověká brána. Brána byla otočená k východu, v pozdním středověku k ní byl vybudován koridor zakončený na úrovni východní zdi dnešního ohrazení novou branou.²¹³ O východním ohrazení kláštera během 13. století dosud chybí informace. Opevnění kláštera bylo během středověku vylepšované. Své nejlepší podoby dosáhlo zřejmě při opravách po husitských válkách, což mimo jiné dokládá i již zmiňovaná jižní brána.²¹⁴

4. 4. Bazilika sv. Prokopa

Klášterní areál benediktinů s bazilikou sv. Prokopa v Třebíči **[1a]** byl situován na dominantní místo na návrší zdvíhající se nad řekou Jihlavou. Kostel sv. Prokopa má půdorys bazilikálního trojlodí s východním prodlouženým presbytářem, k němuž na severní a jižní straně přiléhají kaple. Na západě je dnešní podoba baziliky ukončená barokním dvojevěžím, které pravděpodobně nahradilo původní „westwerk“. Bazilika je dlouhá 66,45 m a široká 20 m. Hlavní loď je široká kolem 9 m a vysoká 20 m. Boční lodě dosahují poloviční šířky loď a jejich výška je pouze 7 metrů. Stavební materiál je převážně tvořen opracovanými žulovými kvádry, z nichž celá řada na sobě nese kamenické značky, zejména na apsidě závěru, v severní lodi a kapli. Žula má místní původ. Kromě žuly je na některých člancích a dekoru použitý pískovec pocházející z nedalekých Oslavan, anebo z Boskovic.

Názory na jednotlivé fáze výstavby baziliky se různí. Do první etapy bývá řazena především krypta, některé části východního závěru kostela a případně také obvodové zdivo, včetně hlavního portálu. Rozsáhlá trojlodní krypta **[1c]** je umístěna pod východní chór kostela. K trojlodí krypty přiléhají z jižní i severní strany krátké boční lodě, které mají po dvou klenebních polích a na východě končí půlkruhovými apsidami. Hlavní – střední – část krypty je zaklenutá křížovou žebrovou klenbou, která spočívá na čtrnácti mohutných pětibokých sloupech s hlavicemi a na příporách. Hlavice těchto sloupů charakterizuje poměrně bohatá dekorace. Trojlodí krypty se mírně zužuje na východě, kde přechází v pětiboký závěr. V tomto místě jsou mezi sloupy vloženy dva pilíře, jejichž hlavice jsou rozděleny na polovinu a mají ornamenty ve tvaru stočených listů s bobulemi

213 KOLAŘÍK/MERTA/PEŠKA 2011, 159.

214 RAZÍM/ZAHRADNÍK 2003, 51.

ve svém vrcholu. Obdobný typ pilířů byl zvolen i pro mezilodní arkády. Tyto pilíře propojují trojlodí s bočními loděmi a zdá se, že byly dodatečně zesíleny zřejmě kvůli stabilitě vznikajícího východního chóru baziliky. Do krypty se vstupovalo schodištěm z obou východních částí boční lodi.

Na kryptu navazovala výstavba východní části kostela. Presbytář baziliky [1b] je prodloužený s čtvercovými poli a je zakončen pětibokým závěrem. Při stavbě presbytáře se uplatňovaly různé stavební detaily a prvky typické pro chrámovou architekturu zejména v porýnské oblasti z konce 12. a z počátku 13. století. Spodní část obvodové stěny závěru presbytáře je členěn lichými arkádami s hrotitými záklenky na sloupcích s bočníkovými patkami a válcovitými dříky ukončenými bohatě zdobenými kalichovitými hlavicemi. Presbytář dále charakterizují tři kruhová okna umístěná nad lichými arkádami. Z těchto tří oken je nejvýznamnější to prostřední, které je typickou románskou rozetou, členěnou dostředními sloupky a s bohatě profilovaným ostěním. Rozety na ostění ve středu jsou srovnatelné s detaily severního portálu baziliky. Další dvě postranní okna jsou již výsledkem úprav z 19. století.

Nad kruhovými okny je po celém obvodu závěru ochoz, který se otevírá dovnitř baziliky třemi sdruženými okny. Zvenku má podobu nízké trpasličí galerie s okny členěnými sloupky, které mají bohatě zdobené hlavice. Stěna nad galerií je zeslabena šikmým ústupkem. Nad galerií je ještě pět malých osmibokých oken. Vrchol zdi presbytáře je ukončen římsou se zubořezem a obloučkovým vlysem. Dalším významným prvkem je vertikální členění obvodové zdi závěru chóru lizénami. Toto bohaté členění východního závěru baziliky vytváří dojem štíhlého a vysokého prostoru. Střední část chóru je polygonální, jeho vnitřní stěna je odlehčená pomocí hlubokých nik. Dolní část vnitřní stěny je lemovaná slepými arkádami a ve vyšších partiích prolomena již zmiňovanými okny.

Presbytář je z obou stran propojen dvěma malými portálky se severní a jižní kaplí, které uzavírají boční loď baziliky. Ostění těchto malých portálů je pravoúhle odstupněno, přičemž vnější nároží s diamantováním obíhá po portálech. Dekorem pískovce je olemovaná archivolta portálů. Na čtverhranném soklu jsou patky osazeny nárožními lupeny. Dřík je třičtvrtěválnový a vrcholí štíhlými kalichovitými hlavicemi. Hlavice jsou ozdobeny motivy rýhovaných a bobulových listů (levá hlavice severního portálu), ptačími

postavami, které se mezi sebou prolínají a dotýkají svými hlavami (pravá hlavice severního portálu), a bobulovitými a kalichovitými motivy (hlavice jižního portálu). V tympanonu severního portálu je nápis AEDIF. INCH.MCIX. Na konzolách jižního portálu se nachází hlava anděla s roztaženými křídly a ptáky, kteří jsou propletení. Dalším architektonickým prvkem chóru je umístění vstupů do jeho jihovýchodní a severovýchodní části, ze kterých se vstupovalo do trpasličí galerie.

Severní kaple uchovala svou středověkou podobu a je známá jako tzv. opatská kaple. Je sklenutá dvěma křížovými klenbami dosedajícími na polygonální přípory, jejichž hlavice jsou vesměs kalichovité s bobulemi prolínajícími se s palmetovými listy, ale dochovala se zde například i hlavice s dekorem lidské hlavy mezi dvojicí ptáků. Na hlavicích spočívají velké pětiboké arkády s kořeny žeber, které disponují vejcovitým profilem. Na východě je kaple ukončena půlkruhovou apsidou, která je sklenutá konchou. Na západě je mezi koncem kaple a nejvýchodnější části severní boční lodi obdélníkový prostor s jedním polem křížové žebrové klenby. Interiér kaple je zdoben středověkými nástěnnými malbami. V konše apsidy jsou patrné stopy mandorly s postavou Krista, prozrazující motiv *Maiestas Domini*. Před apsidou je zbytek nástěnné malby s námětem *Beránka Božího*. Ostatní figurální nástěnné malby se dochovaly zejména na jižní a západní zdi kaple a jsou rozvrženy do tří pásem s výjevy ze života sv. Jana Evangelisty. V jednom z nich Jan pije z otráveného kalicha. Nad touto scénou je možné rozeznat zobrazení zřejmě sv. Benedikta a Abrahama obětujícího Izáka. Polychromie se objevuje i na architektonických prvcích interiéru opatské kaple. Malby vznikly zřejmě po výstavbě kaple ve třináctém století. Na někdejší jižní kapli, která je dnes již novostavbou, se uplatnila cizokrajná pozdní románská tvorba.

Hlavní loď baziliky vznikla zřejmě až nějakou dobu po ukončení stavby presbytáře, severní a jižní kaple a krypty pod nimi a také částí obvodových zdí, o čemž svědčí neorganické spojení těchto nejstarších částí stavby s novými. K propojení hlavní lodi s presbytářem došlo skrze neprofilovaný lomený oblouk s vysokou kamennou nadezdívkou. Hlavní loď spočívá na dvanácti pilířích, které jsou klenuty již gotickými arkádami lomených oblouků a přecházejí do presbytáře. Tyto arkády spojují hlavní loď s vedlejšími loděmi z obou stran. V době vzniku v patě arkád byly hlavice s krycími deskami, které

byly – zřejmě při barokní úpravě – otlučeny. Sokl pilířů je šikmo vyžlaben a na straně hlavní lodi se k pilířům připojují přípory klenebního nosného systému.²¹⁵

Trojlodí baziliky bylo založeno na vázaném půdorysu: hlavní loď ukončovala tři čtvercová pole, na které se váže šest klenebních polí obou vedlejších lodí. Původní středověké klenby hlavní lodě nahradily síťové klenby, které jsou dílem barokních úprav, které na bazilice proběhly na přelomu dvacátých a třicátých let 18. století. Na hlavní loď navazuje podkruchtí mohutných rozměrů. Patří mezi nejméně stavebně historicky rozluštěné části baziliky. Jádrem problému jsou dva západní arkádové pilíře, větší než předchozí a dokonce i vzájemně odlišné. Již Hilbert vyslovil názor, že současné kruchtě, která je dílem Kaňky, předcházela kruchtta starší, pravděpodobně původně trojlodní. S tímto názorem se ztotožňuje také Dobroslav Líbal a zároveň konstatuje, že tento architektonický prvek není typický pro benediktinské kláštery na českém území.²¹⁶ Václav Mencl se domníval, že právě původní západní empora, společně s myšlenkou ozdobného portálu a zejména příměs poitvenských prvků do výzdoby portálku v severní straně chóru, pocházejí právě z kostela sv. Jakuba v Řezně.²¹⁷

Severní loď baziliky má devět klenebních polí. Klenební nosný systém je řešen vesměs jednotně. Tato boční loď je členěná opěrnými pilíři. V severní boční lodi se ve třetím klenebním poli od západního vchodu otevírá monumentální portál s předsíní. Táto předsíň má čtvercový půdorys a svou křížovou žebrovou klenbou kompozičně připomíná cisterciácké předlohy, snad i tu plánovanou v Tišnově. V českém prostředí předsíň známe spíše z gotické než románské architektury.²¹⁸ Je možné, že byla přistavěna – možná i v rámci téže stavební etapy – až druhotně. Portál zastává funkci hlavního portálu a vzhledem k tématu práce bude popsán samostatně v následující podkapitole.

Na jižní lodi, i když svou charakteristikou odpovídá lodi severní, se více podepsaly zásahy vrcholně barokní obnovy baziliky prováděné Kaňkou. V jižní boční stěně kostela se nachází portál, kterým se vstupovalo do klášterní kvadratury. Hlavní průčelí trojlodí tvoří již barokně upravená dvojice věží, která stojí na základech původních románských věží.

215 LÍBAL 2001, 508.

216 LÍBAL 2001, 514.

217 MENCL 1939, 40.

218 MERHAUTOVÁ 1983, 282-284.

Věže jsou upraveny symetricky po stranách průčelí. Středu průčelí dominuje velké prolomené okno (pozdějšího původu) a pod ním je vchod, který tvarově nese také prvky lomeného oblouku. Po obou stranách vchodu jsou umístěna dvě menší okna stejného tvaru s profilovaným ostěním a po jednom stejném okně v prvním patře každé z věží. Velkému oknu ve středu průčelí odpovídají vždy dvě okenní osy na obou věžích.

Někdejší klášterní budovy ze 13. století jsou obsaženy v organizmu dnešního zámku, který vznikl poté, co klášter mniši v 16. století definitivně opustili. Východní a jižní rameno křížové chodby zůstalo částečně zachováno. Východní křídlo křížové chodby kláštera bylo původně otevřeno do rajske zahrady pětici oken. To nejjižnější z nich se dochovalo jako celek, má lomený rám a jeho výplň je trojdílná. Bylo odhaleno i severovýchodní nároží klášterní kvadratury, které je polygonální s jednoduchými hlavicemi a profilovanými krycími deskami. Do klášterní kvadratury se vstupovalo z kostela přes již zmiňovaný do současnosti dochovaný menší ústupkový portál [1d.] vsazený do jižní kostelní zdi. V třebíčském klášteře byly kvůli redukované podobě provedeny změny oproti klasickému členění klášterních budov. Nelze vyloučit, že v přízemí východní části jižního křídla se nacházela nejen kapitulní síť, ale i kuchyň a presbytář, avšak nelze s jistotou určit jejich místo. V patře byl dormitář a vestiarius. Dnešní podoba někdejší kvadratury je – navzdory prvkům odkazujícím ke středověké podobě – výsledkem barokní přestavby.²¹⁹

219 FOLTÝN 2005, 687-688.

5. Severní portál

5. 1. Popis

Bohatě rozčleněný severní portál [1e.] se nachází ve vstupní předsíni. Celková výška portálu je 620 cm a šířka je 700 cm. Jedná se o románský portál se široce rozevřenými špaletami, které končí severními portálovými čely. Kolem obou portálových stěn probíhá nepřerušovaný tronž, na který je položen sokl. Na soklu jsou vedle sebe posazeny sloupové patky s běžnou profilací s plochým a nízkým dolním talířem bez nárožních lupenů. Portál má z obou stran jedenáct sloupků, z nichž je se po stranách vstupu nachází vždy dvojice sloupků, pak v ostění je z obou stran umístěno šest sloupků a zbylé čtyři sloupky z obou stran se nacházejí na nárožích a na bočním menším ústupku.

Sloupy jsou románské, kulaté, s širokými talířovými patkami a kalichovitými hlavicemi rýhovanými listy a rozvitými bobulemi. Pod nimi se nachází průběžný přes ostění se zalamujícím se prstencem. Nad hlavicemi je ještě další pás, který je vyplněn drobným ornamentálně zdobenými jehlánky. Dojem sevřenosti portálu vyvolává průběžná krycí deska, která probíhá bez odstupňování celým portálovým ostěním a je profilovaná okosenou horní deskou a dvojicí oblounů. Mezi sloupky probíhá bohatá reliéfní výzdoba, lišící se v každém páse. Rozmanitost členění ostění s výraznou plastickou rostlinnou výzdobou obohacují také typické motivy často spojované s normanským prostředím, zvané klikatka. Tento motiv běží zdola nahoru k hlavicím a pokračuje i v meziobloucích archivoly. Na prvním a třetím ostění směrem od vstupu na obou stranách ostění jsou podobné plasticky zobrazené vegetabilní motivy tvořené z dvou a pětilaločných listů. Na ostěních zprava i zleva směrem od vstupu se uplatnil figurální dekor, který se ještě několikrát objeví na portálu. Tato dvě ostění končí ve svých horních částech plastickými reliéfy figur, které zřejmě symbolizují čtyři evangelisty. Tento výklad podporuje jednak jejich počet, jednak skutečnost, že figury mají orlí, lví, lidskou a býčí hlavu, což odpovídá jejich atributům. Druhé ostění směrem od vstupu má po obou stranách stejné oválné obloučky. Čtvrté ostění směrem od vstupu je představitelem již zmiňovaného normanského motivu silného prutu, který je překřížen se zalamujícími se profily. Při důkladnějším pozorování je vidět, že počet profilů není stejný na levé a pravé straně čtvrtého ostění. Poté následuje pátý pás, jehož dekor je pozoruhodný tím, že se již objevil

na kruhovém okně závěru presbytáře. Tento motiv je po celé délce se střídajícími zakřivenými hroty. Vnitřní roh rovné krajní plochy je pokryt jemným plasticky modelovaným reliéfem polopalmetek s úponky. Dekor ostění pozvolna přechází i do archivolt, kde se také uplatnil reliéfní figurální dekor. U vrcholu vnější archivoly portálu se nachází postava s křídlem a se svítkem v ruce. Jedná se zřejmě o anděla. Z pravé i levé strany je tatáž archivolta ukončená dalšími jen torzovitě zachovanými sedícími postavami (bez hlav). Groteskní obličej bez těla jsou umístěny v první archivoltě u středu. Ve třetí archivoltě jsou ztvárněny nejen fantastické bytosti, ale také zvířata. Všechny tyto groteskní bytosti i zvířata jsou jakoby ukryty do bohatého rostlinného dekoru archivolt. Na konzolách pod tympanonem jsou vytesány další dvě lidské postavy svírající v ruku snad opatskou berlu. Tympanon portálu se ve své původní podobě nezachoval. Plochu prázdného tympanonu vyplňuje obloučkový vlys, stočený podle křivky portálu a doplněný o zlacený nápis s datací 1862, vztahující se k obnově portálu. Novověký nápis na konzole je následující: *Ex longaeva vastatione servavit restauravitque Vincentius Comes de Waldenstein, MDCCCLXII.*²²⁰

5. 2. Význam portálu v křesťanské symbolice

Středověký kostel (bazilika) byl svou architekturou velice promyšlený a byl primárně určen k chvále Boží. To s sebou nutně muselo nést i celou řadu symbolických odkazů k Bohu. Mezi nejvýznamnější části sakrální stavby, které ve středověku nesly významnou symbolickou roli, patří kromě presbytáře především kostelní vstupy, brány a portály. Vstupy do sakrálních staveb jsou vnímány jako místo, které pomyslně odděluje vnějšek od vnitřku, profánní prostor od sakrálního. Brána tak odděluje kostel a jeho interiér od okolního světa.²²¹ Důležitost brány je nepostradatelná, protože vyznačuje přístup ke zjevení a také odráží harmonii univerza.²²² Proto nepřekvapí, že také ikonografické rozvržení hlavních vstupů má často svůj promyšlený koncept.

Při interpretaci středověkého portálu je pomocí především samotná Bible, v níž se symbolika dveří objevuje, například v Janově evangelia, kde Ježíš o sobě říká: „Já jsem dveře. Kdo vejde skrze mne, bude zachráněn, bude vcházet i vycházet a nalezne pastvu.”

220 Překlad: Z dlouhověkého zpusťosení zajistil a opravil Vincenc hrabě Valdštejn r. 1862.

221 OHLER 2006, 440-441.

222 DAVY 2014, 231.

Tento text bývá dokonce uváděn přímo na tympanonech portálů. Portál jako místo vytváří hranici nejen mezi vnitřkem a vnějškem, ale také mezi dobrem a zlem. Tento předěl poskytuje různé možnosti interpretace. Portál mohl jednak symbolizovat místo, kde bylo zlo ještě přítomno a od čeho má být sakrální prostor oprostěný. Jindy je zase vstupní brána kostela koncipovaná jako meziprostor, kde dobro již vítězí na zlem. Obě interpretace se často vyjadřují tak, že se zlo či dobro personifikuje. Mezi nejběžnější středověké náměty, zobrazované na hlavních portálech chrámu, patří ikonografický motiv Krista v podobě *Maiestas Domini*, odkazující k poslednímu soudu nad Božím stvořením. Kromě toho se na portálech (zpravidla na těch vedlejších, resp. bočních) objevuje zobrazování Panny Marie, případně světců. Jakob Burckhardt vyzvedl důležitost vztahu mezi branou a presbytářem v kostele. Obojí je podle něj místem Boží epifanie, na kterou navazuje symbolika nebeské brány. Můžeme pozorovat dvojí pohyb: u vchodu je duše uváděna do Božího království, což odpovídá vzestupnému pohybu, naproti tomu v presbytáři z nebe sestupuje Boží poselství.²²³ Právě tato vzájemná souvislost brány a presbytáře mohla být klíčovou také při umístění třebíčského portálu do severní zdi baziliky. Její uplatnění najdeme také jinde, například v kostele sv. Jakuba v Řezně. Tato problematika bude podrobněji zpracována v ikonografické analýze třebíčského portálu.

5. 3. Obrazový program severního portálu baziliky sv. Prokopa v Třebíči

Severní portál baziliky sv. Prokopa v Třebíči patří vedle západního portálu klášterního kostela cisterciáček v Předklášteří u Tišnova k nejvýznamnějším středověkým sochařským významným památkám první poloviny 13. století na Moravě také s ohledem na jeho bohatou ikonografii. Její interpretace je znesnadněná mírou čitelnosti jednotlivých vyobrazení. Současně je nutné analyzovat jednotlivé detaily portálu kriticky, protože je nutné počítat s mírnými úpravami v 19. století. V neposlední řadě musí ikonografický rozbor portálu vzít v potaz jeho mimořádně bohaté, abstrahující vegetabilní ornamenty a geometrické tvary. Jejich nedostatečné zohlednění, stejně jako naopak jejich příliš přetížený výklad coby nositelů symbolů mohou nakonec interpretaci portálu značně zkreslit.

223 DAVY 2014, 232; více k tomu BURCKHARDT 1953.

5. 3. 1. Tympanon

Klíčovým nositelem ikonografického významu bývají na středověkých portálech vyobrazení umístěná do jejich tympanonů. U severního portálu baziliky sv. Prokopa se původní motiv na poli tympanonu nedochoval ani v náznacích. Jeho dnešní podoba je již novověká. Tympanon lemuje obloučkový vlys a v jeho poli se nachází latinský nápis: *Ex longaeva vastatione servavit restauravitque Vincentius Comes de Waldstein MDCCCLXII.*

5. 3. 2. Evangelisté

Navzdory torzovitému dochování jsou na prvním a třetím ostění portálu z obou stran patrné dvě stojící lidské postavy en face. Všechny mají křídla a zvířecí tváře a drží v ruce knihu, nebo rozvinutý svitek. Všechny tyto skutečnosti napovídají, že by se mohlo jednat o evangelisty. Tváře postav odpovídají čtyřem tvářím popsáním ve vizi proroka Ezechiele (Ez 1,5-28) a stejně tak i postavám před Božím trůnem v Janově Zjevení (Zj 4,6-7). Apokalyptické postavy mají mnoho očí a čtyři obličejy – lidský, lví, orlí a býčí. Na základě toho můžeme odvodit, že na prvním pravém ostění je postava původně s lidskou hlavou²²⁴ - symbol evangelisty Matouše. Na stejné straně na třetím ostění je postava s lví hlavou s rozevřeným svítkem v ruce – jedná se o evangelistu Marka. Na prvním levém ostění je postava s ptačí tváří s knihou v ruce. Hlava této postavy je dochovaná jen torzovitě, nicméně na základě atributů čtyř evangelistů se lze domnívat, že zde byl zřejmě zobrazen orel, který je atributem evangelisty Jana. Na třetím levém ostění je postava s hlavou býka s rozvinutým svítkem v ruce. Býk je atributem evangelisty Lukáše. Evangelisté v dějinách ikonografie také odkazují na různé aspekty Kristova příběhu. Tak se Matoušovo evangelium s atributem člověka interpretováno jako lidská podstata Krista; Markovo evangelium s atributem lva jako zmrtvýchvstání Krista; Lukášovo evangelium s atributem býka jako Kristova oběť; Janovo evangelium s atributem orla jako nanebevstoupení Krista.²²⁵

224 Právě tuto postavu August Prokop mohl znát ještě i s lidskou tváří.

225 ROYT 2006, 76

První dochovaný námět čtyř evangelistů se vyskytuje již ve 4. století na nástěnných malbách katakomby Marca a Marcellina v Římě. V tomto období se čtyři evangelisté objevují i při zobrazování apokalyptických cyklů a novozákonních příběhů. Od počátku 5. století se vyskytují ve spojení s křížem, jak je tomu například na mozaice v apsidě kostela St. Pudenziana v Římě. Tehdy se také začínají evangelisté propojovat s motivem s *Majestas Domini*, jak je tomu na dřevěných dveřích kostela Santa Sabina z roku 432. Evangelisty již se svitky a knihou v roce a také s nimby známe z milánského diptychu z 5. století. Není výjimkou ani zobrazování zvířecích postav v těsné blízkosti píšících evangelistů. První taková podoba evangelistů se nám dochovala na mozaice v kostele s. Vitale v Ravenně z druhé čtvrtiny 6. století. Postupně dochází i k vývoji v oblasti atributů evangelistů. Zatím co na začátku evangelisté drží v ruce uzavřenou knihu (asi do konce 5. století) později je kniha otevřená.

Zoo-antropomorfně pojaté zobrazování evangelistů, tedy pomocí lidského těla s hlavou daného zvířete, se prvně objevuje v rukopisech v západní Francii a Anglii. Celostránkové zobrazování evangelistů jako postav píšících do svitků či knih známe z prostředí iroskotských rukopisů z 8. století, například v *Book of Kells*.²²⁶ Někdy jsou evangelisté zobrazováni s křídly, jindy bez. Častý je výskyt antropomorfně pojatých evangelistů společně s vítězným Kristem v oblasti koptského umění, ale také v iberském a židovském prostředí. V koptském umění lze počítat také s vlivem egyptského pohřebního umění, kde se čtyři zvířecí božské hlavy nacházejí kolem božské postavy Osirise. Toto zobrazení stojí v pozadí zobrazování *Maiestas Domini* se zvířecími postavami evangelistů kolem.²²⁷

Andrea Čeplá ovšem poukázala na to, že pojetí evangelistů, jak je vidíme v Třebíči, není v první polovině 13. století časté. Jako vzdálené podoby zmiňuje čtyři okřídlené postavy s knihami ze Žitenic a ze zahraniční pak knižní malbu v *Bibli Roberta de Bello* z opatství Canterbury z roku kolem 1240. Z okruhu památek, které mají souvislost se severním portálem v Třebíči, pak uvádí chór dómu ve Wormsu, okřídlené bytosti s knihami v ruce v kostele v Schöngrabernu (kolem roku 1225-1230) a evangelisty se svitky a knihami v ruce na římsce Obří brány kostela sv. Štěpána ve Vídni.²²⁸ S ohledem na dějiny

226 ROYT 2006, 77; blíže také: O'MAHONY 1994.

227 WERNER 1991, 1–47.

228 ČEPLÁ 2006, 53.

zobrazování čtyř evangelistů je pravděpodobné, že na tympanonu třebíčského severního portálu byl motiv *Maiestas Domini*. Na tom se shoduje většina badatelů.²²⁹

5. 3. 3. *Opati nebo biskupové na konzolách?*

Na konzolách z obou stran pod tympanonem se dochovaly sedící mužské postavy [1f] se štolou a berlou v ruce, které patrně znázorňují někdejší opaty kláštera. Předpokládá se, že se jedná o opata Kuna, který stál u založení kláštera, a o některého z opatů obnovitelů ve 13. století. Ojediněle bývá dokonce ztotožňován se samotným sv. Benediktem. S tímto názorem ovšem polemizuje Andrea Čeplá a upozorňuje, že ve vrcholného středověku byli opati představováni v řádovém oděvu a nikoli v kasuli, která by se hodila spíše pro představitele světského kléru, případně pro biskupa.²³⁰ Argumentuje zobrazováním biskupů s tunikou, dalmatikou, kasulí a palliem (od 6. století), mitrou (od přelomu 12. století) a berlou (od 7. století). Pro interpretaci třebíčského portálu uvádí zajímavý příklad postavy biskupa v portálu katedrály v Clonfertu v Irsku z druhé poloviny 12. století, nebo nad jižním portálem kostela v Skreenu asi z poloviny 12. století.²³¹ Její závěr zní: „Je tedy možné, že díky iroskotským misiím... dorazila tradice zobrazování místních církevních hodnostářů až do Třebíče.“²³² Proti tomu tvrzení lze namítnout, že přinejmenším jeden z uvedených příkladů není součástí klášterního kostela - v Clonfertu ve 12. století vznikala katedrála na místě někdejšího kláštera založeného sv. Brendanem. Navíc je známo, že také opati byli někdy zobrazováni s biskupskými atributy.²³³ V případě, že připustíme, že zde byli skutečně zobrazení biskupové (i když to s určitostí nelze tvrdit), otevírá se otázka jejich identifikace. První by mohl být biskup Heřman, který světil první klášterní areál benediktinů. Druhá postava by mohla zobrazovat biskupa z doby vzniku třebíčského severního portálu. Tím biskupem by mohl být olomoucký biskup Robert. Pocházel právě z Porýní, tedy z místa, které je diskutované coby zdroj inspirace pro konečnou podobu třebíčské baziliky. Přesto je nutné připomenout, že přinejmenším opat obnovitel (nejspíše Arnold), by si takové privilegované místo na portálu také mohl zasloužit, obzvláště když

229 Naposledy k tomu ČEPLÁ 2006, 54.

230 ČEPLÁ 2006, 54-55.

231 ČEPLÁ 2006, 55.

232 ČEPLÁ 2006, 55.

233 SACHS/BADSTÜBNER/NEUMANN 1973, 65-66.

se podíváme na dobové prameny nechávající tušit, že se v období, kdy byl v Třebíči opatem, hodně stavělo.

5. 3. 4. *Zvířata*

Ve třetí archivoltě směrem od tympanonu se mezi zavilinami schovávají zvířata a pro středověk příznačné figury-bestie. Jako první zprava je zobrazen zobající pták, pak nějaký kopytatec, následuje lev, opice, jednorožec, siréna, jakási lidská postava (snad prchající) a nakonec je zde zobrazen zřejmě gryf. Tyto bytosti se obzvláště v románském umění často interpretují jako symboly dobra či naopak zla. Také v případě trebičského severního portálu je možné takové užití předpokládat.

Gryf je okřídlený lev s orlí hlavou a dlouhými špičatými ušima. Jeho nohy mají kromě kopyt také drápy. Ve Vulgátě je zmiňován mezi nečistými zvířaty ve třetí a čtvrté knize Mojžíšově.²³⁴ Origenes grafy taky řadí mezi ty zvířata, která byla pro Židy zakázána jíst. Naopak toto zvíře bylo určeno pro oběti.²³⁵ Plinius považuje gryfa za bájněho ptáka, Solinus za okřídlenou obludu.²³⁶ Gryfa se v křesťanské ikonografii vyskytuje také jako symbol zmrtvýchvstání a nanebevstoupení Krista s odkazem na jeho dvojí přirozenost. Známe také zobrazení gryfa ve smyslu boje proti zlu, s temnotami a s ďáblem. V raně křesťanském a středověkém období se gryf zobrazoval jako hlídač hrobů. Ve středověku se objevuje také v souvislosti s námětem *Maiestas Domini*, například na středověkých portálech, zpravidla na místech, kde vynikne jejich triumfální význam. Někdy se ale také zobrazuje jako symbol ďábelské lakoty.²³⁷ Alegoricky se gryf vykládá jako moudrost, ostražitost, síla a Boží požehnání.²³⁸

Další zobrazenou bytost lze přirovnat k siréně s dvěma ocasey. V bibli se objevuje u proroka Izajáše 13, 22. Sirény, dcery říčního boha Achelóa, měly tělo velkého ptáka a ženskou hlavu. Bloudily po moři, svým nádherným zpěvem lákaly lodě na útesy a jejich posádky poté požíraly.²³⁹ Dochovalo se zobrazení sirén také ve středověké portálové

234 Lv 11, 13 a Dt 14, 12. Ekumenický překlad místo gryfů uvádí orlosupa.

235 PAUL 1979, 84.

236 ROYT 1998, 176.

237 KIRSCHBAUM II 1994, 202-204.

238 RULÍŠEK 2006.

239 KERÉNYI 1998, 148

symbolice. Vzhledem k paralelám severního portálu v Třebíči stojí za pozornost, že se sirény staly součástí složité ikonografie portálů u sv. Jakuba v Řezně a také na kostele sv. Jiří v Jáku.

Další identifikovatelné zvíře je jednorožec, nacházející se ve čtvrté rozvilině. Jednorožec se objevuje v různých obdobích ve všech mytologických příbězích Asie a Dálného východu. Je popisován²⁴⁰ jako tvor menšího vzrůstu s velkým rohem. Jeho plachost znesnadňuje jeho lov. Zobrazení jednorožce čistícího vodu studánky otrávenou od hada má symbolizovat Krista, který přišel na svět, aby odstranil hřích světa.²⁴¹ Jednorožec se vyskytuje také ve spojení s panenstvím Panny Marie, když se nechá zkrotit mladou pannou tak, že vloží hlavu do jejího klína. Takovému zobrazení je vykládáno vedle panenství Marie také jako Kristovo lidské bytí.²⁴²

Dalšího živočicha z třebíčského portálu lze přirovnat opici. Opice je často symbolem d'ábla, snaží se totiž napodobit Boha, touží být všemohoucí. Podle proroka Izajáše 14, 14 chtěl být Lucifer podobný Nejvyššímu, a tak byl představován jako *simia Dei* (opice boží).²⁴³ Někdy se objevuje s jablkem v tlamě, což je odkaz na prvotní hřích.²⁴⁴ Je ztotožňována s chamtivostí, kacířstvím, modlářstvím, lehkomyšlností a dalšími nejhoršími vlastnostmi lidstva.²⁴⁵

Dalším zvířetem je lev. Na portálu se již objevil ve spojení s evangelistou Markem. Zde je zobrazen jako zvíře, nikoliv jako lidská postava s lví hlavou. Lev často symbolizuje moc a sílu. Podle Plinia a Aristotela je vznešenost lva narušená velkou žádostivostí. Byl součástí Šalomounova trůnu a býval také na trůnech středověkých panovníků, kde měl poukazovat na jejich moc. Symbolem síly je lev i ve Starém zákoně, například v knize Genesis 49, 9-10, kde Jákob žehná svému synu Judovi a říká „Mládě lví je Juda“. Ve Zjevení Janově je Kristus označen jako lev z pokolení Judova. Zde jsou kořeny výkladu symbolu lva jako Krista. Physiologus identifikuje lva se všemi etapami Kristova života.²⁴⁶

240 Jako první se o jednorožci zmiňuje Ktésias z ostrova Knidu, který byl lékařem v službách perského krále a působil od roku 405 před Kristem, srv. ROYT 1998, 171.

241 ROYT 1998, 172.

242 REISEM 2007, 97–98.

243 ROYT 1998, 152.

244 RULÍŠEK 2006.

245 KIRSCHBAUM I 1994, 76–79.

246 KIRSCHBAUM II 1994, 112–119.

V ikonografii ovšem lev někdy figuruje jako negativní zvíře. Již v příbězích o Danielovi v jámě lví, ale také v příběhu o Samsonovi, kde Samson zabíjí lva. „Samsonův příběh byl interpretován typologicky jako poukaz na oběť Kristovu či ponížení d'ábla.“²⁴⁷ Samsonův souboj bývá interpretován jako boj dobra se zlem. Táto scéna je součástí ikonografie portálu v Jáku. Lev se zobrazuje ve středověku také pod nohami zemřelých s odvoláním na Žalm 91, 13: „...po lvu a po zmiji šlapat budeš.“²⁴⁸

Poslední ze zvířat, které našly své místo na portálu, je jakýsi pták. Čeplá se domnívá, že by se mohlo jednat o holubici.²⁴⁹ Holubice je v bibli vykládaná jako symbol nadějného poselství – s ratolestí v zobáku se vrací do Noemovy archy, a tak ukazuje, že potopa postupně opadá. V Novém zákoně je holubice symbolem Ducha svatého.²⁵⁰ Tertulián spojuje holubici s čistotou, nevinností, láskou a věrností. Obecně lze říci, že holubice patří k nejstarším křesťanským zvířecím symbolům.²⁵¹

Při důkladném rozboru rozeznatelných zvířecích skulptur na portále v Třebíči (kopytníka se identifikovat nepodařilo) můžeme usoudit, že máme před sebou rytmické zobrazení dobra a zla, resp. symbolů odkazujících ke Kristu a d'áblu. Výskyt takových symbolů je poměrně častý na středověkých portálech – je tomu tak například na západním portálu v Lébényi i Jáku, či na severním portálu sv. Jakuba v Řezně). Umístění bájných zvířat v zavilínách se nachází na portálech často. Z českého prostředí jmenujme alespoň zobrazení různých zvířat v archivoltě portálu kostela sv. Prokopa v Záboří nad Labem.²⁵² Z hlediska severního portálu v Třebíči je zajímavé upozornění Čeplé, že původ výskytu takových zvířat je možné hledat v iroskotské knižní malbě i skulptuře.²⁵³

247 ROYT 1998, 147.

248 ROYT 1998, 147.

249 ČEPLÁ 2006, 60

250 Blíže k tomu ROYT 2006, 170–177.

251 ROYT 1998, 123; RULÍŠEK 2006.

252 SOMMER 2007.

253 ČEPLÁ 2006, 60, upozorňuje i na výskyt takových zvířat na slepých arkádách trevírského dómu.

5. 3. 5. *Personifikace dobra a zla?*

K úplnému výkladu portálu je potřeba zmínit ještě další tři postavy poslední archivoly: dvě sedící lidské (jejich hlavy se ovšem nedochovaly) ve spodní části a jedna andělská na jejím vrcholu. Postavu anděla snad lze interpretovat jako obránce vstupu. Na Moravě se s tímto námětem setkáváme na gotickém portálu v křížové chodbě minoritského kláštera v Brně.²⁵⁴ Umístění anděla do nejvyšších míst portálu podtrhuje jeho význam: andělé jsou poslové prostředkující mezi Bohem a člověkem a stejně tak mají roli zvěstovatele eschatologických událostí.

Postava na pravé straně v ruce drží jakýsi dlouhý, ve svém vrcholu se rozšiřující předmět, snad pochodeň. Postava vlevo ukazuje svou rukou směrem ven z portálu, má poměrně výrazné, až robustní ruce a také rukávy svého dlouhého oděvu. Snad tato mohutnost dává tušit, že se jedná o mužskou postavu, ale kvůli chybějící hlavě to to s jistotou tvrdit nelze. Zatímco Gromlenská konstatuje, že míra nedochovanosti skulptur nepovoluje jejich bližší výklad, Andrea Čeplá v postavách vidí symboly jako Gramatika a Dialektika.

Gramatika a dialektika patřily mezi sedm svobodných umění (*septem artes liberales*). Jejich nejstarší zobrazení je známo z rukopisu *De Institutione arithmetica* od Boethia (8. st.). Na křesťanských stavbách se dochovaly například na hlavicích tzv. „třetího kostela“ v Cluny v rámci výčtu řádových činností v oblasti vědy, nebo v předsíni dómu ve Freiburgu/Br. Na archivoltách západního portálu katedrály v Chartres se objevují společně s postavami antických filozofů. Zde je nutné podotknout, že v Chartres existovala jedna z nejvýznamnějších středověkých škol středověké filozofie, proto zobrazení sedmi svobodných umění zde vůbec nepřekvapuje. Nicméně pro úplnost zde musím uvést, že v Encyklopedii řádů a kongregací v souvislosti s někdejší benediktinským klášterem v Třebíči Milan M. Buben mluví o přítomnosti „školy, kde se vyučovalo gramatice, logice, rétorice, aritmetice, geometrii a hudbě“²⁵⁵. Nicméně o tom, kdy by měla tato škola existovat – zda již ve 13. století – se nezmiňuje a nepodařilo se mi toto jeho tvrzení ničím jiným podložit.

254 GROMLENSKÁ 2006, 105.

255 BUBEN 2004, 82

Další příklady personifikace svobodných umění je možné najít v Itálii a ve Španělsku.²⁵⁶ Svobodná umění byla rozčleněna na dvě skupiny – trivium a kvadrivium. Gramatika a dialektika patřily do skupiny trivium společně s rétorikou.²⁵⁷ Nabízí se tedy otázka, proč zde není zobrazena rétorika, pro kterou je tu sice prostor, ale ten je obsazen postavou anděla. Proto se domnívám, že tato interpretace je málo pravděpodobná a přikláním se k názoru, že se zde jedná o jakési personifikovanou vyjádření dobra a zla a jejich neustálý souboj, který mohl být naznačen pomocí již diskutovaných bájných zvířat, která se na portálu vyskytují. Stejně téma protikladu dobra a zla mohlo být v souladu s předpokládaným motivem *Maestas Domini* na nedochovaném tympanonu.

5. 3. 6. Ikonografie – shrnutí

Jaromír Homolka v roce 1982 konstatoval, že ikonografický program portálu se zatím nepodařilo přesvědčivě zrekonstruovat.²⁵⁸ Již tehdy ovšem existovala ikonografická interpretace trebičského faráře Františka Doležela.²⁵⁹ Doležel spojil ornamenty a figury na archivoltách s chvalozpěvem tří mládenců v ohnivé peci podle třetí kapitoly knihy proroka Daniele a jeho apokryfního dodatku. Podle Doležela mají jednotlivé archivoly představovat jednotlivé verše tohoto chvalozpěvu na Stvořitele. Podle této interpretace pletence a palmety odpovídají rostlinám, střídající se drápky horám, Jehlanové konstrukce propastem, archivolta s motivy vinné révy a plastikami různých groteskních bytostí a zvířat rybám, ptákům a zvířatům, elipsoidy mořím a lodím a rostlinná výzdoba lidem a andělům. Tento výklad jde příliš daleko, avšak samotný motiv tří mládenců je v křesťanské ikonografii dobře známý; objevuje jako symbol spásy, například na nástěnných malbách římských katakomb.²⁶⁰ K mládencům se někdy přidává čtvrtý mládenec, resp. anděl. V sepulkrálním umění má tento námět zdůraznit odmítnutí božského krále, což je pochopitelné vzhledem k dobovému kontextu tohoto motivu: situace pronásledovaných křesťanů před Milánským ediktem se podobala Izraelcům za krále Nebúkadnesara. Ze 6. století se dochoval pyxis z Trevíru, kde je tento motiv zařazen mezi scény záchrany. Z 10. století se dochovala nástěnná malba z Farras, na níž jsou

256 ROYT 2006, 259-260.

257 ROYT 1996, 21.

258 HOMOLKA 1982, 84.

259 DOLEŽEL 1930.

260 ROYT 2006, 282-284.

mládenci pod ochranou korunovaného anděla. Později se ale tento námět objevuje jen zřídka.²⁶¹ Proti Doleželově interpretaci se postavila A. Čeplá, která ji považuje za nepravděpodobnou „i z toho důvodu, že pořadí slok písně mláďenců v peci ohnivé neodpovídá pořadí výjevů na jednotlivých archivoltách.“²⁶²

Na základě výše uvedeného výkladu jednotlivých částí portálu je možné odvodit tematicky ucelený koncept portálu. Tento koncept je v souladu se středověkou představou o portálu, jak o ní svědčí mnoho dalších středověkých portálů s obdobným programem. Portál patrně zobrazoval Krista ve slávě (Maiestas Domini), který přichází soudit živé i mrtvé a vítězí nad zlem. Tuto sjednocující ideu rovněž podporuje – zdánlivě nedůležitá – formální dispozice portálu, která zůstala prozatím nepovšimnuta. Jedná se o umístění hlavního portálu na severní stranu kostela. Důvod volby této polohy byl spatřován ve skutečnosti, že se jednalo o nejbližší možný přístup do kostela vzhledem k fortifikaci kláštera v 13. století s hlavním vstupem ze severovýchodu. Další možností je, že portál byl umístěný na severní stranu podle vzoru velkých porýnských dómů, které nemohly mít západní portál, protože měly chór na nejen na východní straně, ale také i na západní. Stejně tak mohl hrát svou úlohu vzorový portál v kostele sv. Jakuba v Řezně, jak si všiml již Václav Mencl.²⁶³ Právě tato možná paralela však otevírá prostor pro prozkoumání symbolického významu severního hlavního portálu ve spojení s východně orientovaným kostelem. Protože hlavním tématem portálu v Řezně je poslední soud, můžeme sledovat, že strana portálu po Ježíšově pravici, tedy prostor, kde jsou shromažďováni spasení, se nachází blíže k východnímu presbytáři, kde se odehrává liturgie. Toto rozdělení se projevuje také v ornamentální výzdobě: na východní straně (tedy na pravé straně z hlediska portálu) je bohatší a vyšší forma výzdoby než na straně západní. Uplatňuje se tu hierarchie výzdoby: nejnižší stojí abstraktní ornamenty, nad nimi se nacházejí motivy textilní, následují rostlinné, zoomorfní a nakonec antropomorfní.²⁶⁴ Pravolevé rozdělení se uplatňuje také u ležících lvů ve spodní části archivolt a u doprovodných figur. Na západě se objevují zuby cenící lvi a agresivně působící draci, zatímco na východě jsou

261 SACHS/BADSTÜBNER/NEUMANN 1973, 101-102.

262 ČEPLÁ 2011, 211.

263 MENCL 1937.

264 STROBEL/WEIS 1994, 102-103.

mírumilovná zvířata a páry láskyplné gestikulaci. Hlavní postavou východní strany je jednoznačně Maria s dítětem, na protilehlé straně by mohl být Antikrist.²⁶⁵

Na tympanonu se nachází vyučující Kristus se dvěma apoštoly (zřejmě Jakub a Jan) a nad ním je úzký pás s polofigurami (zřejmě 12 apoštolů), jehož námětem je poslední soud. Ve spodní části došlo k záměně stran: na východě je Siréna coby symbol svádění a nad ní je drak polykající člověka; na západě jsou mniši vyučující evangelium a nad nimi drak, který polyká enydrusovou kouli, která mu roztrhá vnitřnosti, a tak nad ním zvítězí (symbol vítězství Krista nad zlem). V oblasti pod Marií se tak nachází říše zla, zatímco pod Antikristem říše dobra.

V Třebíči se sice takto složitý ikonografický koncept nerealizoval, a proto by bylo troufalé hledat odstupňování mezi trebičskými ornamenty a vedlo by to jen k násilným interpretacím. Jsou tu sice přítomny různé typy ornamentů, avšak jejich uplatnění není tak promyšlené jako v Řezně. Eschatologický program portálu nicméně umožňuje porozumět symbolice krajních postav na portálu v souvislosti se zmíněnou pravo-levou orientací: vpravo stojící postava představuje dobro, zatímco zkroucená postava vlevo znázorňuje zlo. Vztah východní části kostela k portálu může být také klíčem k porozumění skulpturní výzdoby severní apsidy. Dosavadní pokusy vyložit význam těchto skulptur nepřinesly uspokojivé vysvětlení. Připustíme-li hlubší souvislost mezi severním portálem a východní částí kostela, která je daná i společnou dobou vzniku, je možné interpretovat dvě polopostavy jako Antikrista a Pannu Marii [1j], anebo přinejmenším jako alegorii souboje dobra se zlem.

Na závěr ještě zmiňme další rozměr ornamentálního dekoru. Výskyt tzv. normanského motivu býval totiž součástí reprezentace zakladatele – panovníka či šlechtice (např. významné stavby z Porýní jako dóm ve Wormsu, dóm v Bamberku, Ostříhomská hradní kaple, rodové kláštery v Uhrách, Obří brána ve Vídni, portál ve Vídeňském Novém Městě). Tento aspekt ovšem v Třebíči lze předpokládat, ale nelze přesně doložit, protože nám chybí listinné prameny referující alespoň v náznacích o tom, kdo mohl stát za výstavbou tak velkolepého kostela. Navíc chybí jakékoli ikonografické indicie, které by

265 STROBEL/WEIS 1994, 103-104.

mohly prozrazovat, že za stavbou kromě místního opata/biskupa stál také světský zadavatel. Myšlenka součinnosti benediktinů (v možné spolupráci s biskupem Robertem) se světským zadavatelem ale dodává jistou legitimitu stylová podobnost s velkými stavbami v Porýní (např. Worms), na jejichž vzniku se podílel světský vládce.

6. Domácí příbuzné stavby

Není pochyb, že opatský klášter benediktinů patřil mezi nevýraznější církevní stavby ve 13. století v českých zemích. Přesto je jen málo takových staveb v rámci hranic Moravy a Čech, které je možné z hlediska architektury propojit s třebíčskou bazilikou. Naopak existuje celá řada evropských středověkých památek, které jsou s Třebíčí spojovány (z nich celá řada díky severnímu portálu). V následujících řádcích bude věnován prostor těm nepočetným českým a moravským středověkým památkám, které s třebíčskou bazilikou souvisí.

Jako první paralely se logicky nabízí ty stavby, které lze na základě historických pramenů propojit s třebíčským opatstvím. Mezi tyto stavby lze řadit proboštství, která opatství benediktinů v Třebíči za účelem lepší správy svého majetku zakládala. Obecně platí, že kostely patřící k zakládaným proboštstvím bývaly často zdvojnásobenými variantami chrámů mateřských opatství. Také platí, že pouze u některých těchto řeholních domů vznikly i skutečné konventy.

První takovou fundací bylo již zmiňované zaniklé proboštství při kostele sv. Jiljí v dnešním Brně-Komárově. I když kostel sv. Jiljí v Brně – Komárov stojí dodnes, nelze ji srovnávat s architekturou baziliky sv. Prokopa v Třebíči, snad na jeden malý detail. O kostele víme, že vznikl na konci 12. století jako tribunový kostel s obdélnou lodí a kněžištěm neznámého půdorysu a brzy poté byla ke kostelu připojena západní věž. Zde je právě zajímavá západní tribuna, kterou kostel v tomto období disponoval. Pokud tomu tak bylo s určitostí, stojíme před dalším příkladem klášterního kostela benediktinů se západní tribunou navzdory tomu, že Dobroslav Líbal správně konstatoval, že v našich zemích je tento stavení detail netypický pro benediktinské klášterní kostely²⁶⁶. Nicméně podobnosti nelze odvodit žádnou přímou architektonickou spojitost mezi kostelem sv. Jiljí v Brně – Komárov a třebíčskou bazilikou. Naopak jediné z proboštství, o kterém lze s velkou pravděpodobností tvrdit přímý vliv stavitelské huti třebíčské baziliky, je Meřín²⁶⁷. Na základě rozboru původní architektury a zejména pak jeho dekorativních

266 LÍBAL 2005, s. 514

267 Kostel benediktinů v Meříně vznikl již před statutárním zřízením zdejšího proboštství, jako dispozice však nevyklučuje, že v době stavby mohlo být s užíváním chrámu řeholní komunitou počítáno. FOLTÝN 2005, 26.

prvků (včetně portálu) kostela sv. Křtitele je velmi pravděpodobné, že se na jeho stavbě podíleli kameníci ze stejné stavební huti, která budovala baziliku v Třebíči.²⁶⁸

6. 1. Vedlejší portály z baziliky sv. Prokopa v Třebíči

Na třebíčské bazilice se dochovaly celkem čtyři portály. Kromě severního vstupu z předsíně do kostela jsou dva portály z hlavní lodi do opatské kaple a do novodobé sakristie [1g] [1h]. Oba portály jsou půlkruhově zakončeny a jsou jedenkrát pravoúhle odstoupeny s vloženými volnými sloupky. Portálové sloupky stojí na vysokém soklu a mají talířové s nárožními drápky. Nad nimi je umístěný prstenec a hlavice sloupů jsou kalichové. Portál vedoucí do někdejší opatské kaple je zdoben zprava dvěma ptáky s propletenými hlavami a po levé straně dvojicí postav v dlouhém rouchu, které se krčí pod jakýmsi stromem. Jejich oblečení vylučuje zobrazení Adama a Evy. Ve středověku postavy Panny Marie s Jana Křtitele zobrazovali na scénách ukřižování. Gromlenská se proto domnívá, že strom je zde možné interpretovat jako strom života, kterým byl označován Kristus. Doplnuje také, že takový výklad by podporovaly i ptáci na pravé straně portálu, poněvadž bývají často symbolem nesmrtelnosti.²⁶⁹ Dále pak se dochoval i původní portál vedoucí z kostela do křížové chodby klášterní kvadratury. Na tympanonu tohoto portálu je zobrazen námět Beránka Božího nesoucího kříž. I tento portál je zdobený rostlinným ornamentem. V těchto ornamentech ve tvaru listů jsou se na levé straně nacházejí dva draky s propletenými hlavami, po straně pravé jakási zvíře se dvěma těly. Symbolicky důležitým rostlinným ornamentem je zde zobrazení listů vinné révy po pravé straně a naopak její absence na straně levé. Vinný list odkazuje v křesťanské ikonografii ke Kristu. Na ranně středověkých portálech bývá používáno jen po jedné straně vstupů do kostela, a to i v kombinaci se zvířaty po strachách symbolů Krista. Gromlenská se domnívá, že v případě tohoto třebíčského portálu lze konstatovat, že je ze zobrazené zvíře (bestie) na jedné straně podrobené i na druhé straně nepodrobené, čili protikladné znázornění dobra a zla.²⁷⁰ Co se týče všech popsaných portálů většina badatelů se shodne na tom, že jsou po stránce sochařské různé kvality. Z nichž nejkvalitnější je portál vedoucí z kostela do klášterní kvadratury, ale ani tento portál

268 KUTHAN 1994, 417.

269 GROMLENSKÁ 2006, 106.

270 GROMLENSKÁ 2006, 105.

nepředčil hlavní severní portál. Nelze je proto jednoznačně spojovat s kameníky, kteří pracovali na severním portálu.²⁷¹ Vedle toho Jaromír Homolka identifikoval jako nejbližší paralelou měřínského portálu portálek vedoucí do někdejší opatské kaple baziliky v Třebíči.²⁷²

6. 2. Portál kostela sv. Jana Křtitele v Měříně [2]

Kolem roku 1250 byl ve starším Měříně vybudován románský kostel. Trojlodnímu kostelu bazilikálního typu s dvakrát odsazeným polygonálním presbytářem a hranolovou věží na západě předcházela starší dřevěná kaple z blíže neznámého období. Ve 14. století byla přistavěna gotická boční kaple. V následujícím století proboštství začalo upadat, v roce 1468 de facto zaniklo v důsledku tažení Matyáše Korvína proti Jiřímu z Poděbrad. Budovy někdejšího proboštství postupně zcela zanikly. Kostel byl přestavěn v 17. a 18. století, ovšem při respektování řady původních prvků.²⁷³ Zachován zůstal i hlavní portál kostela, o který je charakterizován takto: “Příkladem obohacení tradičního pojetí o nové gotické elementy je i portál kostela Měříně... Struktura portálu zůstává ještě románská, ale volba a pojetí ornamentálních prvků dubových ratolestí na hlavicích sloupků jsou již gotické. Podobný ráz má i pojetí reliéfu na tympanonu...”²⁷⁴ Uprostřed tympanonu je vytesaná ve vysokém reliéfu trůnící madona s dítětem. Ze schematicky stylizovaných oblaků směrem nahoru polopostavy dvou andělů se svatozářemi a po stranách trůnící madony sedí dvě mužské postavy se svatozářemi na menších stolcích. Oba mají na kolenou položenou rozevřenou knihu – zřejmě se jedná o apoštoly Petra a Pavla. Prostor kolem trůnu je vyplněn rozvilinami s polopalmetami. V ostění portálu nahoře vlevo je mužská hlava s dekorativně rozloženými vousy a vlevo je mužská postava s rukama opřenými o kolena. I zde jsou pak kolem dokola palmety. Hlavice polosloupů jsou zdobeny zleva listy palmetami i polopalmetami a zprava dvojicí ptáků se společnou hlavou na hraně hlavice. Ptáci po jednom jsou i na dalších hlavicích sloupů s hlavami otočenými dozadu se zakusují do vlastních křídel a za každým ptákem je reliéfní polopostava. Vpravo nad hlavicemi s ptáky je zobrazen úponek s hrozny vína, na

271 KROUPA 1978, 75-76.

272 HOMOLKA 1982, 85.

273 FOLTÝN 2005, 419.

274 MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 284-285.

hlavicích sloupů jsou motivy dubových listů. Asi nejbližší paralelou tohoto portálu je portálek vedoucí do někdejší opatské kaple baziliky v Třebíči. S třebíčskou portálovou sochařkou výzdobou se sochařské výzdoby měřínského portálu shodují v mnoha detailech, jako například rozvilinové hlavice, dvojice ptáků, ale stejně tak i „příznačné akcentování koulovitých objemů“²⁷⁵ zobrazených hlav, rukou apod. Jaromír Homolka upozornil i na podobnost mezi kompozicí a gestem ruky apoštolů z Měřína a anděla z vrcholu severního portálu v Třebíči.²⁷⁶ Lze tedy konstatovat, že západní portál kostela sv. Jana Křtitele z Měřína svým kamenicky bohatě zdobeným provedením poukazuje na stejnou stavební hut', která pracovala i na hlavním – severním – portálu v Třebíči.²⁷⁷ Nelze vyloučit ani to, že portál vznikl přímo v Třebíči. Zároveň pro Měřínskou sochařskou výzdobu je příznačné, že „figury ztratily strnulost, jejich postoj i gesta jsou přirozenější. Pojetí ikonografie reliéfu napovídají, že jeho mistr se opíral již o gotickou předlohu, třebaže ji nebyl schopen vyjádřit adekvátní formou.“²⁷⁸

6. 3. Farní kostel v Třebíči

Přímá recepcí díla téže stavební hutě, která pracovala v Měříně, se nám dochoval na farním kostele sv. Martina v Třebíči. Stavitelské huti třebíčské baziliky působili zřejmě při stavbě klenby farního kostela sv. Martina v Třebíči.²⁷⁹ Kostel byl založen v druhé polovině 13. století. Původní stavba na místě dnešního kostela sv. Martina byla vystavěná ze dřeva, kamenná stavba měla být provedena až během patronace opata Martina (mezi lety 1210–1211). Původní rozměry chrámu byly mnohem menší, než je tomu dnes – za oblast původního kostela je pokládán prostor kolem novodobého presbytáře. Presbytář kostela je velmi zjednodušeným projevem stavební huti třebíčského kláštera, lze ho zařadit do padesátých let 1. století, věž byla podle západního portálu zbudována někdy po polovině století 14.²⁸⁰

275 HOMOLKA 1982, 85.

276 HOMOLKA 1982, 85.

277 HOMOLKA 1982, 85.

278 MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 284-285.

279 UHLÍŘ 2011, 239.

280 LÍBAL 2001, 500.

6. 4. Bývalý cisterciácký klášter na Velehradě [3.]²⁸¹

Anežka Merhautová poukazuje na motivy stavby třebíčské baziliky, které se v obměnách opakovaly v bazilice na Velehradě a v Louce. Zároveň uvádí, že všechny tyto tři stavby jsou přibližně soudobé a byly zakládány moravskými úředními knížaty: třebíčská již dvou před vznikem současné baziliky, další dva – Velehrad a Louka – potom nově.²⁸²

Největší Přemyslovským založením na území Moravy ve 13. století je klášter cisterciáků Velehrad. Hlavním zřizovatelem velehradského opatství byl Vladislav Jindřich (1222). Fundaci zřejmě inicioval biskup Robert²⁸³. Oba byli nakonec zde pohřbeny. Na svěcení kláštera v roce 1228 byl přítomen samotný král Přemysl Otakar I. s manželkou Konstancii a jejich synem moravským markrabětem Přemyslem.²⁸⁴ Dokonce víme, že tři týdny před tímto svěcením se konalo svěcení kláštera cisterciáček v Oslavanech také a přítomnosti královského manželského páru a jejich syna Přemysla. Konsekraci provedl v obou případech olomoucký biskup Robert.²⁸⁵ Velehradský klášter se i nadále těšil přízni královské rodiny. Klášterní kostel poničen za husitských válek byl původně trojlodní bazilikou s příčnou lodí. Na křížení navazoval na východě presbytář, který sestával z kvadratického polo ukončeného apsidou. Na severní a jižní straně se nacházela dvojice nízkých chórových kaplí ukončených apsidami a propojených z obou stran s presbytáři. Sloupky hlavice vnějších stěn, které členily střední chórové partie ve Velehradě, díky svému tvaru a dekoru spojuje Merhautová se sloupky z krypty třebíčské baziliky. Dobroslav Líbal přirovnává zachovaný středověký ráz na severním průčelí příčné lodi, na nárožích se dvěma opěráky s originální poloválkovou stříškou k Třebíči.²⁸⁶

Přítomnost normanského ornamentu na velehradském kostele potvrzuje torzo jižního portálu boční lodi kostela ve Velehradu, kterým se vstupovalo do ambitu. Ostění portálu členil na obou stranách pravoúhlý ústupek a sloupky byly vloženy do ústupků a měly válcovité dříky. Patky byly bochníkové, připoutané k podloženým soklíkům nárožními

281 KUTHAN 2009, 418.

282 MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 245.

283 K počátkům kláštera ve Velehradě se patrně vztahuje rozhodnutí vydané v roce 1204 generální kapitulou cisterciáckého řádu, ve kterém bylo opatům z Ebrachu a Nepomuku nařízeno provést prohlídku místa. Rozhodnutí bylo vydané na základě žádosti biskupa Roberta. Blíže CANIVEZ 1933, 305.

284 CDB II. č. 321, 319–323.

285 KUTHAN 2009, 418.

286 LÍBAL 2001, 532.

drápky. Vnitřní hranou ostění členil výžlabek posázený řadou drobounkých jehlanců, přičemž vnější hrana přecházela v motiv klikatky.²⁸⁷ Přesto platí, že na rozdíl od třebíčské baziliky měly kostely ve Velehradě a Louce „odlišnou a tradičnější dispozici a málo narušenou plochu stěn, jak naznačuje lépe dochovaný východní závěr baziliky velehradské“²⁸⁸ Zároveň Václav Mencl upozorňuje, že kromě vlivů cisterciáckých hutí ovlivněných rakouským prostředím jsou zde zastoupeny i detaily, které je nutné odvodit ze současného benediktinského umění konkrétně od té působící v Třebíči.²⁸⁹

6. 5. Bývalý premonstrátský klášter v Louce u Znojma

Premonstrátský klášter v Louce u Znojma založil v roce 1190 kníže Konrád Ota se svou matkou Marií.²⁹⁰ Jistá listina velmože Rudgea popisuje svěcení klášterního kostela v Louce. Svěcení se kromě louckého opata Gerherdta²⁹¹ účastnili moravský markrabě Vladislav a olomoucký biskup Robert.²⁹² Ze středověkých částí bývalého kláštera v Louce se zachovalo jádro klášterního kostela. Budovy konventu přiléhaly ke kostelu z jižní strany. Klášterní kostel byl trojlodní bazilikou s dlouhým východním chórem a zřejmě již původně disponoval dvojicí věží v západním průčelí. Pod východní částí hlavní lodi leží předsín krypty, která se otevírá do vlastní krypty, nacházejíc se pod presbytářem. Právě sloupky s hlavicemi, o kterých Anežka Merhautová mluví jako o mladších částech krypty v Louce lze přinést do souvislosti s třebíčskou bazilikou. Zároveň však konstatuje, že kostelní stavba v Louce nepřekročila meze tradice na rozdíl od třebíčské baziliky.²⁹³ Tyto uvedené paralely se týkají krypty, nikoliv samotného severního portálu s předsíní. Ten Merhautová datuje do pozdější doby, pravděpodobně až do období po tatarském vpádu roku 1241, i když na Moravě není objektivní důvod, který by připouštěl zatavení staveb v důsledku tohoto vpádu²⁹⁴. Z hlediska tématu práce je však tyto paralely uvést, zejména proto, že mnozí badatelé se přiklání názoru, že severní portál vznikl jako

287 HOMOLKA 1982, 319.

288 MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 248.

289 MENCL 1939, 37.

290 CDB I, č. 326, 299n.

291 Opat Gerhardt zastával funkci opata v Louce v období kolem roku 1201-1220.

292 CDB II, č. 28, 25-26.

293 MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 248.

294 Obdobné argumenty zaznívají i ze strany maďarských badatelů v souvislosti s datací uherských staveb, mezi kterými jsou mimochodem i ty stavby, jejichž portály jsou zpravidla nevíce spojovány se severním portálem v Třebíči, např. v Lébényi.

součást stejné stavení etapy, při které vznikala krypta, resp. východní část baziliky v Třebíči.²⁹⁵

6. 6. Portál kostela sv. Václava v Hulíně [4]

Původně pozdně románský kostel sv. Václava se na základě stavebně historického průzkumu a rozboru dochovaných architektonických prvků se datuje do 30. let 13. století.²⁹⁶ Původní kostel byl románskou jednodílnou stavbou s apsidou a pánskou emporou v zadní části lodi, v 18. století byl barokně přestavěn. Na kostele se dochoval se pozdně románský portál, který si zachoval příbuznost se severním portálem v Třebíči. Románský ústupkový portál s půlkruhovým záklenkem tvoří čtyři sloupky v ostění. Ostění vyrůstalo ze soklu a bylo ukončeno římsou pod půlkruhovými arkádami. Hrany ústupků a archivolt již byly použity hladké anebo torčované pruty, také provázané drápkovitě ukončeným výžlabkem. Sloupky charakterizují šikmo kanelované dřívky. Každá z hlavic má jiné plastické řešení s již schematicky pojatým rostlinným dekorem jako jsou např. akantový a palmetový. Výjimkou je západní hlavice vnějšího sloupku ostění zdobená čtyřmi ptáky s roztaženými křídly. Některé motivy uplatněné na hulínském portálu jsou odvozeninami ze starších částí benediktinské baziliky v Třebíči, resp. z někdejšího klášterního areálu v Louce u Znojma.²⁹⁷

6. 7. Západní portál kláštera cisterciáček v Předklášteří u Tišnova [5]

Jednou z nejvýznamnějších královských zakladatelských počínů z první poloviny 13. století je klášter cisterciáček Porta Coeli v Předklášteří u Tišnova. Klášter založila česká královna Konstancie Uherská, vdova po králi Přemyslu Otakarovi I., společně se svým synem českým králem Václavem I. Vznik kláštera spadá do doby před 6. března 1233, snad už od předcházejícího roku. Klášterní kostel vznikl jako pohřebiště moravských Přemyslovců. Byl zde pohřben syn Konstancie Uherské, moravský markrabě Přemysl (+1239) a samotná královna Konstancie v roce 1240.²⁹⁸ Klášterní kostel vznikl v poměrně krátké době. Jedná se o trojlodní baziliku s transeptem s trojdílným závěrem a se

295 KUTHAN 1994.

296 FIALA 2014, 251-270.

297 MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 272.

298 KUTHAN 1994, 393.

západním monumentálním portálem, nad kterým je umístěné velké kruhové okno. Klášterní budovy přiléhaly ke kostelu ze severní strany. Klášterní kostel v Předklášteří u Tišnova je řazen mezi ty moravské stavby, na kterých se již jednoznačně projevila gotika, proto nepřekvapí její spojitost například s pražským Anežským klášteřem, ale také s Velehradem. Je zde také pravděpodobný velice těsný vztah k hornorakouským cisterciáckým klášterům, snad výjimkou chórové partie, která je spojována s burgundským prostředím (Dijon).²⁹⁹ Přesto se v odborné literatuře objevují analogie v mezi tišnovskou a třebičskou stavbou. Jde zejména o srovnání západního portálu Z Tišnova s třebičským severním portálem. I před portál v Tišnově byl plán postavit předsíň, obdobně jako v Třebíči, kde výstavba i realizovala. Právě portál a plánovaná předsíň jsou nejmladšími částmi tišnovského kostela kláštera cisterciáček. Václav Mencl pozoroval, že zdejší huť už chtěla co do ozdobnosti portálů i co do módních prvků (ležící lvi) vyrovnat se se současnou benediktinskou hutí třebičskou.³⁰⁰ Jiní badatelé mluví o přímém spojení částí třebičské hutě s hutí, které pracovala v Tišnově. Mezi nimi i Helena Soukupová, která ve svém pojednání o tišnovském portálu zastává tezi, že tišnovský portál a jeho výzdoba je dílem francouzsky školeného stavitele (resp. sochaře), nicméně dokončen byl domácí hutí seznámenou s klášterním kostelem v Třebíči.³⁰¹ Dobroslav Líbal identifikuje vztah mezi kláštery v Tišnově, Oslavanech a v Třebíči. Hlavní spojitost s tišnovskou – cisterciáckou – stavební hutí vidí v předsíni nad portálem.³⁰²

Závěrem této kapitoly bych ráda jmenovala i další stavby, které kterých Antonín Žamborský a Jiří Uhlíř³⁰³ ve svém monografickém spisu o třebičské bazilice mluví. Jsou to stavby taktéž z oblasti Moravy a dle jejich zjištění se na jejich podobě se taky podepsala třebičská bazilika. Jednalo se o kostely v Horním Újezdě, Čáslavicích, Rouchovanech. U těchto staveb nebylo možné uplatnit všechny charakteristické prvky třebičské baziliky, protože je jedná o malé venkovské stavby.

299 CHADRABA 1984, 85.

300 MENCL 1939, 36.

301 SOUKUPOVÁ 2004, 308.

302 LÍBAL 1948, 31.

303 ŽAMBERSKÝ/UHLÍŘ 1995.

7. Příbuzné výchozí stavby v Německu

Na výstavbě třebíčského kostela pracovali stavitelé, kteří znali nejvýznamnější stavby z německého prostředí z období vlády císaře Jindřicha II. Štaufského (1194 -1250). K vytvoření alespoň rámcové představy (přesná představa o stavební hutě bohužel kvůli úplné absenci listinných pramenů) o stavební huti, která v Třebíči pracovala, je nutné se obeznámit s nejvýznamnějšími soudobými německými stavbami. Proto v následujících řádcích budou představeny zejména ty stavby, které jsou s Třebíči spojovány. Některé podrobněji (pozornost bude věnována jejich dataci, těm architektonickým a ornamentálním souvislostem, které mohou přispět k lepší interpretaci zejména severního portálu v Třebíči), u jiných zase vzhledem k omezeným možnostem této práce, alespoň letmo. Jako v první v řadě těchto staveb je dóm ve Wormsu, dále bude následovat dóm v Bamberku a po nich dvě významné řezenské stavby benediktinů.

7. 1. Dóm sv. Petra ve Wormsu³⁰⁴

První dóm ve Wormsu [6] pochází asi ze 7. století. Nacházel se v ose dnešního dómu, byl trojlodní od pátého páru hlavních pilířů na západě až téměř k prvnímu hlavnímu páru pilířů na východě. Jako rok obnovení wormského dómu se uvádí rok 852, avšak je nejisté, jaké obnovy a přestavby byly provedeny. Dnešní rozměry dómu vznikly v době úřadování biskupa Burcharda I. mezi lety 1005 a 1010. Zprávy o stavbě dómu jsou zaznamenány ve Vita Burchardi. Dle pramenů byl dóm již v roce 1018 vysvěcen za přítomnosti císaře. Dva roky poté se ovšem zřítla západní část a musela být obnovena. Další zaznamenané vysvěcení se konalo v roce 1181 za přítomnosti císaře Fridricha I. Barbarossy. Wormský biskup Konrád II. byl v roce 1192 v západním chóru pohřben, takže nejpozději k tomuto datu můžeme předpokládat dokončení západního chóru. Dnešní podoba dómu v zásadě pochází ze 12. století. Pozoruhodný je zejména západní chór tvořený trojdílnou polygonální apsidou. Stěny předsíně chóru se spojují do lomeného oblouku, který je ukončený vlysem ve tvaru klikatky. Ve středí části je rozetové okno a pod ním půlkruhová nika, do něhož je zasazeno kvadratické skleněné okno. Střední část chórové oblasti je obklopena vždy dvěma vícenásobně odstupňovanými nikami, které mají stejnou výšku jako ta střední. Nad oběma kruhovými nikami se vždy nacházejí zadržaná okna, vytvořená

304 NOTHNAGEL 1985.

pomocí kruhového vlysu. Stěna je rozdělena na dvě části pomocí trojřadého zubořezu. Obloukové niky jsou vždy čtyřnásobně odstupňovány – sloupy a pilíře stojí na vysokém průběžném podstavci, který vede po schodech k úrovni, kde stojí menza. Sloupy vestavěné do stěny jsou zdobeny pletencovým ornamentem; sloupky vykazují vždy dvojřadý klikatkový vlys, který pokračuje v obloucích nik. Archivoly, které se tvoří ze sloupů, mají tvar hladkých válců. Klikatka se nachází nejen uvnitř západního chóru, ale také na vnější stěně.

7. 2. Dóm sv. Petra a sv. Pavla v Bamberku³⁰⁵

Bamberský dóm [7a-b] byl založen v roce 1004 za vlády císaře Jindřicha II. První vysvěcení kostela se konalo v roce 1012. V roce 1185 požár poškodil stavbu natolik, že mohla dál sloužit jen s provizorním přístřeším. V dnešní podobě je stavba výsledkem budování v první třetině 13. století, vysvěcení proběhlo 6. května 1237, v den připomínky narození císaře Jindřicha II. Kostel je trojlodní bazilikou se čtyřmi dominantními věžemi a dvěma chóry na východní a západní straně. Západní chór je zasvěcen sv. Petru, východní chór na východní straně s trojlodní kryptou je zasvěcen sv. Jiří. Členění východní chóru prozrazuje práci normansky školené dílny. Kolem oken v jeho horním, polygonálně utvořeném patře se nacházejí typicky normanské pupencové vlysy. Také šachovnicový vlys pod okenními římsami a nad kulatými oblouky v závěru horního patra jsou dokladem dílny, která využívala normanské formy.

Nejvýznamnějším dokladem normanského dekoru, klíčového i pro následné šíření do středoevropského regionu, je Adamův portál. Nachází se na jihovýchodní věži dómu. Zpravidla je datován až do roku 1230 a původně měl šest soch, které jsou dnes uloženy ve zdejším Diecézním muzeu. Vyskytují se však i názory, že mohl vzniknout již dříve. Cikacakový vzor vykazují sloupkové pásy, které pokračují do archivolt, a to v podobě střídajících se vypouklin a žlábků. Jeho vnitřek je tvořený hůlkovým profilem, který je rovněž střídavě vypouklý a žlábkovitý. Téměř grafické provedení klikatkového motivu je jedinečné a těžko srovnatelné s podobnými příklady.

305 MAROSI 1972, 267-272.

7. 3. Kostel sv. Emmerama v Řezně

Opatství sv. Emmerama³⁰⁶ [8] vzniklo v roce 739 nad hrobem potulného biskupa Emmerama, uctívaného jako mučedníka. Po požáru v roce 1166 bylo nutné klášter obnovit. Obnova proběhla někdy v první třetině 13. století. Portál v křížové chodbě má lomený oblouk a sedminásobný ústupek a vykazuje bohatou archivoltovou výzdobu v normanském stylu. Sloupy a pilíře v ostění jsou hladké a kromě výzdoby hlavic nemají žádné ornamenty. Spočívají na aticky profilovaných podstavcích. Vnější sloupy nesou žebro křížové klenby. Hlavice jsou zdobeny dvouřadými kalichovými listy, nad nimi je impostová římsa, na níž spočívají archivoly. Archivoltové oblouky obsahují různé kombinace klikatých pásů: najdeme tu pásy dotýkající se na špičkách a pod nimi probíhající tenký hůlkovitý profil, klikatý pás s vyplněnými trojúhelníky, dvojitou klikaticí s přerušovaným pásem a konečně kosočtvercovou mřížku s hůlkovitým profilem. Na rozdíl od portálu u sv. Jakuba, o němž bude vzápětí řeč, je tento portál utvořen více ploše a masivně. Také proto je dle Jiřího Kuthana nejbližší třebičskému portálu.³⁰⁷

7. 4. Kostel sv. Jakuba v Řezně [9]

První kostel svatého Jakuba byl založen iroskotskými mnichy a vysvěcen v roce 1120. O druhém kostelu hovoří Vita Mariani, která vznikla před rokem 1185 a jmenuje jako stavitele opata Řehoře, jehož vláda je vymezena roky 1153/1156-1185/1194. Některé části ale mohly být dokončeny i později. Sv. Jakub je trojlodní bazilika s východními věžemi a západním transeptem, který nepřesahuje trojlodí. Veškerá ornamentální výzdoba a stavební plastika se koncentruje do severního portálu a v lodi kostela se pak objevuje na pilířích. Chórové klenební pole a západní empora mají žebrovou klenbu. Prostřední apsida se zaklenutím chóru patří k poslední fázi druhé stavby. Nápadné je použití ornamentiky na malé ploše, což je potom ještě více vystupňované na portálu. Hlavice polosploupů jsou zdobeny prstencovými palmetami, trojlístky, klikatkou a

³⁰⁶ HAMANN 1915.

³⁰⁷ KUTHAN 1994, 401.

meandrem. Západní transept nese reliéfy boje lvů a dvou okřídlených zvířat se zapletenými ocasy.

Severní portál kostela charakterizuje jednak plochý ornament, který překrývá značnou část sloupů a hran oblouků, jednak plastický dekor, který působí jako členící prvek. Figury se nacházejí v různých polohách a jsou nositeli různých významů. Formální struktura portálu je jasná a kompaktní. Prostor kolem portálu je členěný třemi řadami galerií z obou stran, které jsou rozloženy mezi stěnovými pilíři a sloupovým ostěním. Horní polovina je opět rozdělena na dvě nestejně vysoké části, uprostřed je archivoltová zóna a nad ní úzký reliéfový pás. Z boku se nachází vždy jedna polukruhová arkatura, uzavřená svazkem sloupů. Do hloubky je členěn nejen vlastní ústupkový portál, ale celá stěna za pomoci předsunutých vnějších pilířů.

Nápadné jsou rozdíly v provedení západní a východní strany portálu nás přivádějí přímo k interpretaci ikonografického programu. V případě ornamentů je pro výklad vodítkem jejich tradiční hierarchie: nejnižší stojí abstraktní motivy, nad nimi jsou textilní ornamenty, poté rostlinné, zoomorfní a nakonec antropomorfní. Toto rozlišení je pak uplatněno v jejich umístění na severním portálu: zatímco východní strana symbolizuje spásu (a je také blíže oltáři), západní strana odkazuje ke zlu a zavržení. Toto východo-západní rozlišení se kryje s pravo-levým rozlišením (v perspektivě ze strany portálu). Nejen umístění ornamentů, ale také dalších motivů pak tomuto schématu odpovídá. Průběžný impost je na západní straně hladký, na východě je řetězovitý. Obě západní konzoly nad prostřední sedící postavou jsou z listů, na východní straně mají antropomorfní podobu. Doprovodné figury po stranách těchto centrálních postav jsou na západě zvířecí, na východě podobné lidským postavám. Rozlišování mezi pravou a levou stranou se uplatňuje také v horní zóně. Hlavy na obloucích mají na západě zvířecí, na východě lidskou podobu. Na západní straně lvi cení zuby a objevují se tu nepřátelští draci a pohádkové bytosti, na východě jsou zobrazena mírná zvířata s hladkou srstí a páry láskyplně propojené. Hlavní postavou na východní straně je Marie s dítětem, na západní straně Antikrist. V nejspodnějších dvou řadách došlo v tomto smyslu k záměně stran. Na východě je siréna jako symbol svádění a nad ní drak polykající člověka, na západě jsou mniši vyučující evangelium a nad nimi drak, který polyká enydrusovou kouli, která mu roztrhá vnitřnosti, a tak nad ním zvítězí, což symbolizuje vítězství Krista na zlem. Dochází tak k tomu, že v oblasti pod Marií je říše zla a v oblasti Antikrista je říše dobra. Déle pak malé figurky na hranách ostění jsou

zřejmě mecenáši a podporovatelé kláštera. Na tympanonu se nachází Kristus se dvěma apoštoly (zřejmě s Jakubem a Janem) a nad ním je úzký pás s polofigurami, zřejmě se jedná o dvanáct apoštolů s námětem posledního soudu.

Jihovýchodní portál v bývalé křížové chodbě klášterního kostela sv. Jakuba vedl z klášterní chodby do prostoru kostela. Portál má kulatý oblouk a jednoduché ústupkové ostění. Sloupy stojí na vysokých aticky profilovaných podstavcích, díky volně stojících sloupů nesou hlavice, které jsou ve své základní struktuře stejné, ale v provedení se liší. Obě hlavice nesou akantové listy ve dvou řadách. Špičky listů pravé hlavice se stáčíjí dolů a v horní řadě je možné rozpoznat obličej. Přední sloupky jsou ohraničeny níže položenými kostkovými hlavicemi s lehkým ornamentem. Na vnitřní straně ostění sestupuje vertikální žlábek s vypouklinou. Samotný dveřní sloupek má hladké provedení. Vyčnívající impost probíhá v celém ostění a jeho ornament se mění: ve východní části je vidět jednoduchý i dvojitý zapletený pás a na konci dvojřadý meandr. V západním ostění je oblast impostu tvořena polovičními palmetami v úponcích. Jak čtvrtinový sloupek, tak i vsazené monolitické sloupy pokračují jako hůlkové archivoly nad impostovou zónou a jsou zdobeny klikatým motivem. Vnitřní archivolta ukazuje protiběžný klikatý pás z vypouklin a žlábků, který se tak spojuje do kosočtverců. Šestinásobný klikatý pás, provedený rovněž ve vypouklinách a žlábcích, zdobí vnější oblouky archivoly a na konci je orámován diamantovým pásem. Pole tympanonu je hladké a má vsazený oválný reliéf, který ukazuje Marii s Ježíškem.

7. 5. Západní portál kostela sv. Kastula bývalého benediktinského opatství v Moosburgu³⁰⁸

Bývalý beneditkinský klášter sv. Kastula v Moosburgu [10] byl založen 770. Nová stavba probíhala za biskupa z Freisingu Adalberta od roku 1171. Západní portál vznikl patrně až v roce 1190 a bývá dáván do souvislosti se sv. Jakubem z Řezna, oproti němuž je rozvinutější a jemnější. Šestistupňový ústupkový portál má mělký odskok stěny. Díky sloupů jsou dnes vyzdobeny ornamentem jen zčásti, vidíme zde zbytky rostlinného dekoru, patrně se jednalo o palmetový pás. Vždy první sloup ostění má na obou stranách mnohočetný zatočený pás. Na sloupech a pilířích spočívají hlavice, které jsou na levé

308 HAMANN 1923, 72-73, ALTMANN 1976, 3-4.

straně vyzdobeny motivem kalichovitého listu a na pravé straně smyčkovitým páskem. Nad hlavicemi je žlábek s jednoduchou klikatkou. Archivolty mají typicky normanskou podobu v různých variacích: dvouřadý zoubkový pás tvořící malé kosočtverce, pětiřadý pás se střídání vypouklin a žlábků, klikatkový vzor jdoucí napříč oblouku, trojřadý šupinový vzor sestávající vždy ze tří oblouků, kolmé trojúhelníky s malým meziprostorem.

7. 6. Gelnhausen – císařská falc (hrad)³⁰⁹

Vznik hradu je nejistý, datace se pohybuje mezi roky 1170 a 1200. Dnes je dochován jen jako ruina. Za předsálím v přízemí se ve východní polovině budovy nachází sál, z něhož se dochoval krb na zadní stěně. Je vyzdoben dvěma deskami, z nichž ta levá je má dekor v podobě trojčlenného pásu, pokrývajícího desku diagonálně. Nad deskou se nachází oblouk, který je ve tvaru tříčtvrtečního kruhu. Vnitřní strana oblouku je zdobena cikcakovým vlysem. Zdobná deska vpravo vedle krbu má rám z kombinovaného zapleteného vzoru ve tvaru prstýnků s křížem uprostřed. Objevují se zde také rostlinné vzory. Sloupy, které kdysi nesly komín, na sobě nesou příčně položený klikatkový pás.

Tyto stavby jsou klíčové nejen pro vytvoření představy o možné původu stavební hutě v Třebíči, ale i pro další významné středoevropské stavby, které budu postupně představeny v následujících podkapitolách společně s dalšími příbuznými stavbami z území Českého království. Vzhledem k tomu, že paradoxně na našem území se dochovalo nejméně příbuzných staveb k třebíčskému kostelu sv. Prokopa, nejdříve jsem zařadila kapitoly představující rakouské stavby, následně pak uherské a až poté přehled českých souvislostí. Toto členění je obhájitelné i proto, že mezi rakouskými a uherskými památkami nejde vyloučit, že některé stavby vznikly dříve, než ta v Třebíči a tak je na místě opatrnost počítající s možností, že někteří stavitelé z těchto sousedních staveb se také mohli podepsat na konečném vzhledu kostela, resp. vzhledem k tématu se zaměřím zejména na vzhled severního portálu.

309 NOTHNAGEL 1971; k falci viz také HAMANN 1915; HOLZ 1985, 117-121.

8. Příbuzné stavby v Rakousku

Normanská plastická výzdoba v Rakousku se omezuje v zásadě jen na oblast dnešního Dolního Rakouska. Ačkoli vévoda Jindřich II. Pozval iroskotské mnichy do Vídně z Řezna, nenalzáme z jejich působení na Skotském kostele žádné stopy. V 13. století zničil kostel požár a poté zemětřesení v 14. a 15. století. Několik málo pozůstatků románské doby nacházíme v kapli a sakristii, které obě mají stejný půdorys. Pozoruhodné je, že se tu pravděpodobně nevyskytovaly žádná typicky normanská ornamentální výzdoba. Proto se nedá nijak verifikovat Doninova domněnka, že Vídeň se stala místem, kde se normanské formy poprvé objevily a odtud se pak šířily dál. Současně ovšem prozatím nevíme, proč mniši z Řezna ve Vídni rezignovali na „svůj“ typický motiv.

8. 1. Obří brána dómu sv. Štěpána ve Vídni [11a-c] ³¹⁰

Důležitým zdrojem poznání byly vykopávky provedené v letech 1996-1997 v oblasti portálu a přilehlém západním klenebním poli, stejně jako stavebně dějinný průzkum zdiva. Vznik této brány byl předmětem mnoha hypotéz, existovala domněnka o změně plánu během procesu stavby a předpokládalo se velký časový odstup mezi stavebními etapami. Brána – zvaná též Porta dignitatis – se nachází uprostřed západní fasády, která vznikala od počátku 13. století do asi roku 1258. Dají se zde rozlišit tři stavební skupiny, které jsou rovnocenné. Stylové rozdíly vznikly pravděpodobně účastí různých uměleckých osobností v rámci jedné dílny.

Mělký výčnělek zdiva s lomeným obloukem tvoří vstup k ústupkovému portálu. Sloupy a pilíře ostění jsou nesené společnou podstavcovou deskou, která má jemně rýhovaný závěr. Vždy šest postamentů se nachází v úkosu, sedmý v rovné předsíni. Postamenty ve zkosení mají tři volné stěny osmiúhelníku, vnější postamenty vystupují pěti volnými stěnami. Nad postamenty se nachází talířové základny. V ornamentové výzdobě dřívků sloupů se střídá listová a čtyřnásobně spletené pásy. Zatímco dolnorakouské dřívky bývají hladké, uherské kostely, které se Obří bráně podobají, mají rovněž ornamentální vzory, například pletenec pásů najdeme v Jáku, šupinovitě dobové listy zase v Lébény a Horpácsi. Zakončení sloupu tvoří šupinovitý prstenec, který se táhne i po plochách stěn

310 SCHWARZ 2013; k sochařské výzdobě Obří brány viz DAHM 1999, 535-541.

a v rozích se klikatí. Plochy mezi sloupy byly pravděpodobně rovněž zdobené, jak dokazují zbytky listových a kosočtvercových motivů a hlavy zvířat a lidí. Celkové ornamentální zpracování sloupů a pilířů odpovídá portálům v Mödlingu, Tullnu, Klein-Mariazell a Třebíči.

Šupinaté tvary vyznačují oddělení sloupů a pilířů od hlavicové zóny. Hlavice se skládají z dvouřadého motivu kalichových listů. Každá hlavice má v horní řadě uprostřed malé obličejce, nebo dva ptáky. Hlavice jsou ve svém průměru poněkud větší než sloupy, které je nesou. Krycí desky nad hlavicemi jsou čtvercovité a jsou patrně pozdějším doplňkem. Abakusová římsa je od krycích desek oddělená kulatou tyčí. Římsa má figurální, reliéfovitě zpracovaný vlys. Archivolty mají různou výzdobu: výduť s protilehlými, dotýkajícími se květovými listy; prolomená mřížová síť tvořená dvěma trojúhelníky, které tvoří kosočtvercový vzor, mezi nimiž je viditelné obloukové jádro; zubovitý pás osazený nýty a položený napříč obloukovému jádru; svislé špičky, jejichž konce jsou srolované jak listy.³¹¹

8. 2. Karner sv. Pantaleona v Mödlingu [12a-b]

Jižně od farního kostela, zasvěceného sv. Othmarovi, se nachází karner – pozdně románská rotunda s půlkruhovou apsidou, původně postavena jako kaple sv. Pantaleona, později nazývaná v dokumentech jako karner. Byla postavena patrně ve dvou stavebních etapách mezi pozdním 12. stoletím a první třetinou 13. století. Na severní straně karneru se nachází dvojpatrová portálová stavba, postavená kolem roku 1240. Portál je trojnásobně odstupňovaný. Pilíře v ostění stojí na vysokých postamentech, které jsou ukončeny deskou. Na nejvnějšnějších postamentech spočívají volně stojící čtyři spojené sloupy, které jsou uprostřed zauzlovány. Střední pilíře obsahují dva vlysy s kruhovým profilem, které se vzájemně dotýkají trojlístými květy. Vnitřní pilíř se skládá ze dvou vlysů, které střídavě obsahují zoubky a malé obloučky. Archivolty vykazují klešťovitý vlys, liliový vlys, píšťalový vlys s grimasami a lidskými hlavami a konečně spirálový vlys. Jak zauzlované sloupy, tak i svislé vlysy na pilířích vznikly až v roce 1900.³¹²

311 VOCKE 2008, 61-63; SCHWARZ 1999:

312 VOCKE 2008, 69-70.

8. 3. Karner/Tříkrálová kaple v Tullnu [13a-d]

Tříkrálová kaple³¹³ je románská až raně gotická dvojpatrová stavba se nachází jihovýchodně od farního kostela na bývalém hřbitovu. Půdorys je jedenáctiúhelník. Byla postavena v letech 1242 až 1246³¹⁴. Na východě je přistavena ke svou stranách polygonu polokruhová apside, dvě strany na severu jsou spojeny s portálovou stavbou. Vnější stavba je prostřednictvím trojdílné struktury členěná nad bohatě profilovaným podstavcem. Vstup na severní straně probíhá vede přes pět schodů, které jsou usazeny nad čtvrtkruhem. Portál je pětistupňový. Rohy stěn polygonu jsou zdůrazněny lizénami. Sloupy s jejich hladkými dříky se střídají se skulpturovými pilíři, jejichž plastická výzdoba vykazuje normanský formální slovník. Nachází se tu hadovitý vlys, který pokračuje v oblasti archivolt, dále dvojitý kosočtvercový pás nad tyčovitým motivem, rovněž pokračuje v archivoltě, dále pás s protikladně postavenými trojúhelníky, a konečně poslední pilíř je vyzdoben spirálami. Tympanon je obklopen trojlítskovým obloukem a ukazuje zbytky reliéfu s Marií s anděly, což je ale dílo pozdního 19. století. Sloupy portálu jsou vyzdobeny listovými a výhonkovými hlavicemi, nejvnějšnější levý sloup je kanelovaný a uprostřed má plastické zapletení. Římsa je vyzdobena spojenými palmetami. Podle Dehia se jedná o vrchol rakouské portálové architektury pozdně románského slohu.

8. 4. Karner sv. Leonarda v Bad Deutsch Altenburgu [14a-b]³¹⁵

Karner se nachází jihovýchodně od farního kostela, jehož založení se datuje do roku 1213, pochází z let 1217-1219. Jedná se o dvojpatrovou cylindrickou centrální stavbu s osariem a prostorem kaple, který má polokruhovou apsidu na východní straně. Předsíň s portálem a schodišťovým vstupem se nachází na západní straně. Profil podstavců v ostění je vytvářen stejně a probíhá na každé straně v šesti stupních. Hrany pilířů v ostění jsou profilovány ve střídání kruhových tyčí a žlábků. Sloupy uprostřed ostění mají osmiboký

³¹³ KOLLER, 1999, 55.

³¹⁴ SCHWARZ 1998, 331; dále také: DEHIO-HANDBUCH 2003, 2407;

³¹⁵ VOCKE 2008, 72.

dřík, sloup zcela vlevo je kanelovaný. Půlkruhové archivoly jsou pětinasobně odstupňované. Původně byly archivoly patrně bohatě vyzdobené, jak dokládají zbytky kanelované výzdoby. Hlavicový vlys není jednotný, střídají se palmetové věnce se složenými listovými a pupencovými hlavicemi, objevuje se také zóna s košíkovým vzorem a palmetové motivy.

8. 5. Portály bývalého benediktinského opatství Nanebevzetí Panny Marie v Kleinmariazell [15]³¹⁶

Románské brány na západní a severní straně byly dodatečně umístěny do portálových předsíní. Datují se do poloviny 13. století. Severní portál má tři stupně, kde se vždy nachází pár monolitických sloupů, z nichž ty vnější vystupují jako polosloupy. Nad sloupy se nachází silně profilovaná římsa, nad níž je čtyřnasobně odstupňovaný archivoltový prostor. Archivoly jsou zdobené geometrickými motivy dle normanského vzoru. První má zoubkový pár střídající se s malými obloučky s koulí, další je zdobena liliiovými listy, další má do sebe zapadající zoubky a poslední má smyčkový pás. Západní portál vykazuje z normanských prvků pouze diamantový pás, který se nachází na nejnitračnější a vnější archivoltě. Byl nalezen také třetí portál, který vedl z křížové chodby do jižní boční lodi kostela. Objevuje se tu klikatkový pás jdoucí podél dveří svisle dolů.

8. 6. Nevěstina brána v Liebfrauenkirche ve Vídeňském novém Městě [16]³¹⁷

Nachází se na jižní straně dómu a na rozdíl od portálů na západní a severní straně je nejnákladněji vyzdobena. Portál byl postaven u příležitosti svatby babenberské princezny Gertrudy s vlivným landkrabětem durynským, která se konala v roce 1238. Je zasazen do mělkého výstupu zdi. Tři sloupy na obou stranách se střídají se zdobenými pilíři a archivoltami, které se objevují ve dvou různých variantách. Dekor zdobných pásů je normanský, je ve tvaru protilehlých trojúhelníků nad tyčovitým profilem, čímž vzniká síťový charakter. Další hrana pilíře obsahuje klikatkový pás a diamantovou lištu. Vlys s kruhovým profilem probíhá zvenku kolem portálu a tvoří zarámování, které pokračuje do archivolt. Vpravo a vlevo je portál obklopen dvojdílnou nikou. Sloupy jsou vyzdobené

316 SCHWARZ 1998, 333.

317 SCHWARZ 2013; podrobný popis přináší HAMANN 1923, 141-145; KOLLER 1996, 554.

pupencovými hlavicemi a v pravém ostění se nachází listový vzor. Podle Schwarze se jedná o nejranější dílo umělců, kteří použili normanskou plastiku jako dekorativní prvek.

8. 7. Románské fragmenty z dómu v St. Pölten³¹⁸

Románské fragmenty z kostela pocházejí ze 13. století a nacházejí se v hlavní apsidě, růžencové kapli a v různých nalezených fragmentech. Částečně byl při archeologických výzkumech odhalen západní portál, který při pozorném sledování vykazuje normanské motivy, například křížové pletence vzniklé technikou á jour. Jejich stav ovšem neumožňuje přesnější soudy. Schwarz datuje vznik do doby před rokem 1228.³¹⁹

318 KOLLER 1996, 553.

319 SCHWARZ 2013.

9. Příbuzné stavby v Uhrách

9. 1. Královská kaple v areálu hradního komplexu v Ostřihomi³²⁰

Královská kaple patří k mladším částem královského paláce v Ostřihomi [17a, 17b, 17c, 17d]. O její existenci víme od roku 1934, kdy byla na základě archeologických prací v areálu hradu nalezena. Dnešní podoba kaple je výsledkem zdařilé důkladné rekonstrukce. Dnes je řazena mezi nejvýznamnější, resp. nejstarší příklady rané gotiky ve střední Evropě. Co se týče datace kaple, snad se můžeme alespoň orientačně opřít o konstatování krále Emericha v listině z roku 1198, ve které konstatuje, že práce na kapli ještě nejsou u konce.

Kaple patří k jižní části palácového areálu, který byl tvořen patrovou obytnou věží. Její umístění a komorní provedení opravňuje k závěru, že mohla vzniknout jako kaple sloužící soukromým účelům královské rodiny. Je dlouhá necelých dvanáct metrů a její prostor na obdélníkovém půdorysu je členěn na dvě části – loď a presbytář, přičemž loď je poněkud užší. Tohoto členění bylo dosaženo díky vítěznému oblouku. Celá dispozice a původní klenutí, stejně jako výmalba královské kaple byly inovativní na poměry tehdejší střední Evropy, kde se do té doby ještě gotika neuplatnila.

Do kaple bylo možné vstoupit třemi portály. Hlavní – západní – vchod do kaple byl tvořen ústupkovým portálem, nad kterým byla umístěna rozeta. Z hlediska „normansky“ orientované plastiky jsou zde zajímavé čtyři sloupy ústupkového portálu, které jsou umístěny po dvou v obou stranách ústupků. Velice jemný normanský dekor byl užit i v archivoltě portálu. V obou příkladech vidí Ernő Marosi práci dílny školené v normanských motivech.³²¹ Z kaple do dalších částí obytné věže bylo možné vstoupit dvěma dalšími portály. Nacházejí se na dvou bočních stěnách. Vyznačují se velice nápadným zoubkovým dekorem na obloucích, které jsou velmi krátké, protože portální otvory jsou úzké. Sloupky, které nesou oblouky, mají rozdílně tvarované hlavice. Na jedné straně jsou sloupky korunovány hlavicemi z bohatým listovým dekorem, na druhé

320 Více k celkovému členění, popisu i zařazení královské kaple TAKÁCS 2018, 52-64, dále BARRAL/LŐVEI/LUCHERINI/TAKÁCS 2018, 379-385.

321 MAROSI 1999, 42.

straně jsou figurální hlavice zobrazující lidi na zvířatech. Figurky stojí pod malým baldachýnem, který má malé otvory a má snad představovat jakousi pomyslnou architekturu. Postavy jsou někdy interpretovány jako boj dobra a zla.³²² Z románského „vzorkovníku“ z oblasti Normandie pochází také drobný pás složený ze zoubkového dekoru, který lemuje svorník s námětem *Dextera Dei*. Jako další recepci normanských prvků v kapli jmenuje Takács detaily vedlejších výklenků v severní zdi kaple.³²³

I když je královská kaple jen z malé části tvořená prvky normanského dekoru, zdá se, že sochař měl dobře „vyškolenou ruku“, což vzhledem k tomu, že se jedná o královskou fundaci, nijak nepřekvapuje. O původu tokového působivého dekoru se vyslovil Ernő Marosi, že se do Ostrihomi mohl dostat zprostředkovaně přes oblast Île-de-France.³²⁴ Takács dodává, že znalosti normanského tvarosloví v pařížské oblasti ukazují i chórová okna benediktinského opatského kostela Saint-Germain-de-Prés z roku 1163, ale také celá řada severních příkladů.³²⁵ Vzhledem k tématu pokládám za klíčovou hypotézu Matthewa Palmera, který na základě typologie anglických staveb dospěl k názoru, že na provedení kaple měla vliv druhá manželka krále Bély III. – Markéta Francouzská (1158-1197), která se do Uher nastěhovala v roce 1186. Markéta byla manželkou anglického krále Jindřicha Mladíka, po jehož smrti se na tři roky přestěhovala na pařížský dvůr ke svému bratrovi, francouzskému králi. Právě ona mohla mít ze své pozice možnost pozvat na stavbu do Ostrihomi stavební hut' pocházející ze severofrancouzské oblasti, dobře obeznámenou s prvky rané gotiky. Palmer nevyklučuje ani skutečnost, že celý donjon s kaplí mohl vzniknout na objednávku Markéty Francouzské a měl sloužit jako rezidence pro královnu. Jako odpovídající předlohu uvádí palácový komplex ve Winchesteru.³²⁶ Tímto tvrzením není vyvrácená ani datace objevující se v maďarské historiografii. Datace působení dílny do cca období po roce 1185 je pravděpodobná. Poté co Markéta ovdověla, hut' svou práci mohla zanechat a snad i opustit Uhry, což by odpovídalo tvrzením Emericha, že v roce 1198 byla kaple nedokončená. Je na místě domněnka, že kaple nebyla vytvořena jedinou skupinou řemeslníků. To vysvětluje také částečnou přítomnost normanského dekoru.

322 Jako boj dobra a zla se někdy interpretují i dvě hlavy umístěné na západní portál kostela sv. Jakuba staršího v Lébényi.

323 TAKÁCS 2018, s. 57.

324 MAROSI 1984a, 69.

325 TAKÁCS 2018, 57; více k tomu KIMPEL/SUCKALE 1985, 123-125.

326 PALMER 2008, 123-133.

Na základě výše popsaného lze s jistotou říct, že královská kaple nemá přímou souvislost k dekorem severního portálu v Třebíči, nicméně nelze ji vynechat zejména proto, že se kaple často objevuje ve spojitosti s dalšími sakrálními stavbami s portály s „normanským“ dekorem, které jsou svým významem mimořádně důležité pro severní portál v Třebíči.

9. 2. Kostel sv. Jakuba staršího někdejšího benediktinského opatství v Lébényi

První a zřejmě i nejstarší z uherských benediktinských klášterních kostelů, které odborná literatura spojuje s portálem sv. Prokopa v Třebíči, je kostel sv. Jakuba staršího v Lébényi [18a, 18b, 18c, 18d]³²⁷, který původně patřil zdejšímu benediktinskému klášteru. Kostel zřejmě vznikl v relativně krátké době, což se podepsalo i na jeho celkové podobě.³²⁸ Patří k nejjednodušším stavbám pozdně románské architektury své doby v Uhrách, jak svou dispozicí, tak svým členěním ve srovnání se staršími uherskými románskými kostely. Jeho jednotná stavební ornamentika dokládá nenarušený průběh stavby, která byla koncem první čtvrtiny 13. století v podstatných rysech dokončena. Začátek Ernő Marosi datuje na 1208 a definitivní ukončení někdy na začátek 30. let 13. století.³²⁹ V kontrastu k přísnému členění architektury stojí jeho neobvykle bohatý plastický dekor, který dle některých badatelů je dokonce nejbližší k trebičskému portálu. Je obecně přijímaným faktem, že byl kostel založen rodem Győr (Geur), a proto je řazen mezi tzv. rodové klášterní kostely. Diskusi vyvolává datace založení kláštera. Proti častému přesvědčení, že kostel mohl vzniknout v letech 1199-1212, stojí názor, že k založení došlo již před r. 1199 za vlády krále Emericha. Založení kláštera bylo potvrzeno listinou krále Ondřeje II. v r. 1208, kde je také uvedeno, že zakladatelé jsou dva bratři z rodu Győr – Poth (Pat) a Csépán. Výzkum přinesl objev kamene s vyrytým letopočtem 1206, což může naznačovat, že zahájení stavby kláštera mohlo proběhnout skutečně dříve, než byla zmiňovaná listina vydaná. Další významný pramen, který výslovně dosvědčuje

327 SZAKÁCS 2018, 389-393.

328 MAROSI 2001, 277-278.

329 Toto zařazení stavby může být stanoveno hlavně na základě důkladné analýzy dekorativních prvků bez ohledu na okolnosti založení kláštera, které jsou dobře známé díky rozsáhlým pramenům. Rok 1208 je často pokládán za *terminus ante*. Marosi tento klíčový rok 1208 pokládá za *terminus post* a interpretuje znění listiny tak, že se v ní popisuje především darování nově získaných statků rodovému klášteru. Stavební činnost tedy mohla následovat teprve potom. Tak spolu podle Marosiho souzní i písemné dokumenty o stavební činnosti s ornamentálními formami. Srv. MAROSI 1996, 123-124.

existenci kostela, ale je bohužel nedatován, se týká propuštění nevolníka. Provedl ho Poth, podle zakládací listiny jeden ze zakladatelů kostela, a stalo se tak v kostele za přítomnosti jednoho z mnichů. Na základě těchto informací se nabízí prostor pro tvrzení, dle kterého byl kostel dokončen již za života Potha, který byl zmíněn naposled v roce 1221.³³⁰

Kostel je trojlodní bazilika se třemi apsidami na východě a dvojicí západní věží. Mezi dvě věže v západním průčelí je vložena empora, která sloužila představitelům zakládacího rodu. Kostel disponuje dvěma portály. Monumentálnější ústupkový portál je západní a sloužil jako hlavní vchod do kostela. Druhý ústupkový portál je vsazen do jižní zdi kostela a sloužil pro mnichy pro vstup z klášterních budov. Klášterní kvadratura ležící jižně od kostela se nedochovala. Oba portály se vyznačují výraznou a bohatou rostlinnou ornamentikou. Géza Dercsényi spatřuje předlohu obou portálů v Ostrihomi a konstatuje, že portály mají mnohem víc rozvinutý „normansky“ orientovaný dekor a antikizující akantové listy jsou rozloženy ve větší bohatosti.

Západní portál kostela sv. Jakuba v Lébényi je půlkruhový se čtyřmi páry sloupů. Portál charakterizuje bohatá rostlinná ornamentika, doplněná o dvě lidské hlavy, jedna s vousy, druhá bez vousů i vlasů. Podle Dercsényie mají symbolizovat boj dobra a zla, podobně jako v ostříhomské kapli.³³¹ Tympanon hlavního portálu kostela se nedochoval. Dnešní vyobrazení s námětem tři králů je novověké, o čemž svědčí i samotný nápis: eCCe. reVIXI et saLVs MIhI. DenVo. faCta.est (neboli: hle byl jsem obnoven a je mi opět dopřána celistvost).

Menší jižní ústupkový portál je také půlkruhový se třemi sloupky z obou stran. V prvním ostění z obou stran je místo ornamentální výzdoby umístěn sloupek, až pak se uplatnil typicky normanský klikatý dekor. Motiv vznikl spojením dvou proti sebe postavených dutých trojúhelníků, mezi nimiž je vedený průběžný dřík. Tento dekor se ještě jednou objeví i v archivoltě. Vnější ostění je vyplněno sice plochým, ale velice hustým rostlinným ornamentem. Kalichové hlavice sloupeků mají též rostlinný dekor. Zvláštností jižního portálu jsou dvě postranní hlavice bez sloupů. Na pravé hlavici je postava nikoliv lidská, ale andělská. Z restaurátorských zpráv víme, že byl před restaurováním na konci

330 BOGYAY 1953.

331 Dercsényi tímto tvrzením vyvrací interpretaci, dle které lidské hlavy označují stavitele a místního opata.

19. století dochován jen torzovitě a dnešní její podoba je výsledkem 19. století (jedno křídlo a tvář s úsměvem). Přítomnost anděla je zde opět vysvětlována jako ochrana před zlem.

9. 3. Někdejší opatský kostel sv. Jiří v Jáku³³²

Klášter založil Comes Magnus Martin z rodu Ják. Z bývalého benediktinského kláštera v Jáku se dochovala trojlodní bazilika sv. Jiří [19a, 19b, 19c, 19d, 19e, 19f] s třemi půlkruhově uzavřenými apsidami. Mezi střední apsidou a hlavní loď byl vsazen chór na půdorysu čtverce.³³³ Kostel má dvě západní věže a bohatě sochařský zdobený ústupkový portál. Dále je k jihovýchodnímu rohu baziliky přistavěna sakristie na čtvercovém půdoryse. Boční lodě jsou od hlavní odděleny čtyřmi páry osmiúhelníkových pilířů. Ke každé straně pilířů se opírá jedna přípora. Hlavice sloupů jsou zdobeny rostlinnými motivy nebo figurami draků. V bočních lodích pomáhají nést tíhu klenby svorníky bohatě zdobené popínavými rostlinnými motivy. Hlavní loď měla původně rovný strop, klenutí je výsledkem novověkých úprav. Naopak boční lodě byly zaklenuty již původně.

Kostel má ještě jeden ústupkový portál na jižní straně. Je mnohem menší než hlavní portál, výzdoba je také mnohem skromnější. Přesto jsou zde zajímavé dva páry sloupů zdobené vinoucím se listovým, reliéf s beránkem božím a další výzdoba s figurami draka. Brána stylově odpovídá portálu palácové kaple v Ostřihomi. V tympanonu je zobrazen motiv Agnus Dei.

Na západní straně kostela je empora, v jejíž zadní zdi se nachází trojitá nika ve tvaru trikonchy, kde kdysi měl své oddělené místo zdejší pán. Západní fasáda kostela působí reprezentativním dojmem. Má dvě velké věže, jejichž jednotlivé úseky jsou nepravidelné. Na druhém úseku se nachází v severní věži malé ornamentálně zdobené okénko ve tvaru rosety. Až ve dvou nejvyšších úsecích se nacházejí na obou stranách dvě dvojité sružené románské okna. Jednotlivé úseky věží jsou od sebe odděleny římsami se zubořezem.

332 SZAKÁCS 2004, 393-396.

333 V tom se půdorys kostela v Jáku liší od kostela v Lébény, srv. GEREVICH 1938, 110.

Dominantou západní fasády kostela je ústupkový portál, do kterého je soustředěna skoro veškerá ornamentální výzdoba s normanským dekorem. Portál má šest párů sloupů. Ostění má odlišnou dekoraci mezi jednotlivými sloupy. Mezi nejcharakterističtější patří zoubkový dekor. Je tvořen průběžným dříkem, nad kterým jsou průběžně umístěny dva duté spojené trojúhelníky. Další z charakteristických nerostlinných dekorů je motiv vzniklý spojováním dvou kosočtverců³³⁴, pod kterými i v tomto případě probíhá dřík. Mezi další motivy na ostění patří dvojitý zubořez³³⁵, který není nijak spojován, ale je umístěn do dvou řádků vedle sebe, a spirálovitý dekor³³⁶. Posledním charakteristickým dekorem „normanské“ ornamentiky je meandr³³⁷, který lemuje celý obvod portálu. Kromě těchto dekorativních prvků jsou na portálu také rostlinné motivy, které se nacházejí i na hlavicích sloupů. Za zmínku stojí určitě rostlinné zaviliny³³⁸ z prvního ostění, které v uherském prostředí jsou přítomny i na západním portálu v Lébényi.

Tympanon portálu tvoří reliéf z 19. století s námětem *Maiestas Domini*. Na celkové monumentalitě portálu se podepsalo umístění dvanácti apoštolů nad portálem s vítězným Kristem uprostřed. Mnohé z těchto soch jsou replikami z 19. století, nicméně jsou diskutovány ve spojitosti s Bamberkem a možným působením tamějších kameníků. K širší ikonografii reprezentativního portálu patří i sochařská výzdoba západního průčelí, kde kromě dvou lvů před portálem se nacházejí sochy lva a Samsona.

Opatství vzniklo na konci 12. století. Nelze vyloučit, že na místě dnešní baziliky stál menší kostel, jak tomu nasvědčují nálezy v oblasti dnešního portálu. Gerevich se domnívá, že se kostel začal stavět v letech 1220-1230 a v dobách mongolských vpádů byly stavební práce pozastaveny.³³⁹ Jak bývalo zvykem, začalo se nejprve se stavbou svatyně, která vykazuje nejkonzervativnější rysy. Podle Gereviche do dob mongolských vpádů mohli stavitelé dospět k jižnímu portálu, který vykazuje rysy ostřihomského typu. Není vyloučeno, že v té době vznikly také apsidy a ornamentální a plastická výzdoba bočných zdi. Kostel byl vysvěcen v roce 1256. V roce 1532 byl zčásti zničen požárem. Víme také,

334 Obdobný dekor je i na portálu v Óriszentpéteru.

335 Také je na portálu blízkého kostelíka v Csempeszkopácsi, na západě se podobný dekor vyskytuje např. na Adamově bráně v Bamberku.

336 Vyskytuje se na portálech v rakouském prostředí, např. v Tullnu či Bad Deutsch Altenburgu.

337 Tento motiv má své příbuzné analogie přímo v normanském prostředí, a to v na kostele v Cean.

338 Také se objevují v Tullnu.

339 GEREVICH 1938, 109.

že v roce 1715 byl kostel obnoven z iniciativy opata hraběte Gábora Erdödyho. V letech 1896-1904 se konaly všeobecné restaurátorské práce na kostele.

Stavba klášterní baziliky prozrazuje komplikovaný stavební vývoj, v němž lze rozlišit ve 13. století tři etapy. Během první z nich (přibližně 1220–1230) byla z plánovaného trojlodí se třemi půlkruhovitými apsidami vybudována pouze severní stěna kostela a boční apsida. Stavba byla přerušena, pravděpodobně kvůli potřebě zvětšit chór, který měl pojmout více mnichů. Presbytář byl proto ve druhé, ambicióznější stavební fázi (1230–1245) prodloužen prostorem čtvercového půdorysu. Byly zbudovány obvodové zdi, mimořádně zdobný západní portál, západní věže a empora. Stavební práce byly přerušeny vpádem Mongolů, kteří ovšem kostel zásadně nepoškodili. Dokončení chrámu proběhlo v letech 1245–1256 již za účasti místních kameníků.

Druhé období je nejdůležitější v kontextu s analogickými portály ve střední Evropě. V této etapě vznikl původní kamenný dekor kostela. Tyto práce prováděli řemeslníci, kteří ovládali mistrovsky tehdejšími technické postupy kamenosochařské práce. Uměli zhotovit ozdobné geometrické prvky tzv. „normanské“ architektury, ale vyznali se i v postupech stavby klenby, které se používaly na území Francie a Německa. Lze s velkou pravděpodobností předpokládat, že se osobně zúčastnili výstavby mnoha kostelů v západní Evropě.

Níže uvedené kostely³⁴⁰ spojují s Jákem a se zdejší hutí výlučně portály a jejich dekorace. Mezi tyto kostely je řazena farní kaple sv. Jakuba v Jáku, kostelíky (vesměs rodové) v Csempéskopácsi, Magyarszecsóde, Óriszentpéter, Kéttornyúlaku a Ilji. Kostely dokazují široké pole působení jakési dílny na území Uher.

9. 4. Kaple sv. Jakuba v Jáku [20] ³⁴¹

Bezprostřední inspirace s opatským kostelem je vedlejší farní kostelík zasvěcený sv. Jakubovi staršímu. Jeho portál je přímým příbuzným jižního portálu opatského kostela,

340 ARADI/FREUERNÉ TÓTH/GALAVICS/MAROSI/NÉMETH 1983, 44.

341 ARADI/ FREUERNÉ TÓTH/GALAVICS/MAROSI/NÉMETH 1983, 44.

což dokládá také tympanon s motivem Agnus Dei. Právě tento ikonografický námět se objevuje i na dalších menších kostelích v Uhrách.

9. 5. Portál kostela sv. Michala v Csempézkopácsi [21a, 21b, 21c]³⁴²

Vesnický kostelík, který patří mezi dochovanými středověkými kostely v Maďarsku k nejvýznamnějším, leží v župě Vas. Byl zasvěcen sv. Michalovi. Kostel vznikl kolem poloviny 13. století, případně až ve druhé polovině století. Je jednodlní a má obdélníkový půdorys, na který navazuje presbytář na půdorysu půlkruhu. Kostel má také věž, na které se dochovalo sdružené románské okno se sloupem, které vyniká svou dekorací. Ústupkový portál se nachází na jižní straně a má po obou stranách normanské dekorativní prvky s dvojitými klikatými motivy, které jsou plošnější, než tomu bývá u německých předloh. Na tympanonu je zobrazen ikonografický motiv Agnus Dei – obdobně jako v případě jižního portálu někdejších benediktinského opatského kostela sv. Jiří v Jáku a zdejší kaple sv. Jakuba.

9. 6. Portál kostela Narození Panny Marie v Magyarszecsődu³⁴³

Vznik kostela Narození Panny Marie v Magyarszecsődu [22] je datován do období mezi lety 1242-1260. Jedná se o jednodlní kostel, jeho stavebním materiálem byla cihla. Nástěnné malby, které jsou dochovány v presbytáři i v lodi, jsou až ze 17. století; oltář je z 18. století. V 19. století kostel dostal věž. Z našeho hlediska je důležitý jeho malý ústupkový portál, který bývá spojován se stavební hutí původem z Jáku. Portál je složen ze dvou párů sloupů a jeho dekorativní prvky jsou velice blízké těm z obou kostelů v Jáku.

9. 7. Portál vesnického kostela v Óriszentpéteru³⁴⁴

Románský cihlový kostel ve vesnici Óriszentpéter [23a, 23b, 23c] vznikl ve třicátých letech 13. století a patří mezi nejvzácnější maďarské vesnické kostely. Jedná se o jednodlní stavbu s věží, s půlkruhovým presbytářem a sakristií severně od presbytáře. Původní presbytář (užší než loď) kostela byl v 15. století přestavěn z důvodu potřeby

342 GEREVICH 1938, 41; 42; 99.

343 ARADI/FEURNÉ TÓTH/GALAVICS/MAROSI/NÉMETH 1983, 44.

344 VALTER 1991.

rozšířit kostel, která proběhla směrem na východ. Zvolený způsob – půlkruhové rozšíření – byl v období gotiky neobvyklý. Z dochovaného románského dekoru je pro naše téma směrodatný portál kostela, který je vsazen do jižní zdi. Jedná se o skromnější ústupkový portál, v minulosti byl chráněn přístřeškem, o jehož existenci svědčí dnes již jen jeho stopa ve zdi kostela. Dekor užitý k plastické výzdobě portálu je obdobný tomu, který byl použit v případě baziliky v Jáku a je spojován s normanskými motivy. Archivoltu portálu zdobí diamantový vlys s hřebíčkovými hlavičkami. Na rozdíl od dekoru sloupů a ostění portálu se původní tympanon portálu nedochoval. Je možné, že zde byl původně rovněž reliéf s námětem Agnus Dei. Nelze to však tvrdit s plnou jistotou.

9. 8. Portál kostela sv. Michala v Kéttornyúlaku [24] ³⁴⁵

Kéttornyúlak patří mezi malé kostelíky založené ve 13. století, ale první zmínka o kostele je až z roku 1360. Byl zasvěcen sv. Michalovi. Přestavba kostela byla provedena mezi lety 1889 - 1890. Průzkum na kostele byl započatý v 60. letech 20. století. O jeho středověkém rázu dnes vypovídá zejména dochovaný portál s normanskými motivy, kterými jsou duté trojúhelníky spojené hroty s probíhajícím prutem. Také nákresy a záznamy od Rómera Florise zachycují románské části kostela. O tyto podklady se mohl v roce 1961 opřít Gergelyffy András, když zahájil stavebně historický průzkum na kostele a našel románská okna v jižní zdi kostela. Další obdobné práce proběhly na kostele v letech 1964 a 1976. Na základě nich je dnes známá složitá stavební činnost na kostele.

9. 9. Portál kostela sv. Egídia v Ilije [25] ³⁴⁶

V obci Ilija nedaleko benediktinského opatství v Hronském Beňadiku je kostel sv Egídia, který svou portálovou plastikou lze spojit s bazilikou sv. Jiří v Jáku. Vesnický románský jednolodní kostel s podkovovitou apsidou, představenou barokní věží a severní sakristií vznikl na místě již staršího kostela z 12. století. Dle protokolu o kanovnické vizitaci na faře ve sv. Antole, pocházejícím z roku 1779, byl kostelík v Iliji postaven před 525 lety. To odpovídá roku 1254 a toto datum odpovídá době stavby opatského kostela v Jáku. Někdy se uvádí jako počátek kostela rok 1225. Nicméně první písemná zmínka o kostele

345 GÁBOR 1989.

346 MECL 1937, dále také POMFYOVÁ 2015, 270.

je v listině z roku 1266, ve které se řeší spor měšťanů štiavnických a krupinských o hranice se starší místní šlechtou³⁴⁷. První rozsáhlejší sakrální budova byla potvrzená na místě dnešní sakristie, snad se jednalo o poustevnu (eremitorium). Postavení kostela je spojováno benediktiny, kteří zde měli žít jako poustevníci, o čemž by mohlo svědčit zasvěcení sv. Egídiovi, patronovi poustevníků. Jedinou dominantou kostelíka bez věže byl impozantní západní portál umístěný do středu západní zdi. Portál patří mezi nejkrásnější pozdně románské kostely na Slovensku. Od 18. století, kdy byla postavená západní věž, se západní portál ocitl v podvěží. Portál je vložen do zdi zesílenou hranolovou přestavbou obdobně jako v Jáku. Je tvořen z červeného ryolitu – kamene častého v tomto kraji -, což dosvědčuje, že vznikl přímo na místě.³⁴⁸ Na obou stranách ostění jsou tři pravoúhlé ústupky s monolitickými sloupy. Půlkruhové archivoly disponují stejným profilem jako ostění. V ostění se střídá zdobený ústupek a nahý dřík sloupu - právě v tomto vidí Václav Mencl typicky benediktinský rys a poukazuje na paralelu se severním portálem v Třebíči.³⁴⁹ O původní výzdobě zde vypovídají horní články portálu, zejména na ústupcích archivolt. Tyto články lze předpokládat i u dolní části portálu. První vnitřní ústupek má vzor kosočtvercový položením volného proutí skrze hruškovité jádro. Tento způsob zdobení známe jak z Třebíče, Jáku i Lébénye. Profily v archivoltě dosedají na náběžné štítky, které jsou mezi hlavicemi sloupů ukončeny spirálou a krycím lupenem. Římsa se na portálu vyskytuje ve dvou rysech. Na pravé straně má geometrický profil, který je hluboce zaseknutý, blízký spíše profilaci portálů cisterciáckých. Hlavice jsou kalichové a jsou zdobeny dvěma řadami bobulových listů, jejichž stonky mají diamantování.³⁵⁰ Římsa na levé straně je pokročilejší. Pro jádro čtvrtkruhového profilu zde bylo zvoleno spirálovitě zkroucené listové pokrytí, obdobně jako v Jáku. Úponky obdobného tvaru se vyskytují i na hlavicích sloupů na levé straně, kde se mezi ně sochař zobrazil ptačí postavu, odvozenou taktéž z Jáku.³⁵¹ Tyto římsy lemují i špalety vlastních dveří, kde jsou konzolovitě uspořádané. Půlkruhový tympanon bez architrávu je podobně jako v Jáku zdoben vpadlým trojlistem s bobulovitým okrajem.

347 MENCL 1937, 278.

348 Tímto Václav Mencl vylučuje možný import portálu v podobě torza. MENCL 1937, 279.

349 MENCL 1937, 279.

350 Dle Mencla se jedná o obdobný starší typ hlavic, který se dostal do inventáře benediktinských hutí z umění cisterciáckého již v Třebíči, MENCL 1937, 279.

351 Stejně tak se pták vyskytuje i na hlavici sloupku v Csempeskopácsi.

Václav Mencl tento portál zařadil mezi ty, které svou podobou odkazují k tzv. podunajské škole „skotských“ benediktinů.³⁵² Svým provedením se v mnohém podobá zmiňovaným uherským paralelám a také Třebíči. Za zmínku stojí také skutečnost, že Tibor Gerevich³⁵³ portál v Iliji diskutuje ve spojitosti s možnou recepcí ostříhomských stavebních aktivit v Uhrách, kam řadí portály kostelů ze Sopronhorpáce, Csempezkopáce, Jáku i Lébénye.

9. 10. Portál kostela sv. Petra a Pavla v Sopronhorpáci³⁵⁴

Dějiny kostela sv. Petra a Pavla v Sopronhorpáci [26] sahají až do konce 12. století. Jeho dnešní podoba je výsledkem mnoha stavebních zásahů probíhajících v minulých staletích. Nejranější dochovaná zmínka o proboštovi augustiniánského řádu v Sopronhorpáci je v listině z roku 1295, kdy biskup Tivadar z Gyóru jmenoval do funkce probošta kláštera jistého kanovníka Mikuláše. O rodové původu kláštera svědčí listina z roku 1358, ve které je jmenován jako zakladatel rod Osl. V listině se mluví o jistém Mistru Petru Agyagosi pocházejícího z rodu Oslo a o jeho daru, který daroval klášteru. V listině je zmínka i o tom, že právě jeho předkové klášter založili za účelem vytvořit zde pohřebiště pro členy svého rodu.

V současné době farní kostel zřejmě vznikl jako rodový kostel. Stavebně historický průzkum ukázal, že na konci 12. století se jednalo o jednolodní kostel na čtverečném půdorysu s presbytáři na půlkruhovém půdorysu. Následně brzy po svého vzniku byl několikrát přestavěn a tak jeho monumentální hlavní portál, datovaný do období mezi lety 1230-1240, je spojován již se třetí stavební periodou, která na kostele proběhla. V té době vznikla i jižní loď kostela. V Sopronhorpáci je doložená přítomnost Mongolů. Po jejich odchodu začíná gotická fáze úprav a staveb na kostele (sedile v presbytáři, sakristie v severní části kostela a kaple napojená na jižní část kostela). Barokní podobu získal kostel po nutné přestavbě zahájené v roce 1714. Dnešní podoba kostela (zdůraznění středověkých částí kostela) je výsledkem úprav prováděných mezi lety 1957-1960 řízené

352 Bibiana Pomfyová poukazuje na neudržitelnost teorie tzv. podunajské školy „skotských“ benediktinů kvůli nedostatečnosti historických pramenů týkajících se příslušnosti kostela v Iliji benediktinskému řádu.
353 GEREVICH 1938, 98-118.

354 HORLER 1995; DÜMMERLING 1961, 196-206.

místním památkářským úřadem. Co se týče monumentálního portálu, bývá historiky umění často stylově spojován zejména se západním portálem kostela sv. Jakuba staršího v Lébényi, který je zas často spojován se severním portálem trebičské baziliky³⁵⁵.

9. 11. Kostel Panny Marie v Budapešti, jihovýchodní portál [27a-c]

Poslední z uherských památek s portálem s normanským ornamentem je kostel Panny Marie v Budíně. Tento kostel je zajímavý z pohledu českých středověkých památek ze 13. století i proto, že byl maďarským historikem umění Józsefem Csemegim spojován se stavební hutí působící v klášteře Porta Coeli v Předklášteří u Tišnova.³⁵⁶ Stavební aktivity na kostele Panny Marie v dnešním Budapešti probíhaly mezi lety 1240 až 1269.³⁵⁷ Kostel byl podroben důkladné analýze Frigyese Schuleka v roce 1874, kdy byl původní románský kostel zbourán a následně znovu postaven v historizujícím slohu. Původní středověký kostel Panny Marie ze 13. století byl trojlodní bazilikou bez příčné lodi s dvěma západními věžemi. Tato dispozice vedla Frigyese Schuleka k závěru, na základě něhož kostel zařadil mezi v té době běžně přijímaný typ románského kostela v Uhrách a konstatoval, že kostel je příbuzný dalším významným románským kostelům, jako již výše představený kostel v Lébényi a Jáku a také v Zsámbéku. Schulek předpokládal dvě významné stavební periody na kostele. V rámci první stavební etapy, kdy se stavělo od východu směrem k západu, vznikl i jihovýchodní portál s bohatým dekorem, pilíře hlavní lodi a také boční kostelní zdi. Další stavební periodu spojoval se změnou plánu a měl být úplně dovršen až kolem poloviny 14. století; v této době byla hlavní loď kostela zaklenutá, pak následovala přestavba dispozice kostela z období vlády Bély IV. a následkem toho vznikl halový kostel.³⁵⁸

Již zmiňovaný József Csemegi viděl dvě stavební periody ve 13. století. V první etapě vznikl také portál s normanským dekorem a ty části kostela, na kterých se mohla podílet

355 MAROSI 2001, 273-289.

356 Csemegi se domnívá, že poté, co stavební hut' ukončila práci na klášterním areálu v Tišnově, se mohla částečně (ve spojení se stavebníky z rakouského prostředí – zejména z Klosterneuburgu) přesunout do Uher, kde se podílela na výstavbě významných středověkých památek vznikajících v době vlády Bély IV. – klášter dominikánek na Marketinem ostrově, klášter domnikánů v Budíně a právě kosel Panny Marie v Budíně. Více k tomu: CSEMEGI 1955; KOLÁŘOVÁ TAKÁCSOVÁ 2013.

357 Frigyese Schulek předpokládal dřívější původ kostela, dokonce hledal podklady, které by prokázaly vznik kostela ještě v období vlády sv. Štěpána I. To se mi nepodařilo přesvědčivě doložit.

358 FARBAKY/FARAKYNÉ DEKLAVA/MÁTÉFFY/RÓKA/VÉGH (eds.) 2015, 68-70.

stavební huť z Tišnova, případně spojená s kameníky z rakouských oblastí. Z hlediska tématu této práce je důležitý již zmiňovaný jihovýchodní portál kostela, který se datuje přibližně do poloviny 13. století. Zmiňovaný portál byl zdoben úzkým, jemným kosočtvercovým dekorem, kdy byly motivy kosočtverců umístěny proti sobě a pod nimi byl veden dřík. Dnes je torzo tohoto portálu znovu postavené v Epreskertu v Budapešti. K původu normanského dekoru na tomto portálu József Csemegi uvádí, že jeho raný výskyt (pilovitý dekor) se objevuje poprvé na hradní kapli v Ostřihomi kolem roku 1200 a odtud se mohl dostat i na (dnes již jen ze zlomků známý) portál baziliky v Gyulafehérváru (Alba Julia). Bohatší forma – v podobě kosočtvercového ornamentu – se pak objevila zřejmě přes jihoněmeckou oblast (portál ze sv. Emerama) v Lébényi, Jáku a v Ilije. Pod vlivem těchto staveb se podle Csemegiho mohl tento dekor objevit i v Budě a stát se tak posledním představitelem takového portálu v Uhrách. Z hlediska střeoevropských souvislostí a datace se Csemegi domnívá, že tento portál musel předcházet Obří bráně ve Vídni. Další fragment, který se z původního kostela dochoval, je část podstavce, který Csemegi zmiňuje kvůli blízkosti Lébényi a Jáku. O fragmentu víme, že byl nalezen Frigyesem Schulekem před jihovýchodním portálem.³⁵⁹

9. 12. Biskupský kostel v Alba Iulia/Gyulafehérváru

Biskupský kostel v Alba Iulia/Gyulafehérváru [28a-b] je v pořadí čtvrtý. Nejprve zde stál trojlodní kostel s půlkruhovou apsidou uprostřed hlavní lodi, vedlejší lodě měly přímý závěr. Dochovaly se z ní zbytky obvodových zdí a pár významných fragmentů s reliéfy. Časové vymezení vzniku první sakrální stavby je nevyjasněné. Další zdejší stavba je ze 13. století, kdy – jak ukázal Géza Entz – byl kostel rozšířen o jedno klenební pole směrem na západ a vznikly i dvě západní věže. Některé fragmenty jsou zdobené motivem klikatky. Tyto fragmenty byly dlouho spojovány s přepokládaným severním portálem katedrály. Jeden z fragmentů je dle Imre Takáce nejbližší severnímu portálu v Klein Mariazellu. Takács dále konstatuje, že v případě, že si připustíme jakoukoliv souvislost mezi portály v Gyulafehérváru a Klein Mariazell, tak jednak vzhledem k významu katedrály v Gyulafehérváru a jednak kvůli pravděpodobnému časové chronologie výstavby katedrály je pravděpodobné, že tento fragment vznikl jako první³⁶⁰.

359 CSEMEGI 1955, 63-64.

360 TAKÁCS 2012, 10.

Proti rané dataci byl Thomas von Bogyay, který předpokládal, že fragment byl součástí severního portálu katedrály v Gyulaféhérváru a mohl vzniknout po roce 1260 jako dílo kameníků, kteří se sem přesunuli po ukončení prací v Jáku. Pro objasnění, odkud se tento ornament spojovaný mohl dostat do tak vzdálené části království, je důležitá osobnost zdejšího biskupa Reginalda, který byl biskupem v Sedmihradsku v letech 1222-1241 a byl původem z Normandie.³⁶¹ Specifikem zdejších fragmentů je dle nejnovějších zjištění, že by ve skutečnosti mohly být částmi někdejšího oblouku mezi hlavní lodí a apsidou katedrály. Z toho také vyplývá, že tyto fragmenty byly součástí největšího architektonického článku, který byl zdoben „normanským ornamentem“ z období kolem roku 1200.³⁶²

361 BOGYAY 1993, 17.

362 TAKÁCS 2012, 13.

10. Šíření normanského ornamentu ve střední Evropě

V předchozích kapitolách jsem představila veškeré české i zahraniční stavby, na kterých se dochoval portál, resp. jiné architektonické články s plastikou s normanským ornamentem a které jsou v odborné literatuře spojovány s architektonickou plastikou třebského severního portálu. Nyní se zaměřím na genezi normanského ornamentu a jeho hypotetického šíření ve středoevropských oblastech a pokusím se do tohoto rámce zařadit relevantní stavby s jeho výskytem. Nejprve je zapotřebí představit německou oblast, protože se zde normanský ornament udomácnil a také vyvinul do podoby, která se pak stala základem pro jeho vývoj v dalších zemích střední Evropy. Po Německu proto budou následovat podkapitoly zaměřené na rakouské a uherské prostředí. Nakonec se budu v této perspektivě věnovat samotnému severnímu portálu třebské baziliky a představím jeho architektonickou plastiku pohledem českých badatelů. Tento oddíl se pak stane východiskem pro samotný závěr mé práce, v němž se pokusím shrnout výsledky svého bádání týkající portálu v souladu s cíli stanovenými v úvodu.

10. 1. Původ normanského ornamentu

Pojem normanský ornament, označující dekor charakteristický společnými formami a motivy, se odvozuje od středověkého vévodství Normandie v dnešní severní Francii. Podle Ingeborg Hoefelmayer-Straube³⁶³ vznikla v této oblasti speciální ornamentika, pro kterou jsou typické geometrické tvary. Mezi tyto ornamenty patří motivy zvané klikatka, tzv. cik-cak motiv, diamantový vlys, zubořez, motiv ve tvaru kosočtverce, meandr. Ovšem, zda je skutečně Normandie kolébkou těchto forem, není jednoznačné, je totiž překvapivé, že tyto motivy se objevují současně a nezávisle na sobě v mnoha zemích, jako jsou Skandinávie, Irsko, Skotsko, Británie a také jižní Německo. Proto nepřekvapí obecně se vyskytující názor, dle kterého počátky tohoto dekoru je možné hledat v britském ostrovním umění. Z období kolem poloviny 12. století se dochovala celá řada dekorativních forem odkazujících k normanskému dekoru. Jejich výskyt není omezen jen na portály, ale objevují se také na jiných částech staveb, jako jsou např. okenní otvory a

363 HOEFELMAYR-STRAUBE 1954, 7.

vítězné oblouky. Dodnes existuje celá řada charakteristických příkladů z oblasti Anglie.³⁶⁴

Mezi nejranějšími a také nejdůležitějšími příklady můžeme uvést torzovitě dochovaný portál s pilovitým vlysem někdejší biskupské katedrály v Aghadoe, západní portál kostela v Leominsteru, portál kostela v Rahanu (diamantový vlys), nebo Kilmalkedar. K příkladům se zubořezem patří Cormac's Chapel na hradě v Cashel, kde je portál umístěn na severu. Za zmínku stojí i kostely v Dysertu, Inishcealtře, Ullardu či Kilpeku, kde se kromě geometrických tvarů objevuje též zvířecí motiv ve tvaru vlysu, na kterém jsou zvířecí postavy zavínuty do rostlinného dekoru. Tyto ranější příklady z první poloviny 12. století jsou většinou jednoduché a nekombinují více motivů charakteristických pro normanský ornament, jako je tomu na pozdějších stavbách, např. Iffley, archivolta portálu kostela v Tickencote, kostel Stow Longa, kostely v Kilmore, kde je zároveň zubořez i diamantový vlys, nebo portál zříceniny klášterního kostela v Clonmacnoise, kde se objevuje klikatka i zubořez, portál kostela sv. Petra v Norhamptonu či západní portál ve Freshfordu. Ve výčtu by bylo možné dál pokračovat.³⁶⁵

Z britských ostrovů se pak tyto motivy dostávají na evropský kontinent na ta území, která byla pod nadvládou Normanů. Jednalo se o území jižní Itálie a Sicílie, ale také severozápadní části Francie, které stojí také v pozadí obecně běžně užívaného pojmenování tohoto souboru geometrických motivů. Tyto motivy se nejprve objevují v rukopisech, které následně měly vliv i na samotnou architekturu těchto oblastí v průběhu první poloviny 12. století. Můžeme zde vysledovat jakousi místní adaptaci tohoto dekoru. Normanský ornament se často vyskytuje v interiéru francouzských sakrálních staveb, např. v Bayeux nebo mimořádně významném kostele sv. Štěpána v Caen. Motiv se rozšířil také do severnějších oblastí Francie. Stejně tak je možné nalézt celou řadu staveb odkazujících k normanskému ornamentu na již zmiňované Sicílii. Jako příklad lze uvést stavby spojené s působením Friedricha II., o jehož stavitelských aktivitách po jeho korunování za císaře ještě bude v následujících kapitolách řeč. Ze sicilských staveb stojí za zmínku např. samotná rezidence Friedricha jako krále Sicílie ve Foggia, dále pak hradu

364 UEBACH, 2003, s. 148, STOLL/RAUBIER 1996, 27. Durham je z těchto staveb nejvýznamnější. Normané ovšem převzali zvyky od různých jim podrobených národů a přetvořili je pro své účely. Někteří historikové si dokonce položili otázku, zda měli vůbec vlastní identitu.

365 Více k tomu FERNIE 2000.

Oria a Gioia del Colle v Apulii a také portál na Hradě v Lagopesole v Lukánii. Ze sakrálních staveb lze jmenovat sicilské katedrály ve Foggii a kostel v Tremoli a Santa Maria v Sipontu. Nejvýraznějším příkladem výskytu normanského ornamentu na Sicílii je západní fasáda dómu v Cefalù, kterou podporoval samotný Friedrich.³⁶⁶ Právě již u těchto raných příkladů staveb ze Sicílie bylo umístění normanského ornamentu na hlavní vstupní fasádu budov projevem reprezentace panovnické moci, která měla být součástí vnitřní vladařské struktury.³⁶⁷ I na Sicílii se normanské umění projevuje výhradně na bázi ornamentu.³⁶⁸

10. 2. Německo

Otázka šíření normanského dekoru na kontinentě, mimo již zmiňované oblasti Francie a Sicílie, se stala předmětem zájmu mnoha badatelů. Starší generace, reprezentovaná zejména Hamannem, se domnívala, že normansky orientovaný ornament se v širší oblasti střední Evropy nejdříve vyskytl na cihlových kostelích v Lehninu a Jerichowě, odkud se následně šířil dál. Další teorie, přijímaná o něco častěji, zas tvrdila, že se tento motiv z britských ostrovů dostal do této oblasti Evropy skrze iroskotské mnichy, kteří byli tzv. druhou vlnou benediktinských iroskotských mnichů.³⁶⁹ Tito mniši přicházejí do těchto oblastí – hlavně do Podunají – po normanském vpádu na britské ostrovy v roce 1066. Jejich hlavní fundací v této oblasti se stal klášter s kostelem sv. Jakuba v Řezně (tzv. Schottenkloster). Jako rok založení kláštera se zpravidla uvádí rok 1089. Datum vysvěcení kláštera je rok 1120. Výstavba dodnes dochované baziliky s kvadraturou probíhala přibližně v letech 1120–1190.³⁷⁰ Architektonické detaily odkazující k normanskému rejstříku motivů jsou uplatněné při výstavbě křížové chodby. Klikatka a diamantový vlys s hřebíčkovými hlavičkami na portálu vedoucím z kvadratury do jižní části kostela jsou uváděny jako první výskyt tohoto dekoru ve středoevropském prostoru. Tyto motivy díky své mimořádné podobě spojují řezenský portál s několika irskými kostely a jejich portály. Podobnosti nepřekvapují, protože také prameny potvrzují blízkost

366 SCHWARZ, 2013, 222.

367 Mario Schwarz upozorňuje na to, že již Jindřich IV. (předchůdce Friedricha II.) tyto motivy využil na falci v Gelnhausenu jako projev politické moci. In: SCHWARZ 2013, 222.

368 MAROSI 1972, 233-234.

369 Jednalo se ve skutečnosti o Iry, ale ve středověku se říkalo Irsku Scotia Maior (Větší Skotsko), proto se v češtině ustálilo pojmenování iroskotští mniši po mnichy, kteří přicházeli na evropský kontinent za účelem misie. V němčině se označovali Schotten.

370 SCHWARZ 1981, 96-98.

a trvalou spojitost řezenských mnichů se zemí původu.³⁷¹ Víme též, že se iroskotští mniši těšili oblíbě právě v Řezně a okolí, jak potvrzují i jejich početné fundace, které se v blízkém okolí Řezna realizovaly. Během 12. století vznikla celá řada blízkých „skotských“ klášterů, jejichž mateřským klášterem bylo řezenské opatství: v Norimberku, Würzburgu, Erfurtu, Kostnici, Memmingenu a Eichstädtu.³⁷²

Zakladatelské a misijní aktivity mnichů se neomezovaly jen na oblasti blízké Řeznu. Víme o vzdálené fundaci, která působí až překvapivě. Skotský klášter Panny Marie v Kyjevě byl založen se souhlasem knížete Svjatoslava na okraji dnešního Kyjeva pravděpodobně ve 12. století.³⁷³ Klášter byl obsazen mnichy od sv. Jakuba v Řezně nebo ze skotského kláštera Panny Marie ve Vídni. S jistotou dále víme, že mniši zakládali kláštery i v zemích svého původu. Ve všech iroskotských klášterech střední Evropy přetrvávaly totiž živé kontakty s mateřskými kláštery v Irsku. Prameny potvrzují, že prvních sto let byly tyto kláštery svěřovány do výhradní správy irských mnichů.³⁷⁴ Díky těmto mnichům a jejich živému kontaktu se zemí původu se na stavebních aktivitách podíleli kameníci a stavitelé, kteří přišli z Irska. Mimořádně cenná je také informace, dle které úřadující opat Dionýz vysílá zpět do Irska dva kameníky. Ti pak pracují na výstavbě kaple krále Cormaca (Cormac's Chapel) v areálu hradu Cashel. Normanský motiv se zde vyskytl zejména v podobě zubořezu. Pečlivého pozorovatele kromě charakteristického ornamentu zaujme také dispozice kaple a jejího portálu.³⁷⁵ V kapli je užitý neobvyklý půdorysní typ s dvojicí západních věží a se severním portálem.³⁷⁶

371 Dochovala se např. informace, dle které řezenský opat Christian po návratu z cesty po Irsku přinesl peníze pro řezenský klášter. In: STOLL/RAUBIER, 1996.

372 FLACHENECKER 1995.

373 Dějiny zdejších iroskotských mnichů zřejmě nebyly dlouhé. Již mezi lety 1228–1232 je doloženo, že klášter obývali dominikánští mniši. Nedochovaly se žádné strukturální zbytky kostela ani klášterních budov.

374 ČEPLÁ s. 68, odkaz 239

375 SCHWARZ, 1979, s. 165

376 Takové užití půdorysu může být zajímavé i z teologického pohledu, dle kterého umístění portálu do severní zdi kostela/kaple není náhodné. Blíže k tomu viz popis ikonografie portálu klášterního kostela sv. Jakuba v Řezně. Přijmeme-li spojitost mezi půdorysní dispozicí těchto staveb, můžeme se legitimně domnívat, že tito mistry zřejmě disponovali nejen celou řadou vzorků normanských motivů, ale také preferovaným dispozičním typem pro stavby jimi vedené. Navíc taková dispozice dodává teologický, resp. liturgický význam i geometrickým motivům, které v období románské doby bývají (ty motivy, nebo ten liturgický význam?) samozřejmostí.

Západní portál kostela sv. Kastula v Moosburgu, který vznikl kolem roku 1212, je podobný portálu spojujícího kostel a klášterní budovy u sv. Jakuba v Řezně.³⁷⁷ Další příklady, které lze jmenovat, jsou kostel sv. Petra v Gelnhausenu společně s okny zdejší palácové falce, dále pak byl rozeznán motiv diamantového vlysu s hřebíčkovými hlavičkami na tzv. Goldenpforte ve Freiburgu. Nijak nepřekvapí ani skutečnost, že tento motiv – příbuzný řezenskému – našel své uplatnění i na hlavním portálu kostela sv. Ondřeje ve Wormsu. Tento motiv se v pozdějších obdobích postupně objevoval a stal oblíbeným i v okolních oblastech, obdobně jako tomu bylo třeba v Uhrách, kde se nám dochovala celá řada malých vesnických příkladů užití tohoto ornamentu. Pro úplnost je nutné uvést, že mezi mistry kameníky pocházejícími z irských oblastí s velkou pravděpodobností pracovali i kameníci znající cisterciáckou tradici. Původ těchto stavebníků bývá spojován s Francií.

Mario Schwarz představuje teorii, dle které v pozadí dalšího výskytu normanského ornamentu stojí světský panovník, kterým je samotný císař Fridrich II. Štaufský. Ze strany matky Konstancie pocházel od normanských králů Sicílie. Sám Fridrich II. Štaufský byl již jako čtyřletý korunován za sicilského krále. Narodil se v Itálii a vyrůstal v okruhu normanské kultury jižní říše, s níž se cítil být více spojený než s Německem.³⁷⁸ Fridrich II. Štaufský byl korunován za císaře v roce 1220. Mario Schwarz konstatuje, že o významných reprezentativních stavbách vzniklých v období jeho vlády na německém území lze s jistotou říci, že se při nich stavitelé inspirovali významnými sicilskými stavbami, z nichž již několik reprezentativních příkladů bylo zmíněno v předchozí kapitole. Nejvýznamnější je např. dóm v Cefalù. Teprve tato historická souvislost poskytuje dostačující odpověď na výskyt normanského ornamentu na stavbách ve Wormsu a Bamberku.

10. 3. Rakousko

Problematikou normanského dekoru v oblasti Rakouska se zabývala celá řada badatelů. K tomu, aby bylo možné tomuto vývoji dobře porozumět, je nutné si připomenout nejvýznamnější autory, kteří do diskuze přispěli.³⁷⁹ Debatu zahájil Wilhelm Anton

³⁷⁷ Kostel byl vysvěcen v roce 1212. Monografie ke kostelu: ALTMANN 1976.

³⁷⁸ SCHWARZ 2013.

³⁷⁹ Tyto řádky se svou chronologií opírají o úvodní slova Maria Schwarze v knize SCHWARZ 2013.

Neumann, jenž zkoumal souvislosti umění 13. století prostřednictvím srovnávání portálů, které jsou zdobeny geometrickými ornamenty.³⁸⁰ V roce 1915 Richard Kurt Donin rozvinul Neumannovy výzkumy do rozsáhlé teorie. Vycházel z lineárně probíhajícího vývoje a vytvořil řetěz datací, podle kterého ty nejvíc rozvinuté formy musejí mít nejpozdější dataci, a tím vyloučil současný výskyt různě rozvinutých forem.³⁸¹ V rámci tzv. normanské invaze pokládal Donin Rakousko za spíše provinční území, kde se tyto motivy projeví až nakonec. Konstatoval, že umění z dob posledních desetiletí vlády Babenberků se upínalo ke stylovým formám 12. století, a tak dominance půlkruhových a pozdně románských dekoračních forem zůstala určující až za polovinu 13. století. Toto tvrzení dokládá hypotézou o dolnorakouské portálové škole působící po roce 1252. Tato skupina stavebníků měla pracovat ve službách vídeňských iroskotských mnichů, kteří zahájili svou činnost v Tullnu a ukončili ji na dvou vídeňských kostelích - sv. Michala a sv. Štěpána. Historicky se Doninovi jevílo pravděpodobné, že v nepokojných dobách za Fridricha II. Bojovného a zničení Dolního Rakouska Uhry a Kumány byla vyloučena veškerá bohatší umělecká činnost, jež se obnovila až za vlády Přemysla Otakara II. Kvůli tomu ale Donin musel posunout dataci významných rakouských staveb do pozdějších let.³⁸²

Na Doninovy teze navázal již zmiňovaný Richard Hamann a pokusil se údajnou vývojovou zaostalost rakouského prostředí ve 13. století vysvětlit tím, že pozdně románské stavební formy se sem z německého prostředí dostávaly jen postupně, a to dokonce i přes české prostředí. Donina následoval také Hans Riehl,³⁸³ podle něhož se v Rakousku setrvalo u románského stylu s jakousi zvláštní rakouskou „zarputilostí“. Heinz Tietze³⁸⁴ následoval linii pozdního datování a stavbu Obří brány zasadil do let 1260–1280. Na Rakousko v období středověku bylo obecně nahlíženo jako na okrajovou provincii německé říše, odlehlou od uměleckého dění vedoucích center jako Francie a Porýní. Bylo na ně nahlíženo stejně jako na České království a Uhry jako na oblast, kam se „stáhly“ pozdně románské stylové formy.³⁸⁵ Vedle toho přetrvávaly také starší názory, vycházející z výzkumu zdobných plastických detailů. Do této skupiny badatelů patřil

380 NEUMANN 1903.

381 SCHWARZ 2013, 15.

382 Více k tomu SCHWARZ 2013, 16,

383 RIEHL 1924, 73.

384 TIETZE 1931.

385 SCHWARZ 2013, 17.

Franz Ottmann, který zařadil plastiku Obří brány do let 1236–1237, stejně jako Fritz Novotný.³⁸⁶ Alfred Wenzel dospěl na základě srovnávací studie s klášterním kostelem v Třebíči k dataci Obří brány do roku 1240.³⁸⁷ Wenzel je přesvědčen, že uherský král Béla IV. po vpádu Mongolů chtěl znovu rychle obnovit stavební činnost, a protože se jednalo o stavby, pro které byly k dispozici bohaté prostředky, rozumí se, že pro ně angažoval ty nejlepší síly z Vídně a ty „horší“ -propustil, aby pracovali pro Třebíč.

Nejrozhodněji se postavil proti Doninovi Karl Ginhart³⁸⁸, když prohlásil, že vývoj ve Vídni, které bylo jedním z nejvýznamnějších měst, přece nemohl probíhat jinak než kdekoliv v Německu. Datoval stavbu vídeňského kostela sv. Michala do roku 1219–1230 a Obří bránu přibližně do roku 1230 (a jistě před rok 1240).³⁸⁹ Na množící se studie dokládající ranější dataci mnoha rakouských památek Donin reagoval uznáním dvou různých paralelních uměleckých proudů: jeden z nich byl spojený s cisterciáky z Burgundska, kteří přinesli raně gotické formy, druhý byl zdomácnělý pozdně románský sloh. Celoživotně se nicméně klonil k názoru, že ve Vídni pracovala zaostalá románská huť, jejíž působení spadalo až do druhé poloviny 13. století.³⁹⁰ Také Walter Buchowietski³⁹¹ se pokusil vysvětlit souběžnost raně gotických a pozdně románských gotických prvků ve 13. století pomocí řadově specifických stavebních zvyklostí. Domníval se, že pokročilé gotické proudy se šířily díky dobře organizovanému cisterciáckému řádu, zatímco benedikтинští stavitelé z Německa tvořili v románském slohu s prvky normanského dekoru. Jiné řešení přinesla Renate Wagner Rieger: vnesla do diskuze pojem umělecká krajina („Kunstlandschaft“), který vysvětluje různé regionálně podmíněné architektonické tradice. V oblastech se silnější tradicí (např. Horní Rakousko, Salzburg) se románské stavební formy udržovaly delší dobu než v Dolním Rakousku, kde byla slabší místní architektonická tradice.³⁹² Díky jejímu výzkumu se podařilo překonat mezinárodní izolaci rakouského bádání o středověku a navázat spolupráci s vědci z okolních zemí, tak vznikly překvapivé shody a vzájemná doplnění.

386 NOVOTNÝ 1930.

387 WENZEL 1927.

388 GINHART 1944, 189-190.

389 SCHWARZ 2013, 17.

390 Podle Donina se dlouhou dobu uváděly datace ve významném soupisu rakouských památek „Dehio Handbuch“, například karner v Tullnu do třetí čtvrtiny 13. století, karner v Pulkau do druhé poloviny 13. století, klášterní kostel Klein Mariazell po roce 1250, kaple z dómu v St. Pölten do roku 1267 a Svatební brána ve Vídeňském Novém městě do roku 1260.

391 BUCHOWIECKI 1952, 202-210.

392 WAGNER-RIEGER 1988.

Posun v rakouském bádání směrem k ranější dataci ilustruje zejména Mario Schwarz. Již ve své disertaci pod vedením Renate Wagner Rieger³⁹³ rozporoval Doninovy názory a zaměřil se kromě cisterciácké architektury charakterizované gotickým uměním také na stavby s normanským dekorem. Schwarz se snažil dokázat, že navzdory mocenským bojům vznikly za posledních Babenberků významné stavby s nádhernými portály, a odmítl proto domněnku, že rozkvět románského stylu nastal v Rakousku až za Přemysla Otakara II.³⁹⁴ Schwarz si všímá, že v klášterech, které nebyly podporovány vévodou, se udržovaly nejdéle tradiční formy, které čerpaly z místní „umělecké krajiny“. Ve srovnání s panovnickými stavbami probíhal v těchto oblastech pokrok pomaleji, protože potenciál schopných řemeslníků byl plně využit vévodou pro jeho vlastní stavební plány. Pro jiné úkoly, jako byly regionální církevní stavby (např. kostely v Petronell či Bad Deutsch Altenburg), byli k dispozici jen méně vyhledávaní starší stavebníci s menší kapacitou a se zastaralým formálním repertoárem.³⁹⁵ A tak ve stínu vysoce rozvinutého stavebního umění, jehož zadavateli byli kromě Babenberků také třeba pasovští biskupové, existovala v první polovině 13. století významná stavební činnost jiných zadavatelů. Byla to drobnější šlechta a ministeriálové, kteří iniciovali stavby patronátních kostelů a votivních kaplí. Jejich omezení spočívalo v tom, že nejschopnější umělci, kteří byli v zemi k dispozici, a zejména ti z nich, kteří přišli z dálky, byli zapojeni do nákladných dlouhodobých projektů svých vysoce postavených zadavatelů. Byli ceněni kvůli svým schopnostem realizovat nejmodernější stylové formy v oblasti architektury a plastiky podle francouzských a italských vzorů. Jejich dostupnost pro další úkoly byla nanejvýš omezená.³⁹⁶ Proto museli ministeriálové sáhnout po zbylých lidských zdrojích, které byly dostupné. Z různých souvislostí lze zrekonstruovat, že také v této oblasti byly náběhy k organizovanosti na způsob hutí, které vycházely ze společného užívání kamenolomů. Právě v kamenolomech na pomezí Uher a Rakouska mohlo docházet také ke kontaktům mezi kameníky z obou oblastí.³⁹⁷

393 SCHWARZ 1981.

394 SCHWARZ 1981, 22.

395 SCHWARZ 2013, 22.

396 SCHWARZ 2013, 200.

397 SWCHARZ 2013, 203.

Zde je potřeba se zastavit u otázky, jakým způsobem byl šířen normanský ornament v Rakousku. Mnozí historici umění (Neumann, Donin a Mencl) přišli s tezí, že šíření bylo nesené skotskými mnichy. Donin připisoval klíčovou roli vídeňskému klášteru, kde pracovala huť, která poté působila při vzniku kostela sv. Štěpána ve Vídni.³⁹⁸ Mezitím se ale ukázalo, že na klášterním kostele zcela chybí typický normanský ornament. Wolfgang Zahn navíc dokázal, že s výjimkou sv. Jakuba v Řezně na žádné jiné stavbě skotské kongregace nelze najít normanské vzory.³⁹⁹ V pozadí tak značného šíření normanského ornamentu zejména v oblastech střední Evropy nemohli stát jenom iroskotští mniši, kteří dle dochovaných pramenů ani v Uhrách ani v Českém království nezaložili žádný klášter. Dokonce ani v samotné německé oblasti, kde měli celou řadu klášterů, nelze s jistotou potvrdit, že by se skrze jejich zakladatelskou činnost tento ornament šířil.

Musela tedy existovat i další cesta, jak se normanský ornament šířil na tomto území. I zde je nutná analýza možných politických aspektů ve vývoji pozdně románského umění. Monumentální stavební činnost za vévody Leopolda III. a jeho syna Jindřicha II. byla podle Schwarze motivována právě politicky. Zejména byla vedena snahou omezit vliv mocného pasovského biskupství a tomuto účelu sloužil pokus o zřízení nezávislého biskupství v Klosterneuburgu, ale také povolání cisterciáků a skotských mnichů, kteří byli hierarchicky nezávislí. Poslední Babenberkové proto investovali do nákladných stavebních projektů. Druhý politický důvod bylo potvrzení vladařské legitimity. Leopold III. byl ve druhém manželství s Anežkou, dcerou císaře Jindřicha III. z rodu Salier. Anežka byla sestrou císaře Jindřicha V. Leopold III. se srze toto manželství dostal do úzkého rodinného vztahu s německým královským dvorem. Právě proto se můžeme domnívat, že při stavbě kláštera v Klosterneuburgu rozeznáváme rysy imperiálního stavebního umění císařských dómů. Ještě více se tato tendence stupňovala za Jindřicha II., který si rovněž vzal za manželku císařskou dceru, a proto můžeme rozpoznat náročné citáty císařského stavebního umění v Klosterneuburgu i v Schottenkirche ve Vídni. Rodinné vztahy i jejich postavení jistě dávaly rakouským vévodům možnost angažovat na svých fundacích vynikající stavební specialisty, kteří disponovali pokročilými formami té doby (svázaná žebrová klenba, detailní architektonické prvky, např. hlavice).

398 DONIN 1944.

399 ZAHN 1967.

Tyto detaily vedou zpět k německým památkám, konkrétně k těm císařským z Porýní (např. Speyer), ale taky do severní Itálie (Modena, Milán, Novara).⁴⁰⁰

Zvláštní postavení mezi rakouskými památkami s normanským dekorem má Obří brána ve Vídni. Podle Schwarze inicioval přestavbu vídeňského Svatoštěpánského kostela císař Friedrich II. kolem roku 1237, aby z něj udělal reprezentativní císařský dóm. Současně s císařem byli tehdy ve Vídni jeho důležití společníci: český král Václav I. a biskup Ekbert z Bamberku. Český král mohl císaři zprostředkovat zkušené stavební specialisty z přestavby kláštera v Třebíči, biskup Ekbert měl desetileté zkušenosti jako odpovědný vedoucí přestavby bamberského dómu. Navíc biskup Ekbert byl během svého pobytu v Uhrách u své sestry královny Gertrudy seznámen s aktuálními uherskými stavebními projekty. Nelze se tedy divit, že se na stavbě iniciované císařem podílely česko-moravské, ale také bamberské a uherské faktory.⁴⁰¹ Kameníci pracující na přestavbě dómu sv. Štěpána pak patrně byli vévodou Friedrichem II. Bojovným po roce 1240 zaměstnání, aby realizovali menší stavby, mezi něž patří například severní portál klášterního kostela v Klein Mariazell, jehož ornamentální dekor je příbuzný s trebičským portálem. Na jiných stavbách založených vévodou Friedrichem je zase patrné, že se na nich podíleli kameníci přišlí z Uher. Zejména se to týká portálu karneru v Tullnu, který vykazuje úzké stylové vazby na západní portál kostela v Jáku, jdoucí až k doslovným citacím.⁴⁰² Naproti tomu portál vybudovaný vévodou Friedrichem na jižní straně farního kostela ve Vídeňském Novém Městě, který měl dokonce konkurovat vídeňské Obří bráně, odkazuje svým dekorem spíše k dómu v Bamberku.⁴⁰³

10. 4. Uhry

Tezi, dle které výskyt normanského ornamentu souvisí s iroskotskými mnichy, komplikuje také situace v Uhrách. Dle dosavadních poznatků platí, že v Uhrách neexistovaly žádné iroskotské fundace, ani neexistovalo žádné přímé spojení s britskými ostrovy nebo Irskem. Proto je nutné se zabývat otázkou, jak se normanské formy mohly

400 SCHWARZ, 45.

401 SCHWARZ 2013, 221; 227.

402 SCHWARZ 2013, 289

403 SCHWARZ 2013, 264.

dostat do Uherského království. K tomu je nutné prozkoumat dějinné pozadí, resp. možné vazby, které by mohly vést k uherskému uplatnění normanského ornamentu.

Nejstarším dochovaným příkladem uherské památky s výskytem normanského ornamentu je kaple královského hradu v Ostřihomi. Jak již bylo zmíněno, byla objevená až v roce 1934, tedy až poté, co Richard Hamann představil svou tezi o portálové škole putující ze západu na východ. Podle této teorie by tedy kaple měla stát na konci této pomyslné řady. Ještě Václav Mencl se snad na základě této posloupnosti domníval, že kaple vznikla v roce 1260.⁴⁰⁴ Avšak podle posledních obecně přijímaných analýz se ostřihomská královská kaple datuje do konce 12. století.⁴⁰⁵ Lze tedy konstatovat, že první výskyt normanského ornamentu v Uhrách a také v okolním Rakousku a Českém království je v Ostřihomi.

V případě Ostřihomi je výskyt normanského dekoru nezávislý na německém prostředí. Královský hrad v Ostřihomi a románské portály v areálu královské kaple a katedrály dával Tibor Gerevich⁴⁰⁶ do bezprostřední souvislosti a mluvil o ostřihomské portálové huti, od které pak odvozoval všechny další významné portály – převážně ty s normanským ornamentem⁴⁰⁷ – v Uhrách. Ingeborg Hoefelmayer Straube ale poukazuje na to, že tyto portály nelze propojit v jeden portálový typ, protože zatímco katedrální portál normanský dekor neobsahuje, portály palácové kaple odkryté v letech 1934–1938 se mezi portály s normanským dekorem dají zařadit.⁴⁰⁸ Klikatku použitou v Ostřihomi nelze dle nijak propojit s Anglií ani Francií. Nejbližší paralelu k dekoru ostřihomské kaple objevuje Hoefelmayer-Straube na arkádách věže kostela St. Fides v alsaském Sélestatu, kde klikatka netvoří pás zdobící plochu, ale je uplatněna v celé síle portálového oblouku. Sélestatský dekor se objevuje také na dalších štaufských stavbách horního Rýna, kde právě máme podle Hoefelmayer-Straube hledat původ podoby ostřihomského portálu.⁴⁰⁹

404 MENCL 1939, 39.

405 TAKÁCS 2012.

406 GEREVICH 1938, 98-118.

407 Gerevich sem řadil zejména kostely v Alba Julii, Sopronhorpácsi a Csemeszokpácsi a také nejvýznamnější kostely někdejších benediktinských klášterů v Lébényi a Jáku.

408 HOEFELMAYR-STRAUBE 1954, 8. S jejím názorem se shoduje většina maďarských historiků umění po Gerevichovi.

409 HOEFELMAYR-STRAUBE 1954, 15-16.

Stylové podobnosti se dají podložit také historickými souvislostmi. Fridrich Barbarossa si na svou křížovou výpravu v roce 1189 podle Hoefelmayer-Straube mohl s sebou vzít stavebníky a řemeslníky ze svého „milovaného dědictví“ Alsaska, které král Béla III. jistě rád přijal, protože mu pomohli v jeho stavební činnosti v Ostřihomi, kam konečně v roce 1185 přesunul své sídlo, poté co ztroskotaly jeho ambice převzít byzantský královský trůn v Konstantinopoli. Kromě toho byly pro normanský vliv důležité kontakty Markéty Francouzské z dynastie Kapetovců, se kterou se Béla III. oženil v roce 1186.⁴¹⁰

Mohlo by se proto zdát, že šíření tohoto ornamentu má Uhrách svoji jasnou genezi v Ostřihomi. Při důkladném studiu a analýze portálových detailů z Ostřihomi a při jejich srovnání s alespoň chronologicky nejbližšími uherskými analogiemi se však ukazuje, že tato teze platí jen částečně. Stavební aktivity na ostřihomském hradě měly nepochybně velký vliv na formování architektury v Uhrách na začátku 13. století. Tyto vlivy je možné prokázat na vícero místech Uher. Marosi⁴¹¹ podotýká, že vývoj vycházející z ostřihomského královského prostředí působil jednak na formaci pozdního uherského románského umění, ale také na nově se prosazující gotiku. Uherské stavby částečně prozrazují styl vycházející z ostřihomského okruhu. Částečně se zde ale projevuje stylový proud, který přichází do Uher v prvních desetiletích 13. století a charakterizuje jej pozdní románská architektura z Itálie, resp. raně francouzská gotika, která se do Uher dostává přes německé prostředí, tedy v podobě, jaká se v německém prostředí postupně udomácnila.⁴¹²

S Ostřihomí jsou spojovány kostely v Lébény a v Jáku. V případě kostela v Lébény Marosi upozorňuje na architektonické detaily vzniklé ve dvacátých letech 13. století, které byly přítomny již v Ostřihomi na konci 12. století.⁴¹³ Dvě odlišné stylové tradice se podepsaly na podobě kostela sv. Jiří v Jáku. V první stavebně historické etapě kostela hrály důležitou roli členění kostela a plastická ornamentika, které charakterizovaly klášterní kostel sv. Jakuba v Řezně a v rakouském prostředí se uplatnily na kostele v Schöngrabernu. Druhá etapa zřejmě souvisela s nástupem mistra, který provedl změny

⁴¹⁰ HOEFELMAYR-STRAUBE 1954, 20.

⁴¹¹ MAROSI 1984.

⁴¹² Více k pozdnímu románskému umění v oblasti architektury v Německu a ve střední Evropě viz např. MAROSI, 1972, s. 267-282

⁴¹³ Ostřihomská královská kaple je datovaná kolem roku 1198.

podle systému užívaného v německém prostředí v období pozdního románského slohu, zejména v Bamberku. Také v oblasti sochařství vycházel z bamberských předloh.⁴¹⁴ U obou kostelů je přítomnost řemeslníků z německého prostředí pravděpodobná a při důkladné analýze a srovnání se stavbami v Řezně a Bamberku snad i prokazatelná.

Z těchto důvodů pokládá I. Hoefelmayr-Straube dokonce za nemožné určit Ostřihom jako východisko zadunajské dílny pracující v Jáku a Lébény. Oba tyto kostely jsou fundacemi emancipujících se uherských aristokratických rodů, které podle ní vznikaly nezávisle na Ostřihomi a dokonce i v protikladu k jejímu dvorskému umění. Na jejich výstavbě se podíleli místní lidé spolu se staviteli z Řezna a Bamberku. Řezno bylo v té době sídlem Iroskotů a centrem normanské ornamentiky v Německu s přímými vazbami k Anglii a Normandii. Geometrická ornamentika v Jáku a Lébény je rozvinutím tohoto umění na uherské půdě, zatímco v Ostřihomi se podle I. Hoefelmayr-Straube jedná o dodatečné obohacení, které bylo původní výzdobě cizí, a proto se uplatnilo jen na vedlejších chodbách. I. Hoefelmayr-Straube se proto domnívá, že ostřihomská ornamentika je v rámci Uher jedinečný a izolovaný prvek, který se v jiných stavbách již nerozvíjel.⁴¹⁵

Pro naši problematiku je důležité zjištění, že portál kostela sv. Jakuba staršího v Lébényi stejně jako portál kostela sv. Jiří v Jáku se s ostřihomskými portály stylově rozcházejí. Oba tyto kláštery byly založeny významnými uherskými rody. Lze konstatovat, že zde - obdobně jako třeba v Rakousku - panovala touha se v jistém smyslu vyrovnat vládnoucím dynastiím, a tak v pozadí volby normanského ornamentu na portálech tzv. rodových klášterů mohla stát myšlenka reprezentace sílící uherské aristokracie, napodobující reprezentaci panovnickou.

Za předpokladu, že je v případě Lébény i Jáku prokazatelná vazba na Bamberk, nabízí se otázka, zda lze historicky najít nějaké pojítka mezi Bamberkem a západními (případně celými) Uhrami.⁴¹⁶ Tuto otázku si kromě maďarských historiků umění⁴¹⁷ položil i Mario Schwarz⁴¹⁸ a dopěl k názoru, že klíčovou postavou možných vazeb by mohla být

414 MAROSI, 2000, 278; více k sochařské výzdobě portálu kostela sv. Jiří v Jáku viz SZENTESI/UJVÁRI, 1999.

415 HOEFELMAYR-STRAUBE 1954.

416 MAROSI 1997.

417 DERCSÉNYI 1957.

418 SCHWARZ 2013.

osobnost bamberského biskupa, za jehož episkopátu byl znovu postaven bamberský dóm. Biskup Eckbert pocházel z jihoněmeckého hraběcího rodu Andechsů, kteří byli markrabaty istrijskými a vévody meranskými. Jeho sestrou byla Gertruda, která se (zřejmě v roce 1203) stala uherskou královnou. Z dobových pramenů víme, že její manžel, uherský král Ondřej II., ukryl bamberského biskupa Eckberta v roce 1208 v Uhrách, poté co se Eckbert zapletl do vraždy Filipa Švábského (1177–1208). Rehabilitace se mu dostalo právě díky pomoci jeho švagra Ondřeje II.⁴¹⁹ V Uhrách pobýval v letech 1208–1211 a podílel se na křížové výpravě vedené do Svaté země uherským králem Ondřejem II. v letech 1217–1218. Skrze tyto vazby mohli být povoláni řemeslníci do Uher, aby pracovali ve službách aristokracie, která se v Uhrách v tomto období stávala vlivnější a zahájila rozsáhlou stavitelskou činnost a dala podnět ke vzniku posledních významných benediktinských klášterů v zemi.⁴²⁰ Současně to znamená, že všechny klíčové uherské stavby vznikly ještě před mongolským vpádem. Schwarz se domnívá, že ze strachu z mongolských nájездů řemeslníci odcházejí do Rakous, kde vstoupili do služeb Fridricha II. Bojovného.⁴²¹ Stavebníci z Jáku se tak mohli potkat se stavebníky z Třebíče při práci na vídeňské Obří bráně za přítomnosti biskupa Eckberta a také za podpory Přemyslovců, kteří uvolnili řemeslníky z Třebíče.

Tento Schwarzův názor se kriticky vyrovnává s tezí, která byla v německé jazykové oblasti dlouhou dobu obecně přijímaná, že k mohutné výstavbě došlo v Uhrách až po mongolských nájездech. V benediktinských kostelech v Lébényi a Jáku spatřoval Hamann⁴²² vliv normanské stavební huti, která v padesátých a šedesátých letech 13. století vytvořila v Uhrách svá poslední díla. Proto byly uherské stavby také mnohými jinými badateli datovány⁴²³ do druhé třetiny, případně do poloviny 13. století. Okolnost, že stylové formy velmi často mluví proti takovému pozdnímu datování, byla vysvětlována konstatováním, že rozkvět pozdně románského umění ve středovýchodní Evropě obecně proběhl až v druhé polovině 13. století. Stavby v Uhrách byly přiřazovány k dílům vídeňské stavební huti, která zde působila po vpádu Mongolů v letech 1241–1242. Pozdní rozkvět původního normanského stylu Hamann vysvětloval tím, že románské

419 BOGYAY 1993, 16.

420 DERCSÉNYI 1957.

421 SCHWARZ 2013.

422 HAMANN 152; 176-178.

423 SCHURER/WIESE 1938; ROTH 1934.

archaické smýšlení se mohlo rozvinout teprve na východě, kde proti němu nestála žádná silná stavební tradice. Export s sebou nesl „inverzi“ stylového vývoje. Skutečnost, že se francouzské motivy na východě objevily v čistší a více tvarované podobě, měla být dána právě tím, že se tento stavební styl dostal do méně kultivovaných oblastí, které neměly žádné vlastní stavební předpoklady, a tak se mohl více uplatnit.⁴²⁴ Spolu s tímto argumentem se v německém bádání objevuje argument historický: Béla IV. po zničení země Mongoly povolal německé stavebníky z blízké vídeňské hutě (tedy nikoli přímo z Německa) a také francouzské stavebníky (Villard de Honcourt), možná dokonce lombardské.

Jako první tuto tezi odmítl již maďarský badatel Thomas von Bogyay.⁴²⁵ Poukázal na to, že takové tvrzení není nijak historicky opodstatněné, protože právě v oblasti Transdanubie, kde se nachází Lébény a Ják, nebylo pustošení Mongolů tolik intenzivní. Proto byl přesvědčen, že stavební aktivity nezačaly až po jejich vpádu, ale probíhaly mnohem dříve. Bogyay pokládá mongolský vpád za příliš snadné vysvětlení mnohých stavebně-historických problémů. Ve skutečnosti se věc ukazuje být složitější, protože zničení země nebylo všude stejné. Dunaj zadržoval vpád Mongolů ze čtyř stran, a to po dobu devíti měsíců. Teprve až na začátku února 1242, po zamrznutí řeky, mohl Batu Khan přejít do Transdanubie (směrem k Lébényi). Právě v této oblasti, která byla nejvíce osídlená a také nejkultivovanější, se Mongolové dlouho nezdrželi a zničili jenom místa, kudy bezprostředně procházeli.⁴²⁶ Slabě opevněná města jako Ostrihom, Győr, Buda, Moson, která ležela na cestě do Vídně, padla, ale kamennými zdmi opevněné hrady Ostrihom či opatství Pannonhalma nemohli Mongolové dobýt. Druhé hlavní město Székesfehérvár bylo zachráněno díky bažinám, které začaly rychle tát v důsledku oteplení, a tak se staly pro dobyvatele nepřístupnými. Část vojska spěchala, protože pronásledovala krále do Dalmácie, a to směrem od severovýchodu na jihozápad. Větší část Transdanubie (například i okolí Jáku) vůbec nebyla dotčena.⁴²⁷

Co se týká rozsahu zničení, je jisté, že se jednalo v případě kostelů pouze o požáry; Mongolové nebyli schopni srovnat kamenná zdiva se zemí. Podle Bogyaye je příznačné,

424 BOGYAY 1953, 273-274.

425 BOGYAY 1953, 194.

426 Bogyay tu odkazuje na práce maďarských historiků, např. na HÓMAN 1940.

427 BOGYAY 1953, 275-276.

že u žádného z kostelů nelze doložit monumentální novou výstavbu, stavby byly pravděpodobně obnoveny jen pomocí menších úprav, protože nákladná výstavba z ekonomických důvodů ještě dlouhou dobu nepřicházela do úvahy. Právě oblast, kde podle německé teorie měla vídeňská huť vytvořit své nejlepší stavby, tolik zničená nebyla, zatímco východně od Dunaje byla země naopak natolik zpustošená, že se ani nemohlo přistoupit k nějakým nákladným stavbám.⁴²⁸ Domněnka o královském financování církevních staveb v zubožených oblastech navíc zcela protirečí tehdejší právní situaci, protože povinnost stavět byla uložena jednotlivým církevním majitelům a patronům. Z pramenů jednoznačně vyplývá, že Béla IV. dal své bohaté prostředky k dispozici nikoli pro církevní stavby, ale pro nová královská sídla. O tom, že by král povolal německé nebo jiné mistry do země kvůli její obnově, prameny nevědí nic. Styl profánních i sakrálních staveb, které byly bezprostředně spojeny se dvorem (např. obytná věž ve Visegrádu, klášter dominikánek na Zaječím ostrově, nejstarší částí kostela Panny Marie v Budíně), napovídají, že se tu nejednalo o náhlé přerušování dřívější stavební činnosti. Bogyay z toho vyvozuje závěr, že mongolský vpád a jeho důsledky nedokazují ani pozdní vznik kostelů v Jáku a Lébényi, ani vliv vídeňské stavební huti v Uhrách.⁴²⁹

Ani stavební specifika kostelů náležejících k rodovým klášterům v Uhrách podle Bogyaye nijak neodkazují k vídeňské stavební huti.⁴³⁰ Tento stavební typ nebyl spojen s žádnou konkrétní stavební hutí, ale jednalo se o typický románský stavební provoz, který probíhal podle možností zadavatele – působili tam různě se seskupující stavebníci. Zpracování kamene a technické práce vyžadovaly rozdělení práce, přičemž se snadno mohlo stát, že se konstrukce a ornamentika vzájemně rozcházejí, protože řemeslníci měli rozdílný původ a školení. Proto nelze pouze na základě zdobných forem vyvozovat závěry ohledně celé huti (Bogyay nehovoří o „Bauhütte“, ale spíše o „Baugruppe“, která byla sestavena ad hoc).⁴³¹ Královský dvůr při těchto stavbách fungoval jako určovatel vkusu. Důležitou roli sehrál Béla III., který byl vychován jako byzantský nástupce trůnu, což s sebou neslo i nárůst jeho uměleckých nároků: do jeho doby spadá jak přestavba katedrály v Ostrihomu a královského a korunovačního kostela v Székesfehérváru, tak i

428 BOGYAY 1953, 276.

429 BOGYAY 1953, 277-278. Také zmiňovaný Villard de Honnecourt se v Uhrách zdržoval kolem roku 1235, tedy před mongolským vpádem.

430 BOGYAY 1953, 294-295.

431 BOGYAY 1953, 295-596.

začátek stavby paláce na hradě v Ostrihomi a nové katedrály v Gyulafehérváru. Stavební konjunktura s sebou nesla příchod cizích – hlavně francouzských – stavitelů. Důležité rovněž bylo, že cisterciácká opatství, která král sám založil a přivedl do nich mnichy z Francie, zavedla moderní, velmi výkonnou organizaci staveb. Protože cisterciáci měli i za nástupců Bély III. dobré jméno u dvora, není divu, že po vytvoření velkých klášterních staveb bylo dvorské stavební umění stále více proniknuto motivy burgundsko-cisterciácké rané gotiky. Za rozhazovačného krále Ondřeje II. Uherského (1205–1235) vstoupily do popředí stále mocnější a bohatší šlechtické rody a také církevní zadavatelé.⁴³² Bogyay proto pokládá za neopodstatněné odvozovat výskyt raně gotických motivů od pozdních rakouských cisterciáckých staveb prostřednictvím vídeňské stavební huti.⁴³³

Normansky orientovaným ornamentem v Uhrách se zabýval také József Csemegei. Odvozuje ho od wormské stavební školy a za její nejzralejší dílo pokládá katedrálu v Bamberku. Tato škola podle něj skloubila severofrancouzské a středofrancouzské elementy, normanské zdobné motivy a také nové gotické prvky zprostředkované skrze Maulbronn. Právě spojením těchto různých vlivů vznikl západní chór ve Wormsu a jižní chór v Bamberku.⁴³⁴ Tyto vlivy se zásadně podepsaly na podobě hlavní apsidy kostela sv. Jiří v Jáku.⁴³⁵ Csemegei si podrobněji všímá západního portálu, v jehož ikonografii (Kristus a apoštolové) objevuje francouzské zdroje, které se projevily také na portálu kostela sv. Jakuba v Řezně. Domnívá se, že normanský ornament použitý v Jáku se později dostal do Dolního Rakouska.⁴³⁶ Vliv jáckého portálu se dle Csemegeiho podepsal také na celé řadě uherských památek, jako je Csempeszkopács, Ilija a také jihovýchodní portál kostela Panny Marie z Budy.⁴³⁷ Do svého stylového srovnání zahrnuje také kostel v Třebíči, v jehož dekorativních prvcích konstatuje podobnost s rakouskými stavbami i Jákem, ale všímá si také motivů, v nichž se Ják a Třebíč neshodují.⁴³⁸ Pozoruhodné je jeho upozornění na podobnost ve výzdobě – i figurální – mezi Třebíčí a uherskými kostely v Gyulafehérváru, Lébényi a Sopronhorpácsi. Dospívá k domněnce, že autor portálu v

432 BOGYAY 1953, 296-297.

433 BOGYAY 1953, 297.

434 CSEMEGEI 1938, 19.

435 CSEMEGEI, 1938, 20.

436 CSEMEGEI, 1938, 23-24.

437 CSEMEGEI, 1938, 25.

438 CSEMEGEI, 1938, 27-28.

Třebíči mohl být obeznámen i s těmito stavbami, zatímco spojitost mezi Jákem a Třebíčí považuje za nepravděpodobnou.⁴³⁹

Pro naši problematiku je zajímavé Csemegiho zkoumání⁴⁴⁰ kostela Panny Marie v Budíně a jeho souvislostí s klášterem dominikánek na Markétině ostrově a s kostelem sv. Mikuláše v Budíně. Stavební huť, která na těchto stavbách pracovala, identifikuje Csemegi jako cisterciáckou a svým původem neuherskou.⁴⁴¹ Na základě paralely v ornamentální výzdobě portálu v Předklášteří u Tišnova a reliéfně zdobeného fragmentu z tympanonu západního portálu kostela Panny Marie v Budíně dospívá k názoru, že tento kostel, stejně jako klášter dominikánů v Budíně a klášter dominikánek na Zaječím ostrově, budovala stavební huť, která předtím pracovala v Předklášteří a poté přešla do Uher přes rakouské území, kde se k ní možná přidali i kameníci, kteří se podíleli na stavbě klášterů Heiligenkreuz i Klosterneuburg.⁴⁴² Přijmeme-li tuto Csemegiho tezi, nabízí se otázka, proč se stavební huť z Tišnova dostala do služeb krále Bély IV. Tato huť působila v Uhrách v době, kdy zde byly odstraňovány škody vzniklé mongolskými vpády. Csemegi se proto domníval, že Béla IV. v této situaci požádal o pomoc v cizině. Využil i své příbuzenské vztahy s českým královským dvorem a obrátil se na svou sestřenicí Anežku Českou. Anežka takovou prosbu těžko mohla odmítnout, a tak mu dala k dispozici kameníky ze stavební huti, kteří zrovna v té době ukončovali práce v Tišnově (1233–1255). Přesný rok, kdy došlo k vyslání této huti, ovšem není znám. Csemegi dohodu datuje ještě před rok 1250, o kterém se mylně domníval, že byl rokem úmrtí Anežky České. Stavební činnost huti lze každopádně vystopovat na kostele Panny Marie až do roku 1260, kdy její práce náhle ustaly. Důležitost tohoto Csemegiho zjištění je ve vztahu k tématu práce zásadní proto, že právě na jednom z bočních portálů kostela Panny Marie v Budíně byl naposled vytvořen normanský ornament na uherské půdě. Zde se nabízí otázka, zda moravsko-rakouská huť zahrnovala i stavebníky, kteří své portály zdobili právě normanským ornamentem.

439 Toho názoru je i Mencl, když mluví o třech zvláštních centrech pracujících na portálech s normanským dekorem ve střední Evropě. Vedle Třebíče a vídeňských Iroskotů vidí jako další centrum právě Ják.

440 CSEMEGI 1955, 59–80.

441 Shodné prvky sice nalezl v Gizelině kapli ve Veszprému, avšak její vznik datoval do pozdější doby. Dnes ovšem převládá názor, že její stavba mohla začít dokonce již ve třicátých letech 13. století, nejpozději však v době, kdy vznikal kostel Panny Marie. Více k tomu viz např: ROSTÁS 2000, 61–81.

442 CSEMEGI 1955, 70–71.

Kostely v Lébényi i Jáku bývají ve starší maďarské literatuře označovány jako benediktinská architektura.⁴⁴³ Ernő Marosi toto označení odmítá⁴⁴⁴ s poukazem na velkou rozmanitost kostelů a klášterních budov tohoto řádu od počátku 11. století: stavby mají různé architektonické systémy a formy, které podléhají lokálním potřebám, a proto ani nelze prokázat existenci zvláštní stavební řádové hutě. Marosi proto spatřuje pojitko mezi benediktinskými klášterními kostely nikoli v samotném řádu, ale ve společenských konvencích a zvyklostech.⁴⁴⁵ Mezi tyto společné rysy patří absence transeptu, trojitě apsidální rozvržení východní částí kostela, patrová západní dvouvěžová stavba a v neposlední řadě jistá „poddimenzovanost“, resp. menší rozměr těchto staveb ve srovnání s obdobnými stavbami v Evropě. V druhé polovině 13. století již nemáme doložené žádné nové benediktinské klášterní fundace.

Jistá centralizace se mohla uplatnit v případě královských fundací, avšak kláštery zakládané šlechtickými rody zůstávají regionálně vázané, třebaže zase ne vždy – jako příklad uvádí Marosi právě Lébény, kde je možné sledovat analogie k soudobým stavbám ze západní i střední Evropy. Dekor v kostele v Lébény dává Marosi do souvislosti s ornamentální výzdobou křížové chodby kláštera ve Zwettlu, která je zpravidla datovaná do období 1204–1227, a také se severním portálem třebíčské baziliky, jejíž vznik řadí do roku 1240. Obdobná situace platí pro kostel sv. Jiří v Jáku. Zde se z hlediska pramenů můžeme opřít o rok 1256, který je uváděn jako rok svěcení kostela. Zahájení stavby lze řadit do období mezi roky 1221–1230. Tím opět vzniká rozpětí více než třiceti let, které otevírá otázku vícero stavebních etap. Marosi si všímá listových ornamentů, jejichž předstupeň nachází v Bamberku a paralelu v Třebíči. Kromě kostela v Lébényi ji spatřuje také v Sopronhorpácsi, o kterém předpokládá, že byl již ovlivněn kostelem v Lébényi a sám ovlivnil ornamentální výzdobu v Jáku.⁴⁴⁶ Poslední významný příspěvek k výskytu a původu tohoto dekoru ve středoevropském prostoru přináší studie zveřejněné v katalogu A jáki apostolszobrok.⁴⁴⁷ Zde představil svou hypotézu o možném přesunu těchto vzorů skrze dostupné skicáře například Dethard von Wintenzfeld.⁴⁴⁸

443 DERCSÉNYI 1964. více k Jáku: DERCSÉNYI 1957b.

444 S tímto tvrzením souzní i Václav Mencl, který ve své práci o románské architektuře na Slovensku uvedl, že mnišské řehole neměly v Podunají podstatnější vliv na tvorbu dispozic klášterních kostelů.

Více k tomu: MENCL 1937, 95.

445 MAROSI 2001.

446 Tamt., s. 109

447 SZENTESI/UJVÁRI 1999.

448 WINTENZFELD 1996, 510-511.

10. 5. Evropské souvislosti třebíčského portálu pohledem českých badatelů

V předchozích oddílech již zaznělo mnohé ohledně možných souvislostí severního portálu v Třebíči a dalšími portály s normanským ornamentem. Recepce normanského ornamentu v rámci českých zemí byla rovněž naznačena, když jsem představila jednotlivé české (zejména moravské) památky. Nyní zbývá ještě pojednat názory badatelů na otázku, jak se normanský ornament mohl dostat do našich zemí, v jaké míře se zde transformoval a byl pak případně „přenesen“ do dalších oblastí. V následujících řádcích se proto primárně zaměřím na nejrelevantnější názory českých badatelů, kteří se také zapojili do mezinárodní diskuze a pokusili se o souhrn možných cest, jimiž se mohla tato pozdně románská architektonická plastika do Třebíče dostat.

Problematika normanského dekoru byla předmětem zájmu Václava Mencla, který se podrobně zabýval jeho uplatněním na třebíčském kostele ve středoevropském kontextu. Ve výstavbě třebíčského severního portálu spatřuje Mencl také prvky, které „byly bezpečně místního, domácího původu“.⁴⁴⁹ Dokonce se domnívá, že mistr tohoto portálu zajisté znal portál tišnovský, protože jeho ostění patří témuž stupni gotizace jako v Tišnově. Pro naše tázání mají ovšem význam především širší souvislosti. Mencl se kloní k existenci podunajské školy, která vzniká těsně před polovinou 13. století. Zatímco doposud se normanský ornament vyskytoval v podobě, v jaké byl převzatý ze západní Francie (to platí zejména o pilovitém motivu), nyní dochází k jeho novějším modifikacím, více prostorovým nebo obohacným o nové složky. V podstatě jde o přizpůsobení románského plošného ornamentu duchu gotickému, především plastické hruškovité profilaci. Tak vzniká do značné míry samostatný vývojový odstín, který se i nadále rozvíjí ve stavbách benediktinského řádu. Příležitostí k působení měl díky početným novým stavbám benediktinských klášterů, farních kostelů a kaplí, které byly vystavěny během personální česko-rakouské unie při obnově Podunají, zpusťšeného mongolským vpádem v roce 1241.⁴⁵⁰ Do tohoto proudu zařazuje Mencl také kostel sv. Prokopa v Třebíči a sv. Jakuba v Jáku.

449 MENCL 1937, 21.

450 MENCL 1937, 271.

U třebíčského kostela Mencl rozlišuje dvě stavební období. Při prvním vznikl východní chór, oba boční chóry, vnější zdi bočních lodí a západní empora. Zvláštní náhodou se tu při stavbě sešli kameníci ze všech tehdejších předních hutí střední Evropy – z porýnské, z fransko-cisterciácké a z normanské, kteří ustupovali před gotickými školami. Každá skupina kameníků tu pracovala na určitém úseku stavby, což vysvětluje tolik výjimek a zvláštností. Porýnští kameníci podle Mencla navrhli architekturu hlavního chóru: jeho polygonální plášť, s ochozem, který nesou mohutné pásy na opěrných pilířích, a s kruhovou rozetou opakují uspořádání západních chórů ve Wormsu a v Mohuči. V Porýní je možné najít i počátky gotizace románské kupole, která se projevuje vynecháním tamburu a trompů a zavedením žebra (P. Marie v Gelnhausen). Mencl předpokládá, že se porýnští kameníci dostali do Třebíče přes některou středoněmeckou stavbu, jak dokládají středoněmecké prvky baziliky, např. motiv bobulí, výzdoba obloučkových vlysů na bočních apsidách i krypta pod středním chórem, které poukazují na dóm v Bamberku. Typickým vlivem středoněmecko-cisterciáckým je bohaté užívání monolitických sloupků. Fransko-saskému vlivu se podařilo na této stavbě nejen uplatnit některé už gotické prvky (zejména v profilaci stavebních článků), ale dokonce i přepracovat základní ozdobné tvary normanské huti, s níž tu středoněmečtí mistři poprvé přišli do kontaktu.⁴⁵¹

Mencl se domnívá, že se normanská huť na Moravu dostala zřejmě z Řezna. Odtud pochází myšlenka ozdobného severního portálu, etážová západní empora a zejména příměs poitvenských prvků do výzdoby portálku v severní straně chóru. Kromě toho do této sféry západních vlivů patří i přípory, které na bočních apsidách nesou volné plastiky. Gotizace francouzských pozdních románských prvků je zjevná na rozetách ve středním chóru, ale především na výzdobě severního portálu. V Třebíči se poprvé v této skupině ustaluje typ sloupkovitého portálu s ozdobnými špaletami, který je rozhodující pro celý další vývoj. Výzdoba se totiž ze sloupků přenáší na vlastní ústupky špalety a sloupky tak dostávají typický cisterciácký vzhled (monolitická střední část, bobulovitá hlavice, talířová patka). Kromě toho tu vznikají na základě starších plošných motivů francouzské i nové ozdobné vzory: prostorový vzor kosočtvercový, vytvořený dvěma proti sobě na každý druhý roh postavenými pilovitými zuby, přeloženými přes hruškovité jádro ústupku, a motiv dvou přes roh postavených obloučkových vlysů, které se vzájemně

451 MENCL 1937, 272-273.

dotýkají trojlístými liliemi.⁴⁵² Normanským způsobem (tedy radiálně) se přidružují prvky cisterciácké, takže vznikají nové vzory. Je to např. průběžný vzor proti sobě postavených bobulovitých listů, převzatý z říms jižní věže v Bamberku (1235–1237) a užitý původně na výzdobu podokapních říms v Třebíči, jehož se však použilo jako základ výzdoby špalet severního portálu i rozetového okna v chóru.⁴⁵³

Tyto nové motivy podle Mencla dostávají svou definitivní formu právě v Třebíči a odtud se šíří po ostatních benediktinských stavbách v Podunají, na Moravě (Měřín), v Uhrách a Dolním Rakousku. Chronologii tohoto postupu určuje Mencl na základě rozlišení dvou stavebních fází. Jestliže v druhém stavebním období třebíčského kostela jsou zde přítomni pouze kameníci středoněmecké huti (loď zaklenutá šestidílnou klenbou), první stavební období je třeba klást do období brzy po roce 1241. Tehdy se totiž, po mongolském vpádu na Moravu, s novostavbou začalo. Tomuto datování by odpovídala i doba, během níž byly dokončeny ty německé stavby, které byly v Třebíči vzorem: západní chór ve Wormsu dostavěný v roce 1234, v Mohuči 1239, dóm v Bamberku 1237, v Halberstadtu kolem roku 1239, v Gelnhausenu a v Řezně kolem roku 1240. Tehdy se mohli příslušní kameníci ze svých mateřských hutí uvolnit. Jestliže však francouzské hutě přešly po dokončení první části stavebního programu do Vídeňského Nového Města, kde se v roce 1254 začal stavět kostel P. Marie, je tím datované první stavební období v Třebíči, jehož se zúčastnily francouzské hutě, do let 1241–1254.⁴⁵⁴

Do těchto let podle Mencla spadá také kostel podunajských benediktinů v Jáku. Také u této stavby Mencl rozlišuje dvě stavební období. V prvním vznikly všechny tři východní apsidy, spodní části obvodových stěn bočních lodí (z horních částí jen první východní pole severního průčelí), dolní části věží a západní portál, zatímco z druhého období pochází zbytek: arkádové zdi, žebrové klenby a věže. Počet klenebních polí byl tehdy oproti původnímu plánu zmenšený. Podobně jako v Třebíči se rezeňsko-francouzští kameníci objevují pouze v prvním období. Práce francouzských hutí se tu omezuje jen na výzdobu průčelí. Mencl si všímá zejména drobných detailů, které identifikoval už v Třebíči: volné plastiky zvířecí i lidské, sedící na konzolách na stěně středního chóru i ve špaletě jeho středního okna, které známe například z karmelitského kostela

452 Základ této výzdoby nachází Mencl např. na rozetě v západní fasádě dómu v Halberstadtu.

453 MENCL 1937, 273.

454 MENCL 1937, 273-274.

v Bamberku, ale také šachovnicové římsy a bobulovité vložky v obloučkových vlysech, taktéž odvozené z Bamberku. Za obzvlášť důležité pokládá Mencl ty prvky, které sem nemohly přijít jinak než z Třebíče: obloučkové vlysy s vloženými plastikami (liliemi), jichž je tu užito na střední a severní apsidě i na západním průčelí, přípory při bočních apsidách, nesoucí volné plastiky, náběžní štítky vyzdobené spirálovitou rýhou. Kromě těchto třebíčských prvků nalézáme i bohaté přípory, které rozdělují pláště apsid a které byly započaté i na stěně severní lodi. Také toto schéma bylo započaté v Bamberku, a to na severní lodi dómu blízko „knížecího“ portálu.⁴⁵⁵

Závislost Jáku na třebíčské huti podle Mencla nejlépe dokumentuje západní portál; jeho výzdoba také dokládá, nakolik oproti Třebíči pokročila gotizace jednotlivých ornamentů. Přestože se na některých špaletách vyskytuje ještě plošný vzor pilovitý a meandr, jaké vidíme v Řezně a Bamberku, je tu na jiných ústupcích už pilovitý vzor v prostorovém provedení, který vznikl v Třebíči. Kromě toho se tu však vyskytují ještě i jiné motivy. Je tu užití dvou pilovitých prutů položených na sebe, takže tím vzniká motiv dvojitých kosočtverců, navzájem se dotýkajících na vrcholech. Sahá se tu ovšem i po jiných normanských vzorech, které se objevily v Řezně: motiv obloučkových kliček, užitý v Řezně na severním portálu i na hlavicích v ambitech, se nyní přenáší také do prostorového tvaru a užívá se na ozdobu špalety. Zvýšená řezenská recepce se podle Mencla objevuje i na ornamentice sloupků a říms: už to nejsou suché, bezozdobné sloupky, odvozené od cisterciáckého slohu, ale bohaté, nejrůznějšími plošnými vzory zdobené sloupky, nesoucí plastické hlavice a zejména volně modelovanou římsu, která je vytvořená úponkou s ptačími figurami. Tento akcent, který tu značně rozmnožil zásobu ornamentálních prvků benediktinské školy, je podle Mencla možné vysvětlit pouze zesíleným „vlivem“ řezenské hutě od sv. Jakuba. Mencl ponechává otevřené, zda toto „omládnutí“ benediktinské huti přichází přímo z Řezna, nebo ho prostředkuje huť „skotského“ kláštera ve Vídni. Zachovalé rakouské příklady považuje za mladší než kostel v Jáku – dokončení stavby totiž udává jeho vysvěcení v roce 1256. Portál, jehož prvky se opakují už v roce 1254 na portále kostela v Iliji u Banské Štiavnice, byl dokončený nejpozději pár roků předtím.⁴⁵⁶

455 MENCL 1937, 274.

456 MENCL 1937, 275.

Mencl identifikuje další práce „skotské“ hutě v Uhrách: portál o něco staršího kostela v Lébény, kde měli benediktini své opatství, portál premonstrátského kostela v Sopronhorpácsi a venkovského kostela v Csempeskopácsi nedaleko Jáku. Z tohoto okruhu podle Mencla vznikl také západní portál dómu v Záhřebu (po roce 1242). Z rakouských staveb zmiňuje benediktinské opatství ve Vídni, představované v roce 1260. V tomto novějším vývoji jde podle Mencla v podstatě pouze o rozmnožení ozdobných forem třebíčských a jáckých na stavbách, řízených z kláštera vídeňských „Skotů“. V této huti našly zaměstnání zbytky hutí třebíčské a jácké; zpočátku pracovaly odděleně, ale nakonec se sešly při společné práci, kdy se přestavoval kostel sv. Štěpána. Třebíčská huť přešla patrně nejprve v roce 1254 na stavbu farního kostela ve Vídeňském Novém Městě. V první periodě (1254–1259) tu vzniklo trojlodí se všemi portály, emporou a klenbami bočních lodí, přičemž některé detaily (forma opěrných pilířů na bočních lodích, empora v podobě příčné lodi mezi průčelím a trojlodím, portál v jižní fasádě) opakují třebíčské vzory. V té době dokončili kameníci z jácké hutě, kteří se uchýlili do Vídně, také jinou benediktinskou stavbu, karner v Tullnu. Jeho architektura je až do posledního detailu závislá na této uherské předloze: hranolová žebra, přípory, obloučkové vlysy a slepé trojlístkové arkády, spirálovité náběžné štítky a zejména stejné ornamenty ve špaletě portálu, odvozené od normanských pravzorů. Místní architekti se hlásí k Bamberku jen v několika málo detailech (zauzlování prutů v levé špaletě portálu, motiv řídkých trojúhelníků). Práce kameníků, usazených u vídeňských „Skotů“, jsou asi portály obou následujících benediktinských staveb, karneru v Mödlingu (po roce 1252) a klášterního kostela v Klein Mariazell (1253–1256), kde vznikají kombinacemi už známých vzorů z Třebíče i z Jáku nové motivy, avšak jejich portály zaznamenávají odklon od dosavadních typů (uvolňování sledu sloupků a ústupků ve špaletách) a současně i první náznaky blížícího se zániku celé této školy.⁴⁵⁷

Za pravděpodobně poslední práci spojených moravsko-uherských škol pokládá Mencl západní fasádu a zejména západní portál kostela sv. Štěpána ve Vídni (po roce 1258 a před rokem 1278). Velká většina jeho prvků pochází z Jáku a ze staveb od něj odvozených (hranolová představba, volné plastiky v nikách ve fasádě, trojlístkový vlys s bobulemi, rozetová okna, složené přípory, vzory všech ozdobných sloupců a ústupkových špalet). Mencl tu oceňuje zejména bravurní lehkost starých motivů v jejich dokonalé plastičnosti

457 MENCL 1937, 276-277.

a jemném nákresu; nové vzory tu ovšem vznikají jen v několika málo případech (příčně zalomené pásy, zdobené nýtováním). Proto Mencl hodnotí vídeňský portál jako nejušlechtlejší práci „skotské“ školy. U ostatních staveb ovšem Mencl konstatuje klesající linii její tvorby – hutě přicházejí o své nejlepší síly. Jejich mistři po třicetiletém putování východem vymírají, jejich ozdobná forma degeneruje a dusí se v množství nových prvků; nakonec sestupuje zhrubnutím na úroveň zlidovělého umění. Pro období po roce 1260 je už pro jejich práce příznačný lomený oblouk; pouze na přestavbě benediktinského kostela v St. Pölten se „skotskému“ umění naposled dostává čistého výrazu.⁴⁵⁸

Dalším významným českým znalcem středověkého umění byl Albert Kutal, který se třebíčské bazilice také věnoval. Všiml si skutečnosti, že benediktinský řád v první polovině 13. století byl stejně jak jinde v Evropě ve vývojovém úpadku, ale v Třebíči vytvořil jednu z nejsložitějších a současně nejpoutavějších evropských staveb. Umělecký základ třebíčského klášterního kostela je dle Kutala hornorýnský. Mluví v tomto kontextu o recepci tvarosloví pocházejícího z Wormsu, na němž se ale uplatňují gotické prvky. Bohaté hlavice jsou ohlasem přímých francouzských vzorů, osmidílná klenba má své vzory v západní Francii. O bazilice v Třebíči mluví jako o „výmluvném dokladu zmatku, který způsobilo vítězství gotiky v umění celé západní Evropy“.⁴⁵⁹ Nástupem gotiky se pozdně románské hutě daly na cestu do střední Evropy a „Třebíč se tak stala jednou z křižovatek různých výtvarných proudů, které se zde stýkají v soutěži s burgundskou gotikou.“⁴⁶⁰ Třebíčský kostel neřadí Kutal k tzv. přechodnému stylu, ale je přesvědčen, že se tu „připíná zcela vyspělá gotická architektura k architektuře románské, oba slohy zde žijí vedle sebe jako dvě zcela rovnocenné výtvarné složky v půvabném, malebném celku.“⁴⁶¹

Kutal předpokládá, že v Třebíči pracovala cisterciácká huť, která ale byla v kontaktu s hutí pracující v Tišnově a v Oslavanech. Abstraktní dekorativní prvky severního portálu v Třebíči by mohly odkazovat k Řeznu. Navzdory tomuto setkávání různých stylů se

458 MENCL 1937, 277.

459 KUTAL 1949, 15-16.

460 KUTAL 1949, 15.

461 KUTAL 1949, 16.

Kutal domnívá, že stavba byla provedena bez podstatných změn původního plánu, a tak vznikl architektonický útvar vzácně jednolitý a zároveň svou rozmanitostí zajímavý.⁴⁶²

Stavební huť, která pracovala na třebíčské bazilice, se podle Dobroslava Líbala na Moravu dostala přes Burgundsko, horní Rýn a jihozápadní Francii. Její působení rozpoznává v osmidílné žebrové klenbě presbytáře, která se nakonec v hlavní lodi již nerealizovala (vyjma podkruchtí západní tribuny), v lichých arkádách a oblých příporách a v palmetové dekoraci hlavic.⁴⁶³ Na samotném severním portálu identifikuje burgundský původ u předsíně nad portálem, gotických prvků v sloupcích, hlavicích a v ostění. Také o normanských motivech tvrdí, že jsou převážně přímým přínosem burgundským.⁴⁶⁴

Kromě burgundských vlivů objevuje také prvky domácí cisterciácké produkce, které svědčí o vztazích k Tišnovu a Oslavanům.⁴⁶⁵ Připouští také, že některé části mohly být zprostředkovány hutí svatojakubského kostela v Řezně. Celkově Líbal hodnotí baziliku nikoli jako stavbu přechodného stylu, ale vidí tu světy románské a gotické architektury stojící vedle sebe. Navzdory této různosti považuje stavbu za jednolitou a předpokládá, že byla vystavěna v poměrně krátké době (1240–1260).⁴⁶⁶

Jiří Kuthan polemizuje s badateli, kteří původ dekorativního stylu, známého z celé řady pojednávaných památek, vidí v oblasti normanské: „Obliba motivu tzv. klikatky, jehož geneze byla hledaná v architektuře normanské, kde byl skutečně užíván velmi často. Proud německé a středoevropské architektury poznamenané bohatou ornamentální dekorací, s němž se setkáváme v Třebíči a u sv. Štěpána ve Vídni, byl proto označován za normanský. Ve skutečnosti však motiv klikatky, pokládáný za proud „normanského“ umění za příznačný, byl natolik obecně rozšířen, že stěží může opravňovat hypotézu o přítomnosti normanských či iroskotských mistrů na těchto stavbách.“⁴⁶⁷ Třebíč tak Jiří Kuthan řadí na základě dekorativního rejstříku do skupiny dalších památek středoevropského prostoru (sv. Štěpán ve Vídni, kostel ve Vídeňském Novém Městě, karner v Tullnu, klášterní kostel benediktinů v Klein Mariazell, kostel

462 KUTAL 1972, 10.

463 LÍBAL 1948, 28.

464 LÍBAL 1948, 31.

465 LÍBAL 1948, 28.

466 LÍBAL 1948, 31.

467 KUTHAN 1994, 418, 419.; srv. NOTHNAGEL 1971, 82.

v Lébényi a Jáku. Jejich stavitelé patřili ke špičce sociální hierarchie v jednotlivých zemích, a proto „je zřejmé, v jak velké míře byly středoevropské kultury navzájem spjaty i provázány, jak určité stylové rysy přesahovaly hranice jednotlivých státních celků a podílely se tak na utváření společného výtvarného projevu.“⁴⁶⁸

468 KUTHAN 1994, 420.

11. Závěr

Cílem této disertační práce bylo zařadit severní portál baziliky sv. Prokopa v Třebíči do širších středoevropských souvislostí se zvláštním zaměřením na uherské stavby. O možných uherských paralelách s trebičským portálem sice celá řada badatelů hovoří, avšak prozatím nebyl učiněn pokus ověřit případné vazby důkladnými kontextuálně definovanými postupy. Právě na tyto souvislosti jsem se ve své práci soustředila. Proto bylo nutné studovat nejen českou, ale také maďarskou, slovenskou a německou literaturu k tématu, a sledovat přitom, z jakých metodologických předpokladů badatelé vycházejí a jakým způsobem jejich přístupy ovlivňují (a někdy přímo deformují) jejich pohled na zkoumané památky.

Analýza samotného severního portálu by ovšem byla nemyslitelná bez zkoumání celku, do něhož je zasazena, a tím je celá bazilika. Bazilika se vždy těšila zájmu českých historiků umění, byly podniknuty mnohé pokusy o její stylové zařazení a o identifikování jejích kořenů v českých zemích a zejména v zahraničí. Nicméně je překvapivé, že navzdory těmto snahám byla monograficky zpracována pouze jednou: ve své disertační práci napsané v němčině v roce 1927 se jí věnoval Alfred Wenzel.

11. 1. Jednota stavby

Dnešní bazilika sv. Prokopa jako součást někdejšího benediktinského opatství v Třebíči patří ve své dochované podobě mezi nejvýznamnější a zároveň nejsložitější sakrální stavby v Českém království v období, kdy se v našich zemích postupně etablovala gotika. Právě v tom tkví také její základní specifikum. Bazilika obsahuje elementy, které jsou charakteristické pro tvarosloví pozdního románského umění, ale také prvky, které již jasně odkazují ke tvarosloví gotickému. Navzdory své jedinečné podobě je výsledkem souhry různých stylů, jejichž paralely v českém prostředí vesměs chybí – přirozeně až na ty, které pravděpodobně vznikly podle vzoru trebičské baziliky. Nepřekvapí proto, že k porozumění bazilice jak/o celku nelze dospět bez důkladné analýzy zahraničních souvislostí, které se ve spojitosti s bazilikou celou řadu let diskutují.

Nutnost takového nahlížení na baziliku tkví také v absenci dobových pramenů, které by nám prozradily něco víc o pozadí vzniku baziliky ze 13. století jako součásti celého klášterního areálu benediktinů, založeného moravskou větví přemyslovského rodu na samém počátku 12. století. Situaci navíc nezjednodušily ani opravy, které se v následujících staletích na bazilice podepsaly. Všechny tyto okolnosti vedly k tomu, že byla stavba mnohými badateli rozdělena na dvě etapy. Ukazuje se však, že toto rozdělení není historicky dostatečně podložené. Jako důvod totiž bývá uváděna mongolská invaze na Moravu, avšak o její ničivé síle nemáme dostačující doklady, podobně jako je tomu v případě uherských památek. Pokud připustíme, že tento argument pro přerušení stavby na bazilice není opodstatněný, je na místě otevřít otázku, zda bazilika nevznikla v kratší době a zda se na ní nemohly podílet různé skupiny stavebníků najednou. Pro členění do dvou etap se také argumentovalo poukazem na patrnou změnu plánu v klenutí baziliky. Avšak ani tento předpoklad není úplně jistý, protože je možné položit otázku, zda vůbec existoval nějaký jasný plán, podle kterého se na stavbě od počátku pracovalo a od něhož se z nějakých důvodů ustoupilo – například kvůli přerušení prací z důvodu mongolského vpádu, nebo kvůli náhlé změně ve vedení v huti.

Jiří Kuthan navíc ukázal, že velká část kostela je stylově jednodušší.⁴⁶⁹ V rámci jedné stavební etapy, vyznačující se sevřeným stylovým názorem, vznikla krypta a nad ní prostorný chór, zřejmě také obě boční chórové kaple, z nichž se dochovala jen ta severní, a stejně tak i velká část obvodového zdiva včetně velkého severního portálu a předsíně před tímto portálem. Tuto souvislost prozrazuje především afinita dekorativní výzdoby portálu s rozetou v ose východního boku presbytáře. Právě tato první stavební etapa řadí třebíčskou baziliku mezi nejvýznamnější středoevropské památky.

Jednotnost těchto stavebních prvků vede k domněnce, že vznikly ve velmi krátkém časovém intervalu. Budování klášterních kostelů bylo vesměs zahájováno v křížení či ve východním závěru. Nejinak tomu bylo zřejmě i v Třebíči. Pokud se první a druhý kostel nacházel pod současným kostelem, jak naznačují poslední archeologické nálezy zdiva na jihovýchodní straně baziliky, musíme se ovšem také ptát, jaké prostory používali mniši v době výstavby kostela. Pokud byly práce skutečně započaty v kryptě, je to zásadní informace, protože z nově provedeného dendrochronologického průzkumu víme, že

469 KUTHAN 1994, 410.

výdřeva použitá v kryptě je ze stromů pokácených v letech 1216–1226. Obecně se má za to, že dřevo získané z pokáceného stromu bývá použito nejdříve asi tři roky po skácení. Proto se můžeme domnívat, že počátkem stavebních prací by mohlo být období kolem roku 1220–1225.

Ve prospěch názoru, že stavba byla zahájena v tomto období, mluví také historické prameny, které vypovídají o třebíčském opatu Arnoldovi, zmiňovaném od konce dvacátých let 13. století. Lze se domnívat, že právě tehdy se rozvinula velkolepá výstavba nového klášterního kostela, v níž se pokračovalo za opata Jindřicha (od roku 1243) a případně - i když dle mého názoru ne nutně - i za Arnolda II. (nejpozději od roku 1255). Budování chrámu a přilehlé kvadratury však historickými zprávami doloženo není. Slohový výraz krypty⁴⁷⁰ je již zřetelně poznamenán vlnou nastupující gotiky. Pískovec, který byl použitý pro články celého klenebního systému krypty, je z Oslavan.⁴⁷¹ Zoroslava Drobná připomíná, že pískovec z okolí Oslavan použili kameníci také na výzdobu portálu, protože tam měl klášter své statky.⁴⁷² Tato informace je zajímavá zejména proto, že klášter zakoupil Oslavany v roce 1197⁴⁷³ a následně vyměnil za bližší osady v roce 1225. Stavebně historický průzkum krypty vedený Hanou Karasovou v roce 1961 bohužel skončil bez nálezů.⁴⁷⁴ Domnívám se tedy, že kostel vznikl dříve, než bývá obvykle uváděno, možná dokonce v průběhu jedné nepřerušované etapy, během níž ale mohlo dojít ke změně ve vedení huti.

Samostatný problém, který se v souvislosti s jednotným charakterem stavby vynořuje, je původ stavební huti působící v Třebíči. Nejprve je nutné zdůraznit, že v Českém království se oproti Uhrám a rakouským zemím normanský ornament uplatnil na portálové tvorbě kvantitativně nejméně. Nicméně severní portál třebíčské baziliky tvoří důležitý článek k lepšímu pochopení souvislostí a případnému zařazení veškerých středoevropských staveb, které bývaly situovány na konec pomyslné chronologické řady působení německé stavební huti. Václav Mencl právem mluví o třebíčské stavbě jako o jakémsi svorníku, „na němž můžeme prohlédnouti všechn dosavadní formální vývoj

470 V době, kdy stavba vznikala, je poněkud překvapivá postranní krypta pod mnišským chórem zčásti vysvětlitelná svažujícím se terénem. FOLTÝN 2005, 24.

471 UHLÍŘ 1967, 233.

472 DROBNÁ 1941.

473 UHLÍŘ 1967, 232.

474 KARASOVÁ 1963, 170.

pozdně románské a přechodní architektury ve střední Evropě“.⁴⁷⁵ Dle Mencla na stavbě kostela pracovala huť, která se opírala o starší prostorová a konstruktivní schémata uplatňovaná v Porýní (Gelnhausen, Worms), jak ostatně ukázal i Wenzel.⁴⁷⁶ Vedle toto se na konečném vzhledu baziliky podílely i jiné zdroje, například je zřejmá inspirace kostelem sv. Jakuba v Řezně v řešení empory a severního portálu s předsíní.⁴⁷⁷

Nástupem gotiky se kameníci školení v pozdně románských hutích dali na cestu do střední Evropy. Třebíč se tak stala jednou z křižovatek různých výtvarných tendencí, které zde „soutěží“ s burgundskou gotikou.⁴⁷⁸ Mencl také mluví o stopách této hutě v Rakousku i ve vzdáleném Sedmihradsku (Alba Julia/Gyulafehérvár). Třebíčský kostel nevnímá jako kostel tzv. přechodného stylu. Naopak říká, že: „připíná se tu zcela vyspělá gotická architektura k architektuře románské, oba slohy zde žijí vedle sebe jako dvě zcela rovnocenné výtvarné složky v půvabném, malebném celku.“⁴⁷⁹ Z toho důvodu není nutné uvažovat o dvou stavebních fázích. Patrné změny plánů mohly vzniknout díky tomu, že zde pracovalo mnoho různých hutí s různými tradicemi a školeními. Proto není ani třeba datovat severní portál do pozdního (údajně pomongolského) období. Spíše je pravděpodobná kontinuální práce podle standardních postupů při takových stavbách, tedy - zjednodušeně řečeno - od východu kostela směrem na západ.

11. 2. Otázka stavebních hutí ve středoevropském prostoru

Otázku stavebních hutí je ale nutné vnímat v širších souvislostech. Při studiu literatury k trebičskému portálu a příbuzným památkám narážíme na dalekosáhlé teorie o putování stavebních škol a jednotlivých motivů, které pak zásadně určují výsledný obraz utvořený o konkrétním zkoumaném díle.

V německé jazykové oblasti měla velký ohlas teorie, kterou předložil v roce 1915 Richard Kurt Donin. Vycházel z lineárně probíhajícího vývoje, pro který platí, že nejvíc rozvinuté formy musejí mít nejpozdější dataci. Tím je ovšem vyloučena možnost současného

475 MENCL 1939, 40

476 MENCL 1939, 40.

477 MENCL 1939, 40.

478 KUTAL 1949, 16.

479 KUTAL 1949, 16.

výskytu různě rozvinutých forem. Navíc Doninova teze byla značně ovlivněna přesvědčením, že rakouské prostředí v této době bylo spíše provinční a navíc poničené Uhry a Kumány, a tak tu nemohla vzniknout významná umělecká činnost. Ta se měla objevit až za vlády Přemysla Otakara II., a tak bylo nutné mnohé významné stavby datovat do velmi pozdního období, včetně těch, které byly spojovány právě s normanským ornamentem.⁴⁸⁰ Pod tlakem kritických ohlasů Donin svou teorii později částečně přehodnotil a předložil hypotézu dvou různých paralelních uměleckých proudů: jeden z nich byl spojený s cisterciáky z Burgundska, kteří přinesli raně gotické formy, druhý byl zdomácnělý pozdně románský sloh.

Ještě větší vliv než Doninovo dílo měla Hamannova teorie, která byla vystavěna na základě analýzy normanského ornamentu v Německu i v dalších částech Evropy. Předpokládá existenci dílny činné na nejvýznamnějších památkách v Německu, která poté přešla na východ a ukončila svou činnost v Uhrách. Tato teorie je problematičtější v mnohých ohledech a dnes je pokládána za překonanou, třebaže Hamannovi nelze upřít, že důkladně představil veškeré relevantní stavby, které spojuje portálová výzdoba obohacená o normanské motivy. Hlavním úskalím Hamannovy teze je nedostatečná důkladnost při argumentaci historickým pozadím staveb v zemích ležících na východ od zemí německých. Proto není divu, že narazil také na negativní hodnocení, z nichž některá dokonce poukazovala na skutečnost, že Hamannův koncept pracuje s kulturní nadřazeností západních zemí oproti východním.

Z historiků umění, kteří se v rakouském prostředí podepsali na změně pohledu na zkoumané památky, zmiňme především Renate Wagner Rieger a její pojem umělecké krajina („Kunstlandschaft“), který vysvětluje existenci rozličných regionálně podmíněných architektonických tradic. Podařilo se jí také navázat rozhovor s badateli z okolních zemí, a tak otevřít prostor pro důkladnější umělecko-historický rozbor. Na tuto tradici navázal také Mario Schwarz, který přispěl v nemalé míře do diskuze kolem pozdního románského umění, zejména toho, které spojuje normanský ornament. S jeho tezemi lze i v podrobnostech souhlasit a je pro české a uherské prostředí skoro škoda, že předmětem jeho zájmu byly pochopitelně primárně rakouské památky a potažmo ty uherské památky, které s tímto prostředím přímo spojoval. Jeho výklady přinášejí

480 Více k tomu SCHWARZ 2013, 16.

uspokojivé řešení vztahu Jáku k rakouským památkám, ale spíše jen okrajově se dotýká otázek spojených s kostelem sv. Jakuba staršího z Lébénye a kostelem ze Sopronhorpáče, které se však z hlediska třebíčské baziliky řadí mezi nejdůležitější uherské památky.

K vývoji přístupů k této problematice došlo také v maďarské odborné literatuře. Tibor Gerevich v roce 1938 napsal dějiny maďarského výtvarného umění, kde – částečně v polemice s Richardem Hamannem – prezentoval svou teorii o ostříhomské portálové škole. Ovšem v době, kdy Richard Hamann psal o normanské invazi ze západu směrem na východ, ještě ostříhomská hradní kaple nebyla známá, a proto nemohly být diskutovány ani její pozoruhodné portály. K nálezu kaple totiž došlo až v roce 1934. Po tak mimořádně významném a dobře dochovaném objevu se Gerevich snažil veškeré portály v Uhrách spojit s dílnou, která tyto portály vyhotovila. Při tom se Gerevich dopustil několika chyb, z nichž nejzásadnější byla, že ostříhomské portály jako celek pokládal za dílo jedné školy působící v Ostřihomi ve službách krále i arcibiskupa. Při podrobnější analýze se ale ukázalo, že někdejší portál ostříhomské baziliky stojí zřetelně mimo tento okruh, a tak s Gerevichovou tezí dnes už žádný historik umění nepracuje. Tím jistě není vyloučena recepce normanského dekoru z Ostřihomi v jiných stavbách v Uhrách již kolem roku 1200, nicméně nepochybně nebyla tak častá a samozřejmá, jak Gerevich předpokládal.

S Hamannovou teorií se kriticky vyrovnával také Thomas von Bogyay v roce 1953 a na základě historických dokladů přesvědčivě ukázal, že normanský dekor se do Uher nemohl dostat až na konci putování předpokládané normanské huti. Součástí jeho argumentace je také představení celé řady benediktinských klášterních kostelů, které Dercsényi⁴⁸¹ spojil v jeden benediktinský typ kostelů v Uhrách, charakterizovaný jako tzv. rodové kláštery. Ani tato teze však současnými badateli není obecně přijímaná. Proto nepřekvapí, že současný badatel Ernő Marosi svou studii o benediktinských stavbách ve 13. století v Uhrách v katalogu *Paradisum plantavit*⁴⁸² zahajuje právě polemikou s touto tezí. Nicméně platí, že na portálech benediktinských kostelů se ve 13. století normanský ornament prosadil a pravděpodobně mohl souviset i s požadavkem reprezentace zakladatelských rodů.

481 DERCSÉNYI 1964.

482 MAROSI 2001, 273-289.

Současný stav bádání tak přináší diferencovaný pohled na středoevropské památky s normanským dekorem, který se vzpírá jednoduchým schémátům. V Uhrách se normanský motiv objevuje už kolem roku 1200 na kapli v Ostřihomi. Tím je jednoznačně vyvrácena teze, že se do Uher dostal až v období po mongolských vpádech. Současně se problematizuje představa, že do středovýchodní Evropy z Německa doputovala jednotná huť a vybudovala všechny zmiňované stavby. Současně ale nelze tvrdit, že ostřihomská kaple měla přímý vliv na všechny uherské památky. Vztahy mezi uherskými stavbami a německým prostředím byly komplikovanější. Vedle Ostřihomi je potřeba počítat s dalšími kontakty, především s působením iroskotských mnichů, které se projevilo patrně na portálu v Lébény, který představuje další z nejstarších dokladů normanského dekoru v Uhrách. Nejvýznamnější vazbu na Německo ovšem nalézáme v Jáku, odkud se dekor šířil nejen do Rakouska, jak přesvědčivě dokázal Schwarz, ale také dále na území Uher. Z toho vyplývá, že ani v případě Uher nemůžeme uvažovat o jednotné putující huti, která se přesouvala od stavby ke stavbě. Jako pravděpodobné se spíše jeví, že jednotliví členové různých hutí přijímali dle svých možností zakázku, připojovali se k místním stavitelům a vytvářeli skupiny za účelem realizace konkrétní stavby. Obecně jistě lze v Uhrách hovořit o recepci normanského ornamentu vzešlého ze západní Evropy, ale k tomu je nutné dodat, že byl dotvořen místní tradicí. Právě díky těmto specifikům je možné vůbec sledovat vztahy mezi jednotlivými středoevropskými stavbami, a to natolik detailně, že v rámci jedné stavby lze dokonce rozlišovat více skupin stavitelů, jak dokládá například Obří brána ve Vídni, kde zřejmě působili stavitelé z Jáku i Třebíče.

11. 3. Hlavní portál na severní straně jako součást obrazového programu portálu?

Jeden z málo diskutovaných aspektů hlavního portálu baziliky v Třebíči je jeho umístění na severní obvodové zdi baziliky. Argumenty vysvětlující severní umístění se různí. Stavební huť, která na bazilice působila, je spojovaná s velkými dómy v Porýní. Tyto stavby kvůli svému půdorysu, který zahrnuje východní i západní chór, mají umístěné své hlavní portály do bočních zdí. I v případě baziliky v Třebíči existuje domněnka, že byla stavba původně takto rozvržena a teprve později získala dnešní podobu, tedy dvojicí západních věží s portálem mezi nimi, které nahradily původní zakončení s apsidou. Tato hypotéza ovšem zatím není potvrzena ani vyvrácena důkladným průzkumem.

Další vysvětlení pro umístění portálu na sever poukazuje na skutečnost, že v době vzniku baziliky ve 13. století byl portál spojen s hlavním vstupem do klášterního areálu. Zde však narážíme na nedostatek výsledků výzkumů týkajících se fortifikace klášterního areálu, zejména z doby výstavby baziliky a jejího hlavního portálu.

Poslední argument vyslovil již Václav Mencl. Všiml si, že paralelou k takové dispozici portálu je severní portál kostela sv. Jakuba v Řezně. Mencl ovšem problematiku této poměrně zřídka se vyskytující dispozice portálu dál nesledoval a spokojil se s konstatováním, že se jedná o další indicii hovořící pro souvislosti s Řeznem a jeho iroskotskou tradicí, které byly bez závažnějších důkazů automaticky spatřovány v existenci stavební huti z Řezna. S touto tezí polemizoval Zahn,⁴⁸³ který vyvrátil vliv iroskotských mnichů na výskyt normanského ornamentu na jejich fundacích. Toto zjištění je nutné brát velmi vážně. Domnívám se ale, že samotná myšlenka, že severní portál na třebíčské bazilice mohl vzniknout podle vzoru severního portálu kostela sv. Jakuba v Řezně, má svoje opodstatnění, ovšem spíše z hlediska liturgického a teologického. Jak již bylo důkladně představeno v kapitole o ikonografickému programu třebíčského portálu, lze konstatovat, že ikonografický program portálu v kontextu svého umístění má podle svého možného řezenského vzoru přímý vztah k východní části baziliky, která je (resp. v minulosti byla) také doplněna sochařskou výzdobou, o jejíž výklad jsem se částečně pokusila. Vztah východní části kostela k portálu může být také klíčem k porozumění skulpturní výzdobě severní apsidy. Dosavadní pokusy vyložit význam těchto skulptur nepřinesly uspokojivé vysvětlení. Připustíme-li hlubší souvislost mezi severním portálem a východní částí kostela, která je dána též společnou dobou vzniku, je možné interpretovat dvě polopostavy jako Antikrista a Pannu Marii, anebo přinejmenším jako alegorii souboje dobra se zlem.

11. 4. Severní portál baziliky v Třebíči a uherské portály

Když Václav Mencl hovořil o třech centrech ve střední Evropě, odkud se normanský ornament mohl šířit dál, uvádí vedle Třebíče a vídeňských Iroskotů také Ják. Svou pozornost proto upřel na tuto stavbu, a pokud hovoří o uherských paralelách Třebíče, zmiňuje právě Ják, zatímco ostatní stavby s normanským ornamentem zůstávají na okraji

483 ZAHN 1967.

jeho zájmu. To je zčásti způsobeno jeho datací, protože například vznik ostříhomské kaple posouvá až do roku 1260.⁴⁸⁴ Právě tyto stavby je ale nutné vzít v potaz při úvahách o vztahu uherských portálů k severnímu portálu v Třebíči a při pokusu o zodpovězení náročné otázky, zda můžeme konstatovat spojitost v rovině stejné huti působící na těchto stavbách. József Csemegi při svém stylovém srovnání středoevropských souvislostí uherských památek spatřuje v dekorativních prvcích třebíčského portálu nejen podobnost s rakouskými stavbami i Jákem, ale všímá si také motivů, v nichž se Ják a Třebíč neshodují.⁴⁸⁵ Pozoruhodné je pak jeho upozornění na podobnost ve výzdobě (včetně té figurální) mezi Třebíčí a uherskými kostely v Gyulafehérváru, Lébényi a Sopronhorpácsi, což jej vede k domněnce, že autor portálu v Třebíči mohl být obeznámen i s těmito stavbami, zatímco spojitost mezi Jákem a Třebíčí považuje za nepravděpodobnou. Analyzovat tyto vztahy by bylo možné jen při přesné dataci staveb, která ovšem není možná. I pro uherské stavby platí totiž, že je nelze jednoznačně datovat.

Jako první musí být zmíněn kostel v Lébényi, který je stejně jako třebíčská bazilika obvykle vnímán jako jednolitá stavba.⁴⁸⁶ To by mohlo hovořit pro relativně krátký, nepřerušovaný proces stavby. Datace kostela sv. Jakuba staršího v Lébényi je ovšem problematická. Máme k dispozici zakládací listinu z roku 1208 a také listinu z roku 1221, která dosvědčuje událost odehrávající se v kostele. Lze však předpokládat, že kolem roku 1240 již kostel mohl být hotový.⁴⁸⁷ Další uherský kostel s významným ústupkovým portálem, který je kvůli své ornamentální výzdobě spojován zejména se západním portálem kostela sv. Jakuba Staršího v Lébényi i se severním portálem v Třebíči, je kostel v Sopronhorpácsi. Tento portál vznikl někdy mezi lety 1230–1240. Kostel v Gyulafehérváru je zajímavý zejména proto, že býval spojován s Otřihomí právě na základě srovnání normanských motivů.⁴⁸⁸ Nicméně datace v případě gyulafehérvárských fragmentů se dost různí. Někteří badatelé etapu, během které vznikly i torzovitě dochované fragmenty, řadí do roku 1200, jiní až do období kolem 1260. U kostela v Jáku můžeme předpokládat dvě stavební etapy, z nichž ta první probíhala již od roku 1220 a je

484 Zajímavé je, že Mencl již mluví o arcibiskupské kapli. Pokud by kaple byla skutečně z roku 1260 – jak uvádí – tak by již skutečně nebyla královskou kaplí. V tomto období již uherský král totiž nesídlil v Ostřihomí.

485 CSEMEGI 1938, 27-28.

486 Portály v Lébényi jsou nejvíce spojovány v odborné literatuře s třebíčským portálem (např. A. Merhautová, J. Kuthan, E. Marosi)

487 V rozporu s názorem, dle kterého byl stavěn, resp. dostavován po mongolských nájezdech.

488 TÓTH 1983, 415–416.

některými badateli spojována s recepcí řezenské stavby, a proto lze také mluvit o možných vztazích s třebíčskou bazilikou, zatímco druhá odkazuje na katedrálu v Bamberku.

V této práci jsem představila veškeré relevantní stavby na území někdejšího Uherského království, které mohou být spojovány s normanským ornamentem, a snažila jsem se je zařadit také chronologicky. Výsledek těchto datací ovšem nevede nutně k závěrům, na jejichž základě by se dala rekonstruovat jasná pomyslná osa putování sjednocené portálové huti, která pracovala na všech těchto stavbách. Tato kontinuita je porušená hned zpočátku, protože se ukazuje, že ostříhomský výskyt normanského ornamentu nebyl jednoznačným východiskem pro další významné stavby. V otázce huti společné s třebíčskou bazilikou se nabízí hypotéza, že v těchto vazbách mohly hrát důležitou úlohu dynastické vztahy, zejména královny Konstancie, která po celý svůj život měla živý kontakt s uherskou vládnoucí dynastií a od svého otce, významného stavitele, se učila panovnické reprezentaci.

11. 5. Empora jako zvláštnost benediktinského kláštera v českém prostředí

Když Václav Mencl zmiňoval vztah mezi třebíčskou bazilikou a jejím severním portálem a předsíní v Řeznu, poukázal také na západní emporu jako na další podobnost mezi moravskou a řezenskou stavbou. Zajímavé je, že v našem prostředí – jak správně konstatoval Dobroslav Líbal – západní empory nepatřily mezi charakteristické prvky benediktinských klášterních kostelů. Opačná situace je v případě uherských kostelů benediktinů. V Lébényi i Jáku se výrazným stavebním prvkem kostela staly právě empory, které měly sloužit zakladatelům kláštera.⁴⁸⁹ V této souvislosti je na místě uvést předpoklad Ernő Marosiho, že na benediktinské kláštery měla neopominutelný vliv architektura německých reformních center, avšak nikoli ve smyslu přesné recepce „reformních“ stavebních typů, ale spíše ve smyslu nároků liturgie na organizaci sakrálního prostoru.⁴⁹⁰ Mezi tyto nároky lze řadit také západní empory. Západní empora

489 Zajímavé je, že před pár týdny se dokonce podařilo v Jáku nalézt hrob zakladatele kláštera, který byl umístěn do zadní části kostela, a to právě do prostorů pod emporou. Proto nelze zavrhnout ani myšlenku, že v empoře mohly probíhat různé liturgické úkony, jako např. modlitba za zesnulé atd.

490 MAROSI 1984, 25, 158-159.

byla navíc hlavním architektonickým znakem tzv. rodových klášterních kostelů.⁴⁹¹ I když nemáme žádné indicie o tom, že třebíčská empora měla jakoukoliv spojitost s emporymi v Jáku či v Lébény, je zajímavé se podívat na výskyt a možné využití empory pro účely reprezentace, resp. jako na místo určené pro světské zakladatele nebo „znovubudovatele“, kterými byli Přemyslovci.

11. 6. Otázka zadavatele

Přes veškeré dílčí závěry nelze říci, že je složitá problematika umělecko-historického zařazení třebíčské baziliky jednoznačně zodpovězená. Základním problémem je skutečnost, že ani otázku zadavatele stavby nelze s jistotou zodpovědět. Nabízí se otázka, proč taková velkolepá stavba v Třebíči vznikla. Její rysy odkazující k panovnické reprezentaci jsou patrné, a proto je zapotřebí zvážit, zda je pouze výsledkem požadavků místních benediktinů. V případě klášterů každopádně platilo, že patronát patřil zeměpánům, v tomto případě moravskému markraběti. Nelze se ovšem jednoznačně přiklonit k některému z moravských markrabat a připsat mu významnější podíl na správě třebíčského kláštera.

Při absenci pramenů se odpovědi zpravidla hledají i v ikonografii sochařských detailů kláštera. Fundátoři bývají často naznačeni na portálech kostelů. Námí diskutovaný severní portál, jak ukázal jeho ikonografický rozbor, nemůže přivést k jasnému stanovisku, mimo jiné i proto, že se nedochoval jeho tympanon. Celková ikonografická analýza dovoluje závěr, že součástí ikonografického programu byl na tympanonu Kristus Pantokrator. Pod Kristem na trůně mohl být zobrazen i samotný zakladatel či více zakladatelů kláštera. Dvě církevní postavy z portálu jsou často spojovány s opaty kláštera (nebo přímo se sv. Benediktem a opatem), ale nelze vyloučit ani to, že se jedná o biskupy. Pokud tomu tak skutečně je, mohl by se jednat o biskupa Heřmana, který světil první klášterní areál benediktinů, a úřadujícího biskupa z předpokládaného období vzniku současné baziliky a samotného portálu. Tím by mohl být olomoucký biskup Robert, o kterém navíc víme, že zřejmě pocházel z Porýní, měl privilegované postavení u vládnoucího rodu Přemyslovců a stál u zrodu několika významných staveb na Moravě.

491 Více k tomu: POMFYOVÁ 2015, 267.

Postavení biskupa Roberta je nutné vidět v širších politických souvislostech. Biskup Robert dobře vycházel i s královým bratrem a markrabětem moravským Vladislavem Jindřichem, jehož manželkou byla Helwida, která se po smrti svého manžela stala v roce 1225 zakladatelkou kláštera v Oslavanech na pozemku odkoupeném od třebíčských benediktinů. Také vysvěcení oslavanského kostela v roce 1228 provedl olomoucký biskup Robert a zúčastnil se jej král Přemysl Otakar I. Po smrti bezdětného Vladislava Jindřicha v roce 1222 přebírá moc nad Moravou sám král Přemysl Otakar I. Králův zájem o Moravu se tak zvýšil.⁴⁹² Víme, že v době jeho nepřítomnosti ho zastupoval na Moravě právě biskup Robert. Teprve až kolem roku 1224 král ustanovil markrabětem moravským svého syna Vladislava, který brzy poté - v roce 1227 – bezdětný umírá. Na jeho místo s určitým časovým zpožděním v roce 1228 usedl Přemysl, nejmladší syn Přemysla Otakara I. Kolem roku 1232 se oženil s Markétou, dcerou Oty I. z Meranu⁴⁹³ a vnučkou císaře Fridricha I. Barbarossy. Z rodu Andechs Meran pocházel také bamberský biskup, který pobýval i na uherském dvoře a pohyboval se také v rakouském prostředí. Přemysl však jako moravský markrabě měl velké spory se svým bratrem Václavem I. a na nějakou dobu dokonce pobýval na dvoře uherského krále Bély IV. Domů se vrátil až v roce 1238,⁴⁹⁴ kdy jeho matka Konstancie Uherská a Béla IV. pomohli bratrům k dosažení smíru. Přemysl rok poté umírá a je pohřben v klášteře cisterciáček v Předklášteří u Tišnova, který založila jeho matka Konstancie se svým synem Václavem I.

Je možné, že stavba třebíčské baziliky byla zahájena právě v době, když na Moravu zaměřil svou pozornost Přemysl Otakar I. Aby však takto významná stavba zdárně proběhla, mohl král využít přítomnost svého důvěrníka, kterým byl moravský biskup Robert. Kromě toho, že byl velmi vzdělaným knězem, měl jistě kontakty na významné církevní představitele i světské panovníky a byl také zkušeným zakladatelem a stavitelem významných sakrálních staveb na Moravě. Po požáru v roce 1204 nechal opravit olomoucký biskupský kostel a přilehlý ambit, v roce 1207 založil při sv. Petru v Olomouci klášter augustiniánek.⁴⁹⁵ Byl také u založení kláštera cisterciáků na Velehradě společně s moravským markrabětem v roce 1205.⁴⁹⁶ Později máme doloženou

⁴⁹² Blíže ŽEMLIČKA 2002, 580-591.

⁴⁹³ Ota Meránský byl v roce 1233 na návštěvě u své dcery a zetě na Moravě, srv. FLÍDR 2004, 45

⁴⁹⁴ Přemyslova vláda po návratu na Moravu byla omezená na Olomoucko a Opavsko.

⁴⁹⁵ FLÍDR 2004, 46

⁴⁹⁶ CBB II, 68, č. 76

účast Roberta při založení kláštera cisterciáček v Oslavanech, jak vyplývá z listiny třebíčského opata Lukáše.⁴⁹⁷ Není vyloučené, že sehrál významnou roli při založení kláštera cisterciáček v Tišnově. Byl totiž stále na straně krále a jeho rodiny. Právě po smrti králova bratra Vladislava Jindřicha mohla vzniknout myšlenka postavit nový klášterní areál a jako zkušený stavitel se pro tento úkol mohl hodit biskup Robert. Při stavbě mohl reprezentovat světského zadavatele a ve spolupráci s místním opatem (zřejmě Arnoldem) zajišťovat hospodářské a stavební prostředky v souladu s duchovními požadavky kladenými na takové stavby benediktinským řádem. Všechny tyto historické události a kontakty vůdčích osobností s významnými rody ve střední Evropě spoluvytvářely živé mezinárodní prostředí, ve kterém mohli vedle sebe pracovat zástupci různých hutí a z něhož vzešla také podoba klášterní baziliky i jejího severního portálu.

V tomto kontextu je nutné zdůraznit zejména klášter cisterciáků na Velehradě a klášter cisterciáček v Tišnově. V obou případech byli fundátory Přemyslovci, a navíc obě tyto významné stavby vznikají v období blízkém stavitelským aktivitám v Třebíči. Na velehradském kostele se navíc objevuje normanský ornament, jak dokládá torzo jižního portálu boční lodi kostela, kterým se vstupovalo do ambitu. Jak již bylo popsáno výše, vnitřní hranu ostění členil výžlabek posázený řadou drobounkých jehlanců, přičemž vnější hrana přecházela v motiv klikatky.⁴⁹⁸ A. Merhautová se domnívá, že kostel na Velehradě má na rozdíl od třebíčského kostela tradičnější dispozici, avšak právě přítomnost normanského ornamentu je jim společná, třebaže na Velehradě se rozvinul tento ornament jen okrajově.⁴⁹⁹ Na spojitost mezi stavbami na Velehradě a v Třebíči upozornil také Václav Mencl, který předpokládal, že kromě vlivů cisterciáckých hutí prošlých rakouským prostředím jsou zde zastoupeny také detaily, které je nutné odvodit od soudobého benediktinského umění, konkrétně od Třebíče.⁵⁰⁰ Jak je vidět, normanský ornament se zde objevuje mimo prostředí benediktinského kláštera. Tím se otevírá otázka, kdo mohl stát za přítomností kameníků zdobících normanským dekorem na velehradském klášterním kostele. Cisterciácký klášter na Velehradě byl největší moravskou fundací na Moravě a od počátku je spojen s Přemyslovci. Víme, že hlavním zřizovatelem velehradského opatství byl Vladislav Jindřich (1222) a že fundaci zřejmě

497 CDB II, 265-266, č. 271

498 HOMOLKA 1982, 319.

499 MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 248.

500 MENCL 1939, 37.

inicioval biskup Robert.⁵⁰¹ Oba zde nakonec byli pohřbeni. Při svěcení kostela v roce 1228 byl přítomen samotný král Přemysl Otakar I. s manželkou Konstancí a jejich synem, moravským markrabětem Přemyslem.⁵⁰²

Lze tedy předpokládat, že specializovaní kameníci znalí normanského ornamentu zde působili již před samotným svěcením kostela. To by pak mohlo znamenat, že normanský ornament se na Moravu dostal buď dříve, než se začalo stavět v Třebíči, nebo že se v Třebíči stavělo již ve 20. letech 13. století. Zároveň se otevírá i otázka, kdo mohl stát za pozváním specializovaných kameníků pracujících s rejstříkem ornamentů spojovaných s normanským prostředím. O iniciativě stavět na Velehradě se mluví ve spojitosti s biskupem Robertem, jehož kořeny sahají právě do oblasti Porýní, odkud se normanský dekor začal šířit směrem na východ.

Stejně tak je nutné upozornit i na možnou propojenost mezi klášteřem cisterciáček v Tišnově a třebíčskou bazilikou. Dobroslav Líbal správně poukázal na podobnost předsíně, která vznikla před severním portálem v Třebíči, a plánované předsíně v Tišnově. Domnívám se, že přítomnost částí kameníků z Třebíče při finálních pracích na portálu v Tišnově je možná. V situaci, kdy se na dokončení kláštera pracovalo ve zrychleném provozu, se jeví přizvání těchto jistě dobře školených kameníků logické. Domnívám se, že se spíše podíleli na tektonických či doplňujících pracích, protože hlavní kameníci měli v době svého zapojení jasný plán, resp. ikonografický program pro tišnovský portál. Právě zde se mohli sejít také specializovaní kameníci, kteří se pak společně – jak uvádí József Csemegi – přes rakouské prostředí dostali do služeb krále Bély IV. a spolupodíleli se na vzniku významných staveb 13. století v Uhrách, jako byl klášter dominikánů v Budíně, klášter dominikánek na Markétině ostrově a zejména pak kostel Panny Marie v Budíně, kde vznikl nejmladší nám známý portál s normanským ornamentem v Uhrách. Právě u tohoto portálu je dobře myslitelné konkrétní propojení mezi uherským a českým prostředím z období, kdy již severní portál v Třebíči stál.

501 K počátkům kláštera ve Velehradě se patrně vztahuje rozhodnutí vydané v roce 1204 generální kapitulou cisterciáckého řádu, ve kterém bylo opatům z Ebrachu a Nepomuku nařízeno provést prohlídku místa. Rozhodnutí bylo vydané na základě žádosti biskupa Roberta. Blíže in: CANIVEZ J.M., Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensium ab anno 116 ad annum 1784 tom. 1. Louvain, 1933, s. 305
502 CDB II. č. 321, s. 319–323.

11. 7. Komplexní vznik třebíčského kostela

Domněnka, že existovala jakási společná huť, která vytvářela severní portál v Třebíči, je podle mého názoru neopodstatněná. Hutě se zpravidla vytvářely na místě konkrétních staveb, kde se spojili cizí kameníci s místními. Ani v případě třebíčské baziliky nelze hovořit o působení putující huti, která by postupně – od východu na západ - vytvářela svá díla. Tím by se předem vyloučila možnost, že mohlo ve stejné době vznikat více staveb různých stylů. Tento aspekt správně vnímal i Václav Mencl, když ze západu došlé specializované kameníky přinášející normanský ornament do oblasti středovýchodní Evropy rozčlenil na tři hlavní linie, z nichž jedna se usadila v Třebíči. Jako mnohem pravděpodobnější se jeví, že se v Třebíči objevila menší skupina specializovaných kameníků, o kterých nelze říct s jistotou, zda již na Moravě pracovali dřív (Velehrad), nebo dorazili primárně za účelem vyhotovení severního portálu v Třebíči a následně pak pracovali na nedochovaném velehradském portálu a dalších popsanych portálů, které jsou v moravském prostoru s Třebíčí spojovány. O tom, že k nám nedošla již kompletní hotová huť, ostatně svědčí i další portály baziliky, které svými detaily se v mnoha ohledech od severního portálu i liší.

Domnívám se, že se v Třebíči sešlo velice schopné jádro specializovaných kameníků, kteří budování portálu vedli ve spolupráci s místními kameníky a postupně naplňovali jeho liturgický plán, který alespoň v základních rysech musel existovat. Podobně tomu bylo v nedalekém Tišnově, kde také můžeme mluvit o cíleném teologickém konceptu vzniklém na základě společné koncepce zadavatelky Konstancie (inspirace ostříhomskou Portou Speciosou) a biskupa Roberta. Zjištění, že se v Třebíči sešlo několik uměleckých tendencí spoluvytvářejících baziliku dává tušit, že neexistoval úplný jasný koncept přizvaných stavebníků, ale spíše úsilí zadavatele přizvat veškeré dostupné kameníky, kteří by mohli v relativně krátké době baziliku postavit. Proto nepřekvapí ani různost detailů severního portálu, které odkazují k vícero starším nebo i soudobým portálům za západní i středovýchodní Evropy (kostel sv. Jakuba v Řezně, kostel sv. Jakuba v Lébényi, kostel v Sopronhorpácsi).

Obecně je potřeba počítat s tím, že ve všech zemích středovýchodní Evropy byli kromě zahraničních stavitelů, kteří se ve skupinkách oddělili od velkých západních hutí, zapojeni místní kameníci, kteří se svým dílem podepsali na konečných podobách

konkrétních staveb. Evidentní podobnosti mezi stavbami a dynastické vazby naznačují kontakt mezi těmito zeměmi, který zůstal živý i navzdory nepříznivým politickým okolnostem či dokonce válečným událostem. Na shodných rysech se navíc podepsala skutečnost, že normanský ornament byl již brzy po svém proniknutí na evropský kontinent (např. na Sicílii) spjat s panovnickou reprezentací. Na tuto tradici navázali také středoevropští panovníci, emancipující se aristokracie, ministeriálové v Rakousku a šlechta v Uhrách budující panské kostely.

12. Prameny a literatura

Prameny

PITER, JOSEF BONAVENTRURA. Monasticon Moraviense diplomatico – historico – chronologium, Moravský zemský archiv, fond E6 Benediktini Rajhrad, sign. G a 24. G 38, G 40.

HABRICH, ALEXIUS, Jura primaevera Moravia, Brunae, 1781

HORKY - Josef Emanuel HORKY: Original Notaten zum Reiseberichte, Moravský zemský archiv, sing. G 13 – Sběrka rukopisů Německého historického spolku.

Třebíčský opis Kosmovy kroniky, Archiv města Brna, fond sbírky rukopisů Antonína Mistrovského, sign. 101

CANIVEZ 1933 – J.M. CANIVEZ: Statuta Capitulum Generaium Ordinis Cistercienses ab anno 116 ad annum 1784 tom. 1. Louvain, 1933.

CDB II: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II (ed. G. Friedrich). Praege 1912

CDB III/1: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae III/1 (ed. G. Friedrich). Praege 1942

CDB III/2: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae III/2 (ed. G. Friedrich – Z. Kristen). Praege 1962

Codex diplomaticus et epistolaris Moravie: ab annis 1200 – 1240, Tomus 2, Olomouc, 1839

Literatura

ALTMANN 1976—Lothar ALTMANN: St. Kalustus, Moosburg ehem. Stiftkirche, heute kath. Stadtfarkirche, München 1976

ANFRAY 1933 — Marcel ANFRAY: Le architecture Normande son influence dans le nord de la France aux XIe et XIIe siècles, Paris 1930

ARADI/FREUERNÉ TÓTH/GALAVICS/MAROSI/NÉMETH 1983 — Nóra ARADI/Rózsa FEUERNÉ TÓTH/Géza GALAVICS/ Ernő MAROSI /Lajos NÉMETH: A művészet története Magyarországon. Budapest 1983

BAUCHMANN 1941 — Erich BAUCHMANN: Sudetenlandische Kunsträume im 13. Jahrhundert. Ein Beitrag zur kunstgeschichtlichen Volksforschung im deutschen Südosten. Brünn und Leipzig 1941

BACHMANN 1977 — Erich BACHMANN: Vorromanische und romanische Architektur in Böhmen. In: Bachmann 1977, 19-137

BACHMANN 1977 — Erich BACHMANN (ed.): Romanik in Böhmen. München 1977

BARCZA 1977 — Leánder BARCZA: A lébényi középkori bencés templom és apátság. Győr 1929

BARTUŠEK 1962— Antonín BARTUŠEK: První etapa obnovení zámku v Třebíči v letech 1957 – 1961, Památková péče XXII, č. 3., Praha, 1962, 73-77

BARTUŠEK 1964— Antonín BARTUŠEK: Restaurace hlavního portálu a římsy baziliky v Třebíči, Památková péče XXIV, č. 4., Praha, 1964, 11 - 17

BARTUŠEK 1969—Antonín BARTUŠEK: Umělecké památky Třebíče. Brno 1969

BLAŽEK 2011—Michal BLAŽEK: Třebíčské románské stavitelství v kontextu kosmopolitních uměleckých vlivů. In: Benediktini ve středověku. Třebíč 2011, 187-202

BENEŠOVSKÁ/CHOTĚBOR/DURDÍK/DRAGOUN 2001—Klára BENEŠOVSKÁ/Petr CHOTĚBOR/Tomáš DURDÍK/Tomáš DRAGOUN: Architektura románská. Deset století architektury, Praha, 2001, 156

BÍLEK/KOVÁČIK 2011— Libor BÍLEK/ Josef KOVÁČIK (eds.): Šestnáct příspěvků k dějinám (Velké) Moravy: sborník k narozeninám Bohuslava F. Klímy / Brno : Masarykova univerzita, 2011

BIRNBAUM 1931—Vojtěch BIRNBAUM: Architektura. In: WIRTH Zdeněk (ed.): Dějepis výtvarného umění v Čechách I. Středověk. Praha 1931

BISTRICKÝ 2002—Jan BISTRICKÝ: Poznámky k tzv. zakládací listině třebíčského kláštera, Vlastivědný věstník moravský LIV, Brno, 2002, 310-15

BLÁHOVÁ 2002—Marie BLÁHOVÁ: Funkce a pramenná hodnota pamětních zápisů středověkých církevních institucí, in: Libor JAN / Petr OBŠUSTA (eds): Ve stopách sv. Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české ve dnech 24. - 25. května 2001 v Třebíči, Brno, 2002, 97 - 110

BRETHOLZ 1910—Bertold BRETHOLZ: Studien zu Cosmas von Prag, Neues Archiv der Gesellschaft für altere Deutsche Geschichtskunde, Band XXXV, Hannover und Leipzig, 1910

BOHÁČ 1970—Zdeněk BOHÁČ: Patrocinia kostelů při nejstarších kláštorech a kapitulách v českých zemích, Historické geografie V, Praha, 1970, 65

BOGYAY 1943—Tamás BOGYAY: A jáki apátsági templom és Szent Jakab kápolna. Budapest 1943

- BOGYAY 1953—Thomas von BOGYAY: Normannische Invasion - Wiener Bauhütte - Ungarische Romanik. In: Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie, Bd. II. Baden-Baden 1953, 273-304
- BOGYAY 1993a—Tamás BOGYAY: Ják és Bamberg. In: Ilona VALTER (ed.): Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Budapest 1993, 11-18
- BOGYAY 1993b—Thomas von BOGYAY: Bamberg und Ják im Licht neuer Forschungen. In: Gaethgens 1993 — Thomas Gaethgens (ed.): Akten des XXVIII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte, Berlin, 15-20. Juli 1992. Berlin 1993, 81-88
- BORSKÝ 2006—Pavel BORSKÝ: Zámek Třebíč. Severní a západní křídlo čestného dvora (předzámčí), SHP ulož. V archivu Archia Brno, o.s.p, 2006;
- BORSKÝ 2007—Pavel BORSKÝ: Fara Zámek č. 1 v Třebíči, SHP ulož. v archivu Archia Brno, o.p.s. 2007
- BUBEN 2004—BUBEN M. Milan: Encyklopedie řádů a kongregací českých zemí, II. díl/2. svazek, 2004
- BUCHOWIECKI 1952—Walther BUCHOWIECKI: Die gotischen Kirchen Österreichs. Wien 1952
- BURCKHARDT 1953—T. BURCKHARDT: „Je suis le porte. Considération sur l'iconographie du portail d'église roman“, in: Études traditionnelles, 1953
- CSÁNYI/LUX 1944—Károly CSÁNYI / Géza LUX: A lébényi róm. kat. templom, in: Technika 1944. 134-137, 185-189, 221-225, 278-282
- CSEMEGI 1938—József CSEMEGI: A jáki apátság temploma. In: Vasi Szemle VI, 1938, 12-37
- CSEMEGI 1955—József CSEMEGI: A budavári főtemplom középkori építészttörténete, Budapest 1955
- CZOBOR 1890—Béla CZOBOR: A jáki apátsági templom. In: Archaeologiai Értesítő X, 1890, 11-16
- ČEPLÁ 2006 — Andrea ČEPLÁ: Severní portál kostela sv. Prokopa v Třebíči. Diplomová práce. Olomouc 2006.
- ČEPLÁ 2011 – Andrea ČEPLÁ: Severní portál baziliky sv. Prokopa v Třebíči v evropských souvislostech. In: Matěj MATĚJEK: Benediktini ve středověku. Třebíč 2011, 203-228
- ČERNOUŠKOVÁ 1992—Dagmar ČERNOUŠKOVÁ: Třebíč – východní křídlo bývalého kláštera, dílčí stavebněhistorické posouzení ulož. v archivu Archaia Brno, o. p. s., 1992

ČERNOUŠKOVÁ/BORSKÝ 2001—Dagmar ČERNOUŠKOVÁ / Pavel BORSKÝ: Zámek (bývalý klášter benediktinů) v Třebíči, Stavebně historický průzkum, strojopis. Brno 2001

DAHM 1997—Friedrich DAHM: Die Baugeschichte des Riesentores. In: Renata KASSAL-MIKULA (ed.): 850 Jahre St. Stephan: Symbol und Mitte in Wien 1147–1997, Ausstellungskatalog Historisches Museum der Stadt Wien (kat. výst.). Wien, 1997

DAHM 1999—Friedrich DAHM: Die romanischen Skulpturen am Riesentor von St. Stephan in Wien, in Edit SZENTESI (ed.): A jáki apostolszobrok – Die Apostelfiguren von Jáki, Budapest, 1999

DAVY 2014—Marie-Madeleine DAVY: Románská symbolika. Duch 12. století, Praha, 2014

DERCSÉNYI/ZSOLNAY 1956—Dezső DERCSÉNYI / László ZSOLNAY: Esztergom. Budapest 1956, 535-541

DERCSÉNYI 1957a — Dezső DERCSÉNYI: Zur siebenhundertjährigen Feier der Kirche von Jáki. In: Acta Historiae Artium IV. 1957, 173-202

DERCSÉNYI 1957b — Dezső DERCSÉNYI: A jáki templom. Budapest 1957

DERCSÉNYI 1964 — Dezső DERCSÉNYI: A magyarországi művészet története. Budapest 1964

DERCSÉNYI 1972 — Dezső DERCSÉNYI: Románkori építészet Magyarországon. Budapest 1972

DOBNER 1785—Gelasius DOBNER: Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita, quibus non modo Patriae, aliarumque vicinarum regionum, sed et remontissimarum gentium Historia mirum quantum illustratum, 6. vol, Praha, 1764–1785

DOLEŽEL 1930—František DOLEŽEL: Bazilika sv. Prokopa v Třebíči, in: Třebíč, Město a okres, Třebíč, 1930

DONIN 1915— Richard Kurt DONIN: Romanische Portale in Niederösterreich. In: Jahrbuch des kunsthistorischen Institutes der k.k. Zentralkommission für Denkmalpflege 9. Wien 1915

DONIN 1944—Richard Kurt DONIN: Die romanische Kunst in Wien. In: Richard Kurt Donin (ed.): Geschichte der bildenden Kunst in Wien. Wien 1944, 145-183

DUDÍK 1878—Beda DUDÍK: Dějiny Moravy, 2.- 3. díl, Praha, 1877 – 1878, s. 567

DROBNÁ 1941 — Zoroslava DROBNÁ: Basilika sv. Prokopa v Třebíči. Praha 1941

DÜMMERTH 1977 — Dezső DÜMMERTH: Az Árpádok nyomában. Budapest 1977

DÜMMERLING 1961—Dezső DÜMMERLING: A sopronhorpácsi románkori templom helyreállítása, in: Műemlékvédelem V, 1961, 196-206

DVORSKÝ František: Vlastivěda moravská. Třebický okres. Brno 1906 (reprint Brno 2008)

DVOŘÁKOVÁ/SYSEL 1999—Kateřina DVOŘÁKOVÁ / František SYSEL: Nástěnné malby v opatské kapli basiliky sv. Prokopa v Třebíči. In: Zprávy Památkového ústavu v Brně 3., Brno, 1999

DVOŘÁKOVÁ 2011—Kateřina DVOŘÁKOVÁ: Románsko-gotický cyklus nástěnných maleb v opatské kapli baziliky sv. Prokopa v Třebíči (UNESCO) In: Libor BÍLEK/ Josef KOVÁČIK (eds.): Šestnáct příspěvků k dějinám (Velké) Moravy: sborník k narozeninám Bohuslava F. Klímy / Brno : Masarykova univerzita, 2011, 89-97

ENTZ 1959—Géza ENTZ: A középkori Magyarország művészete. Budapest 1959

ENTZ 1980—Géza ENTZ: Még egyszer a nyugati karzatokról. In: Építés-Építészettudomány XII, 1980, 133-141

FARBAKY/FARAKYNÉ DEKLAVA/MÁTÉFFY/RÓKA/VÉGH 2015— Péter FARBAKY / Lilla FARAKYNÉ DEKLAVA / Balázs MÁTÉFFY / Enikő RÓKA / János VÉGH: Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246-2013), Budapest, 2015

FIALA 2014 – Oldřich FIALA a kol: Hulín - město na křižovatkách, Brno 2014

FERNIE 2000 – Eric FERNIE: The architecture of Norman England, Oxford 2000

FILLITZ 1998—Hermann FILLITZ (ed.): Geschichte der bildenden Kunst in Österreich, Bd. I. München-New York 1998

FIFKOVÁ 2006—Renata FIFKOVÁ (ed.) Sága moravských Přemyslovců. Život na Moravě od počátku XIV. století (kat. výstavy), Vlastivědné muzeum v Olomouci a Muzeum města Brna, 2006

FIŠER /Kučerňáková/uhlír 2001—Rudolf Fišer / Eva Kučerňáková/ Jiří Uhlír: Benediktinský klášter v Třebíči, Třebíč, 2001

FIŠER /NOVÁČKOVÁ/UHLÍŘ 1977—Rudolf FIŠER/ Eva NOVÁČKOVÁ/ Jiří UHLÍŘ: Třebíč. Dějiny města 1. Brno 1977

FIŠER/TEPLÝ/RANÝ 1996—Rudolf FIŠER / Libor TEPLÝ / Emanuel RANÝ: Třebíč. Město a čas. Třebíč, 1996

FIŠER 2001—Rudolf FIŠER: Klášter uprostřed lesa. Dvě studie o třebíčském benediktinském opatství. Brno 2001

FIŠER /KUČERŇÁKOVÁ/UHLÍŘ 2001— Rudolf FIŠER / Eva KUČERŇÁKOVÁ/ Jiří Uhlír: Benediktinský klášter v Třebíči, Třebíč, 2001

- FIŠER 2002 — Rudolf FIŠER: K počátkům třebíčského kláštera, in: Libor/Obšusta (ed): 2002, 85-97
- FIŠER 2003 — Rudolf FIŠER: Bazilika sv. Prokopa v Třebíči. Brno 2003
- FIŠER 2004 — Rudolf FIŠER: Třebíč. Z historie benediktinského opatství. Třebíč 2004
- FLACHENECKER 1995—Helmut FLACHENECKER: Schottenklöster. Irische Benediktinerkonvente im hochmittelalterlichen Deutschland (Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte N. S. 18), Paderborn u. a. 1995
- FLÍDR 2004—Aleš FLÍDR: Porta coeli. Diplomová práce. FF MU, Brno, 2004
- FOLTÝN 2005 — Dušan FOLTÝN et al: Encyklopedie moravských a slezských klášterů. Praha 2005
- FOLTÝN/KLÍPA/MAŠKOVÁ/SOMMER/VLNAS 2015—Dušan FOLTÝN / Jan KLÍPA / Pavlína MAŠKOVÁ / Petr SOMMER / Vít VLNAS (eds): Otevři zahradu rajskou. Praha, 2015
- GAETHGENS 1993 — Thomas GAETHGENS (ed.): Akten des XXVIII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte, Berlin, 15-20. Juli 1992. Berlin 1993
- GARAM 2007—Éva GARAM (ed.): A tatárjárás. Kiállítási katalógus. Budapest 2007
- GEREVICH 1938 — Tibor GEREVICH: Magyarország románkori emlékei. Budapest 1938
- GINHART 1944 — Karl GINHART: Die romanische Bildnerei. In: Richard Kurt Donin (ed.): Geschichte der bildenden Kunst in Wien. Wien 1944
- GRMOLENSKÁ 2002— Martina GROLEMSKÁ: Raně středověké portály na Moravě (1100-1260), nepublikovaná diplomová práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, Brno, 2002, 11, 16, 47
- GRMOLENSKÁ 2006— Martina GROLEMSKÁ: Skulptura Sacra – symbolické významy sochařství na Moravě v 1. polovině XIII. Století, in: Renata FIFKOVÁ (ed.) Sága moravských Přemyslovců. Život na Moravě od počátku XIV. Století (kat. výstavy), Vlastivědné muzeum v Olomouci a Muzeum města Brna. 2006 103 - 107
- GRUEBER 1871—Bernhard, Die Kunst des Mittelalters in Böhmen, Prag, 1871
- GRUEBER 1874—Bernhard, Die Hauptperioden der mittelalterlichen Kunstentwicklung in Böhmen, Mähren, Schlesien und den angrenzenden Gebieten. Praha 1874, 13
- HAMANN 1923—Richard HAMANN: Deutsche und französische Kunst im Mittelalter, Bd. 2. Marburg 1923
- HANÁČKOVÁ 2018—HANÁČKOVÁ, Jaromíra (ed.): Třebíč - 15 let v elitní společnosti. Třebíč: MKS Třebíč, 2018, 28-34

HEIDER/ EITELBERGER/HEISER 1860— Gustav EITELBERGER / Rudolf von HIESER / J. HIESER: Mittelalterliche Kunstdenkmale des Oesterreichischen Kaiserstaates, Bd. 2, Stuttgart, 1860

HERVAY 2001 —Levente F. HERVAY: A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. In: —Imre Takács (ed.): Paradisum plantavit. Történeti katalógus (kat. výst.). Pannonhalma 2001, 499-500

HLAVÁČKOVÁ 1993—Hana HLAVÁČKOVÁ: Wandgemälde in der ehemaligen Abstkappelle in Třebíč (Trebitsch). In: Umění XLI. Praha 1993, 194-198

HOEFELMAYR-STRAUBE 1954 – Ingeborg HOEFELMAYR-STRAUBE: Já kund die normannische Ornamentik in Ungarn. Eine stilkritische Untersuchung der Bauten Ják, Lébény, Esztergom, und Buda (1190-1260), 1954

HORLER 1995—Miklós HORLER: Győr-Moson-Sopron megye I. Sopronhorpács plébániatemplom, in: Magyarország építészeti töredékainek gyűjteménye 3., Budapest, 1995

HÓMAN 1940—Bálint HÓMAN: Geschichte des ungarischen Mittelalters, Berlin 1940

HOMOLKA 1984—Jaromír HOMOLKA: Románské sochařství In: Dějiny českého výtvarného umění I/1, 1984, 92-102

HOUDEK 1896—Vítězslav: Postranní jižní portál zámeckého kostela v Třebíči. In: Časopis vlasteneckého muzejního spolku olomouckého 13. Olomouc 1896, 102-105

HRUDIČKA 1908—Alois HRUDIČKA: Topografie diecese brněnské Brno, 1908, 446-449

HUDCOVÁ 2001—Šárka HUDCOVÁ: Město Třebíč a okolí, Třebíč, 2001, 17-19

CHADRABA 1984—Rudolf CHADRABA et al.: Dějiny českého výtvarného umění od počátků do konce středověku 1/1. Praha, 1984

JAN/OBSŮSTA 2002—Libor JAN Petr Obsůsta (ed): Ve stopách sv. Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české ve dnech 24. - 25. května 2001 v Třebíči. Brno 2002, 85-97

JAROŠOVÁ/LOMIČKOVÁ 2014 —Markéta JAROŠOVÁ/ Radka LOMIČKOVÁ (eds.): Ora et Labora: Vybrané kapitoly z dějin a kultury benediktinského řádu, Praha, 2014

JOURA 1991—Jiří JOURA: Nejstarší známé zobrazení města Třebíče. In: Naším krajem, 1991, 50-54

KARASOVÁ 1961—Hana KARASOVÁ: Archeologický výzkum v areálu bývalého benediktinského kláštera v Třebíči v letech 1959-1960, Archeologické rozhledy XIII, Praha, 1961, 740 -741

KERÉNYI 1998— KERÉNYI Karl: Mytologie Řeků II. Praha, 1998, 148

KIRSCHBAUM I, II 1994 – Engelbert KRISCHBAUM (ed): Lexikon der christlichen Ikonographie II, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1994

KOLAŘÍK/MERTA/PEŠKA 2009 — Václav KOLAŘÍK / David MERTA / Marek PEŠKA: Terénní dokumentace z akce A55/2009, Třebíč zámek, rekonstrukce kanalizace a odvlhčení, ulož. v archivu Archaia Brno, o. p. s., 2009

KOLAŘÍK/MERTA/PEŠKA 2011 — Václav KOLAŘÍK / David MERTA / Marek PEŠKA: Ke stavební dispozici areálu bývalého benediktinského opatství v Třebíči, in: Archaeologia historica, roč. 36, č. 1, 2011, 153-163

KOLÁŘOVÁ TAKÁCSOVÁ 2013—Svatá Markéta Uherská a klášter dominikánek na Zaječím ostrově na Dunaji. In Miroslav ŠMIED/František ZÁRUBA, František. Svatá Anežka Česká a velké ženy její doby. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2013, s. 248-255.

KOLÁŘOVÁ TAKÁCSOVÁ 2017—Kornélia KOLÁŘOVÁ TAKÁCSOVÁ: Ke vztahu západního portálu kláštera Porta Coeli v Tišnově k analogickým portálům v Uherském království, in: Magdaléna NOVÁ/Marie OPATRŇÁ (eds.): Obsah – forma, sborník příspěvků z mezinárodní konference studentů doktorských programů, Praha, 2017, 32-39

KOLÁŘOVÁ TAKÁCSOVÁ 2018—Kornélia KOLÁŘOVÁ TAKÁCSOVÁ: Bazilika sv. Prokopa v Třebíči jako památka UNESCO. Několik poznámek k jejím souvislostem se sakrálními památkami 13. století v Uhrách. In: HANÁČKOVÁ, Jaromíra (ed.): Třebíč - 15 let v elitní společnosti. Třebíč: MKS Třebíč, 2018, 28-34

KOLLER 1996—Manfred KOLLER: Aktuelle Restaurierungen romanischer Architektur in Österreich, in: Edit SZENTESI (ed.): A jáki apostolszobrok – Die Apostelfiguren von Ják. Budapest 1999, 551-556

KOTRBA 1961—Viktor KOTRBA: Klenební žebro a jeho funkce na počátku české gotiky, Umění IX, Praha, 1961, 242

KREJČÍK 1911—Ludvík KREJČÍK: O zakládací listině kláštera Třebíčského. In: Časopis Matice moravské XXXVI, 1911, 192-199

KROUPA 1978—Pavel KROUPA: Třebíčská bazilika, nepublikovaná diplomová práce, FF Univerzity J.E. Purkyně v Brně, 1978

KROUPA 1983—Pavel KROUPA: Rostlinný dekor na stavbách v Čechách ve 2. polovině 13. století, nepublikovaná diplomová práce, Katedra dějin umění a estetiky, FF UK, Praha, 1983, 26 -31

KRPÁLEK 2016—Josef KRPÁLEK: Bývalý benediktinský klášter v Třebíči ve světle archeologických pramenů, (nepublikovaná diplomová práce), Instituce archivující a zpřístupňující práci, Univerzita Hradec Králové, 2016

KŘIVÝ 1925—K. KŘIVÝ: Třebíčská bazilika před její obnovou, Lidové noviny CDXXV, 25. 8. 1925, 1 – 2

KUBEŠ 1874— Adolf KUBEŠ: Dějepis města Třebíče I. Třebíč 1874

KUDĚLKA 1984—Zdeněk KUDĚLKA: Románská architektura na Moravě, in: *Dějiny českého výtvarného umění*, I/1, Praha, 1984

KUTAL 1935 – Albert KUTAL: Čeněk Sameš, Opravy opatského chrámu třebíčského v letech 1725-1735 (recenze), Časopis matice moravské LIX, Brno, 1935

KUTAL 1949—Albert KUTAL: , Sochařství v době posledních Přemyslovců, in KUTAL, Albert /LÍBAL, Dobroslav/ MATĚJČEK Antonín, České gotické umění I, Stavitelství a sochařství, Praha, 1949, s. 44

KUTAL 1972—Albert KUTAL: České umění gotické, Praha, 1972, s. 10

KUTAL 1984—Albert KUTAL: Gotické sochařství, in: *Dějiny českého výtvarného umění I/1*, Praha 1984

KUTHAN 1994—Jiří KUTHAN: Česká architektura v době posledních Přemyslovců. Města – hrady – kláštery – kostely. Vimperk 1994

KUTHAN 2008—Jiří KUTHAN: Splendor et Gloria Regni Bohemiae. Umělecké dílo jako projev vladařské reprezentace a symbol státní identity. Praha 2008

KUTHAN 2009a—Jiří KUTHAN: Zakladatelská činnost posledních Přemyslovců. In: Petr SOMMER / Dušan TŘEŠTÍK / Josef ŽEMLIČKA (eds.): Přemyslovci. Budování českého státu, Praha, 2009, 418–445

KUTHAN 2009b—Jiří KUTHAN: Dvorské umění: nástup a rozkvět gotiky. In: In: SOMMER, Petr/TŘEŠTÍK, Dušan/ŽEMLIČKA, Josef, (eds.): Přemyslovci. Budování českého státu, Praha, 2009, 451–475

KUTHAN 2014—Jiří KUTHAN: Benediktinské kláštery střední Evropy a jejich architektura (= Opera Facultatis theologiae catholicae Universitatis Carolinae Pragensis. Historia et historia artium XVIII). Praha 2014, 264-276

KYNCL 2011—Tomáš KYNCL: Dendrochronologické datování desek bednění klenby krypty basiliky Nanebevzetí Panny Marie v Třebíči Výzkumná zpráva č. 089a-11, Brno, 2011

LEFNEROVÁ 1972—Libuše LEFNEROVÁ: Třebíč – bazilika, Brno 1972

LEHNER 1903—Ferdinand J. LEHNER: Opatský chrám Panny Marie v Třebíči a jeho dějiny. Třebíč, 1903

LEHNER 1905—Ferdinand J. LEHNER: Dějiny umění národa českého I/2. Praha 1905, 290-293

LÍBAL 1948— Dobroslav, Gotická architektura v Čechách a na Moravě, Praha, 1948, 28-31

LÍBAL 1949—Dobroslav LÍBAL: Počátky gotického stavitelství, in KUTHAL, Albert /LÍBAL, Dobroslav/MATĚJČEK Antonín, České gotické umění I, Stavitelství a sochařství, Praha, 1949, 15–16

LÍBAL 1984—Dobroslav LÍBAL: Gotická architektura, in: in CHADRABA, Rudolf (ed). Dějiny českého výtvarného umění 1/1, Praha, 1984, 150-151

LÍBAL 2001—Dobroslav LÍBAL: Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek. Praha 2001

LŐVEI 1996—Pál LŐVEI: A zsámbéki rom műemléki védelmének története. In: Magyar Műemlékvédelem (1980-1990) X, 1996, 39-58

LUX 1939—Géza LUX: A zsámbéki templomrom. Budapest 1939

LÜBKE, Wilhelm, Geschichte der Architektur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart (Band 1), Leipzig, 1884

MACEK, Petr/VLČEK Pavel/ZAHRADNÍK Pavel: František Maxmilián Kaňka, „in regno Bohemiae aedilis famosissimus“, in: Umění XL, 1992, 180-227

MAROSI 1972—Ernő MAROSI: A románkor művészete, Budapest, 1972

MAROSI 1984—Ernő MAROSI: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Budapest 1984

MAROSI 1996a—Ernő MAROSI: Bencés építészet az Árpád-kori Magyarországon, in: Imre Takács (ed.): Mons Sacer. Katalógus (kat. výst.). Pannonhalma 1996, 131-142

MAROSI 1996b—Ernő MAROSI: A zsámbéki kolostorromok. In: Magyar Műemlékvédelem (1980-1990) X, 1996, 59-76

MAROSI 1997—Ernő MAROSI: Die Benediktinerkirche St. Georg zu Ják. Bauwerk und kunsthistorische Problematik. In: Acta Historiae Artium XXXIX, 1997, 19-70

MAROSI 2001—Ernő MAROSI: Bencés építkezések a 13. században. In: Imre Takács: Paradisum plantavit, Történeti katalógus (kat. výst.), Pannonhalma 2001, 273-289

MAŠÍN, Jiří, Malerei und Plastik der Romanik, in: BACHMANN, Erich, Romanik in Böhmen, München, 1977, s. 191-192

MATĚJEK 2011—Marek MATĚJEK (ed.): Benediktini ve středověku. Třebíč 2011

MAZOUREK, Pavel, Záchranné a výzkumné práce na třebíčské bazilice, Zpravodaj města Třebíče, č. 12, 1985, s. 15

MENCL 1965 – Václav MENCL, Panské tribuny v naší románské architektuře, Umění XII, Praha, 1965, 29-62.

MENCL 1937—Václav Mencl: Středověká architektura na Slovensku. Praha-Prešov 1937

MENCL 1939—Václav MENCL: Románská architektura v zemích českých. Ročenka kruhu po pěstování dějin umění za rok 1937 a 1938. Praha 1939, 39-41

MENCL 1952 – Václav MENCL, Tvary klenebních žeber v české gotické architektuře, Zprávy památkové péče XI, Praha, 1952, 268-281.

MENCL 1960a—Václav MENCL: Vývoj středověkého portálu v českých zemích. In: Zprávy památkové péče 20. Praha 1960, 9-26

MENCL 1960b—Václav MENCL: Vývoj okna v architektuře českého středověku. In: Zprávy památkové péče 20. Praha 1960, 185-186

MENCL 1974 – Václav MENCL, České středověké klenby, Praha, 1974, 32–34

MERHAUTOVÁ 1976—Anežka Merhautová, K ikonografii českých raně středověkých portálů, *Umění XXIV.*, 1976, 417–428

MERHAUTOVÁ 1949—Anežka MERHAUTOVÁ (roz. Livorová), *Románské portály v Čechách*, FF UK Praha 1949.

MERHAUTOVÁ 1971—Anežka MERHAUTOVÁ, *Raně středověká architektura v Čechách*, Praha 1971

MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983—Anežka MERHAUTOVÁ / Dušan TŘEŠTÍK, *Románské umění v Čechách a na Moravě*, Praha 1983

MERHAUTOVÁ 1984—Anežka MERHAUTOV, Románská architektura v Čechách, in: *Dějiny českého výtvarného umění*, I/1, Praha 1984, 55–57

MERHAUTOVÁ 1983—Anežka MERHAUTOVÁ/Dušan TŘEŠTÍK: Románské umění v Čechách a na Moravě. Praha 1983

MEŘÍNSKÝ 2002—Zdeněk MEŘÍNSKÝ: Církevní instituce na Moravě a historické pozadí vzniku třebíčského kláštera, in: Libor JAN / Petr OBSŮSTA (eds): *Ve stopách sv. Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české ve dnech 24. - 25. května 2001 v Třebíči*, Brno, 2002, 57-83

MEZEY/SZENTESI 1992—Alice D. MEZEY / Edit SZENTESI: Új kutatások Jákon források segítségével. Az "eltűnt" építéstörténet nyomában. In: *Henszlmann-Lapok* 3, 1992, 11-17

NEUMANN 1903—Wilhelm Anton NEUMANN, Über Schottische Kirchen Portale in Österreich-Ungarn, in: *Monatsblatt des Altertums - Vereiness zu Wien*, 20, 1903

NIKODEM Vilém: *Stručné dějiny města Třebíče*. Třebíč 1911

NOTHNAGEL 1985—Karl NOTHNAGEL: *Staufische Architektur in Gelnhausen und Worms*, Göppingen, 1971; HOTZ, Walter: *Wormser Bauschule 1000 – 1250*, Darmstadt, 1985

NOVÁ/OPATRŇNÁ 2017—Magdaléna NOVÁ/Marie OPATRŇNÁ (eds.): *Obsah – forma*, sborník příspěvků z mezinárodní konference studentů doktorských programů, Praha, 2017

NOVOSAD, Dr., *Historie skoro detektivní*, Zpravodaj města Třebíče, duben 1977, s. 10 - 11

NOVOTNY Fritz: *Romanische Bauplastik in Österreich*. Wien 1930

JAN/OBŠUSTA 2002—Libor JAN/Petr OBŠUSTA (ed.): *Ve stopách sv. Benedikta*. Sborník příspěvků z konference *Středověké kláštery v zemích Koruny české*. Brno 2002

OBŠUSTA 2002 — Petr OBŠUSTA: *Třebíčské benediktínské opatství a jeho odraz v archeologických pramenech*, in: Libor JAN / Petr OBŠUSTA (eds): *Ve stopách sv. Benedikta*. Sborník příspěvků z konference *Středověké kláštery v zemích Koruny české ve dnech 24. - 25. května 2001 v Třebíči*, Brno, 2002, 219-227

OHLER 2006 — Norbert OHLER: *Katedrála: Náboženství, politika, architektura, dějiny*, Praha, 2006

O'MAHONY 1994 – Felicity O'MAHONY(ed.): *The book of Kells: proceedings of the conference at Trinity College Dublin, 6 – 9 September 1992*, Aidershot, 1994

Opravy církevních památek země Moravskoslezské v letech 1919 – 1936, Zprávy památkové péče I, Praha, 1937, s. 11

PAUL 1979 — Michael PAUL: *Tiere als Symbol und Ornament*, Weisbaden, 1979

PEČÍRKA Jaromír: *Plastika*. In: WIRTH Zdeněk (ed.): *Dějepis výtvarného umění v Čechách I. Středověk*. Praha 1931, s. 57-58

PEŠINA 1677—Tomáš PEŠINA Z ČECHORODU: *Mars Moravicus. Sive bella horrida et cruenta seditiones, tumultus praelia, turbae*, Praha, 1677

PETR/ZACHOVÁ 1999—Stanislav PETR / Irena ZACHOVÁ: *Sbírký rukopisů Antonína Bedřicha Mitrovského z Archivu města Brna*, *Studie o rukopisech Monographia*, sv. IV, Praha – Brno, 1999. 95 -97

POJSL, Miroslav, *K problematice stavebních hutí ve 13. století na Moravě*, *Archeologia historica IX*, Praha, 1984, s. 224

POMFYOVÁ 2015—Bibiana POMFYOVÁ: *Stredoveký kostol. Historické a funkčné premeny architektúry*, Bratislava, 2015

POJSL, Miroslav, Velehrad, Stavební památky bývalého cisterciáckého kláštera, Brno, 1990

PROKOPP 1904—August PROKOP: Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung. Wien 1904

PROKOP August: Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung. Wien 1904, s. 136-138, 162-168

PUPITSCHKA 1778—František PUPITSCHKA: Priesters von der Gesellschaft Jesu Chronologische Geschichte Böhmens von der ersten Königen bis auf Karl den IVten, Vieter Theil, Erster Band, Leiptzig Prag, 1778, s. 103

RÁCZ 2000—György RÁCZ: A Ják nemzetség és monostoralapításai. In: Vasi Szemle LIV, 2000, 7- 26

RAZÍM/ZAHRADNÍK 2003— Vladislav RAZÍM/Pavel ZAHRADNÍK: Třebíč, středověké opevnění bývalého kláštera benediktinů. Třebíč–Praha, 2003

RICHTER 1943—Václav RICHTER: Zorošlava Drobná, Basilika sv. Prokopa v Třebíči, (recenze), Časopis Matice moravské LXV., Brno, 1943, 234–235.

RIEHL 1924—Hans RIEHL: Baukunst in Österreich. Eine Stilkunde an Hand des österreichischen Kunstgutes I: Das Mittelalter. Wien 1924

RIESE 2007—Brigite REISE: Seemans Lexikon der Ikonografie, Leipzig, 2007

ROCHE 1995—Richard ROCHE: The Norman Invasion of Ireland, Dublin 1995.

ROSTÁS 2000—Tibor ROSTÁS: A veszprémi úgynevezett Gizella-kápolna épülete a 13. Században. In: Tibor ROSTÁS / Anna SIMON: Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára, Budaoest, 2000, 61–81.

ROSTÁS/SIMON 2000—Tibor ROSTÁS / Anna SIMON: Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára, Budaoest, 2000

ROTH 1934 – Viktror ROTH (ed): Deutsche Kunst in Sibenbürgen, Berlin 1934.

ROYT 1998—Jan ROYT: Slovník symbolů. Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii, Praha, 1998

ROYT 2006—Jna ROYT: Slovník biblické ikonografie, Praha, 2006

RULÍŠEK 2006—Hynek RULÍŠEK: Slovník křesťanské ikonografie. Postavy, atributy, symboly, České Budějovice, 2006

RYPÁČEK 1894—František RYPÁČEK(ed.): Z archivu města Třebíče (Koronika Eliáše Štřelky a pokračovatelův) in: Program c.k. státního gymnasia v Třebíči, Třebíč 1894

SACHS/BADSTÜBNER/NEUMANN 1973—Hannelore SACHS / Ernst BADSTÜBNER / Helga NEUMANN: Christliche Ikonographie in Stichworten, Leipzig, 1973

SAMEŠ 1934—Čeněk SAMEŠ: Opravy opatského chrámu třebíčského v letech 1725-1732. Třebíč 1934

SAMEŠ 1979—Vincenc SAMEŠ: Stručné dějiny města Třebíče. Příloha zpravodaje města Třebíče 1972-1979, 1979

SEDLÁČEK 1911—August SEDLÁČEK: Prvotní nadání kláštera Třebíčského. In: Časopis Matice moravské XXXVI, 1911, 200-207

SCHULLER 1993—Manfred SCHULLER: Das Fürstenportal des Bamberker Domes, Bamberg, 1993

SCHURER/WIESE 1938 – Oskar SCHURER, Erich WIESE: Deutsche Kunst in der Zips, Wien-Leipzig 1938

SOCHOR 1937—Stanislav SOCHOR: První zjištěné lektorium u nás. Zprávy památkové péče 1937/1, č. 3

SOMMER 2007 – SOMMER et al.: Kostel sv. Prokopa v Záboří n. L., Průzkumy památek XIV – 1/2007

Staroslavná bazilika sv. Prokopa v Třebíči – zámku navazuje na svou slavnou benediktinskou tradici, Západoslovanská stráž XXVII, 8.7.1938, 4

STROBEL/WEIS 1994—STROBEL von Richard / WEIS Markus: Romanik in Altbayern Gebundene Ausgabe, 1994

SCHWARZ 1976—Mario SCHWARZ: Romanische Architektur in Niederösterreich, *Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich XVII/XVIII*, Wien, 1976

SCHWARZ 1976—Mario SCHWARZ: Die Architektur der Spätzeit (1200-1246). In: Johannes GRÜNDLER (ed.): 1000 Jahre Babenberger in Österreich (kat. výst.). Wien 1976, 512–522

SCHWARZ 1979—Mario SCHWARZ: Der Weg normanischer Dekorationsformen in der Bauplastik nach Niederösterreich, *Alba Regia XVII*, 1979, 163–167

SCHWARZ 1979—Mario SCHWARZ: Romanische Architektur in Niederösterreich. St. Pölten, Wien 1979

SCHWARZ 1981—Mario SCHWARZ: Studien zur Klosterbaukunst in Österreich unter letzten Babenbergern, Wien 1981

SCHWARZ 1998—Mario SCHWARZ: Die Architektur in den Herzogtümern Österreich und Steiermark unter den beiden letzten Babenbergerherzögen. In: Hermann FILLITZ

(ed.): Geschichte der bildenden Kunst in Österreich, Bd. I. München-New York 1998, 274–336

SCHWARZ 1999—Mario SCHWARZ: Beiträge zur Kirchengeschichte Niederösterreichs. In: Thomas AIGNER (ed.): Kollegiatstift Ardagger. Beiträge zu Geschichte und Kunstgeschichte. St. Pölten 1999

SCHWARZ 2013—Mario SCHWARZ: Die Baukunst des 13. Jahrhunderts in Österreich, Wien, 2013

SCHWOY 1786—Franz Joseph SCHWOY: Topographische Schilderung des Markgrathum Mähren, Zweyter Band, Prag und Lietzig, 1786

SCHOWOY 1794—Frantz Joseph SCHOWOY: Topografie von Markgrathum Mähren, Vídeň 1794

SOMMER 1991 – Petr SOMMER: První dvě století benediktinských klášterů v Čechách, *Studia Mediaevalia Pragensia II*, Praha, 1991, 75–100

SOUKUPOVÁ 2004—Helena SOUKUPOVÁ: Zu Datierung und Interpretation des Westportals des Zisterzienserinnenkloster Porta Coeli in Tišnov. In: *Umění LII*, Praha, 2004, 298–309

SPIELLE 1979—Irene SPIELLE: Neuentdeckungen zur Datierung des Wormser Domes, *Der Wormsgau XIII*, 1979/81, 106–112

STOCKER 2001—Mona STOCKER: Die Schottenkirche St. Jakob in Regensburg, Univ.-Diss., Regensburg 2001

STROBEL 1965—Richard STROBEL: Romanische Architektur in Regensburg. Kapitell, Säule, Raum, Nürnberg 1965

STROBEL 1994—Richard STROBEL: Romanik in Altbayern, Würzburg 1994

SVÁTEK – Jaroslav SVÁTEK: Benediktínské opatství v Březové a jeho velkostatek, *Vítkovsko IV*. 1958, 1-5

SZAKÁCS 2004—Béla Zsolt SZAKÁCS: A templomok nyugati térelrendezése és a "nemzetségi monostor" kérdése. In: Marcu ISTRATE et al: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben III*. Satu Mare: 2004, 71-98

SZAKÁCS —Béla Zsolt SZAKÁCS: Magyarország építészete a tatárjárás korában. In: Ágnes RITÓOK / Miklós SZÉCSÉNYI: *A Szt. György vértanúról nevezett jáki apátság története*. Budapest 1901

SZENTESI—Edit SZENTESI: A lébényi templom ornamentikája (nepublikovaná diplomová práce na ELTE Művészettörténeti Tanszék). Budapest 1986

SZENTESI—Edit SZENTESI/Péter UJVÁRI (ed.): A jáki apostolszobrok-Die Apostolfiguren von Ják. Budapest 1999

SZÜCS 1993—Jenő SZÜCS: Az utolsó Árpádok. Budapest 1993

TÓTH 2001—Sándor TÓTH: A 11.-12. századi Magyarország benedek-rendi templomainak maradványai. In: Imre Takács (ed.): Paradisum plantavit, Történeti katalógus (kat. výst.), Pannonhalma, 2001, 229-266.

ŠMIED/ZÁRUBA 2013—Miroslav ŠMIED/František ZÁRUBA, František. Svatá Anežka Česká a velké ženy její doby. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2013

TAKÁCS 2001—Imre Takács (ed.): Paradisum plantavit. Történeti katalógus (kat. výst.). Pannonhalma 2001

TAKÁCS 2018—Imre TAKÁCS: A francia gotika recepciója Magyarországon II. András korában, 2018 in: BARRAL/LŐVEI/LUCHERINI/TAKÁCS—Xavier BARRAL i Altet/Pál LŐVEI/Vinni LUCHERINI/Imre TAKÁCS: The Art of Medieval Hungary, Roma, 2018

TAKÁCS 2019—Imre TAKÁCS: Művészettörténeti tanulmányok Tóth Sándor emlékére, Budapest. 2019

TIETZE 1931—Hans TIETZE: Geschichte und Beschreibung des St. Stephans Domes in Wien, Österreichische Kunsttopographie XXIII, Wien, 1931

TRAPP 1857—Mauritz TRAPP: Bazilika nanavevzetí Panny Marie v Třebíči na Moravě, *Památky archeologické a místopisné II*, Praha 1857, 273–281

TOMAN 2007—Rolf TOMAN: Romanik. Architektur. Skulptur. Malerei, Köln, 2007

TÓTH 1998—Sándor TÓTH: Pillér és ív a magyar romanikában. In: István BARDOLY/Csaba LÁSZLÓ (ed.): Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Budapest 1998, 49-73

TURECKÝ—Petr TURECKÝ: Přestavba třebíčské baziliky v letech 1725-1733. In: Západní Morava 3, 1999, 171-183

UHLÍŘ 1967—Jiří UHLÍŘ: Umělecké památky Třebíče a okolí, Třebíč 1967

UHLÍŘ/ŽAMBERSKÝ 1995—Jiří UHLÍŘ / Antonín ŽAMBERSKÝ: Bazilika bývalého opatství benediktinů v Třebíči, Třebíč, 1995

UHLÍŘ 1968 – Jiří UHLÍŘ: Archeologický výzkum ambitu bývalého benediktinského kláštera v Třebíči. Předběžná zpráva, VVM 20, 286–290.

URBAN 1961—Jan URBAN: Restaurátorské zpráva z akce Rekonstruování protálu kostela v Třebíči a gotické římsy na apsidě kaple v Třebíči, 9.11.1961

URBAN 1995—Otmar URBAN: Klášter Matky Boží sv. Marie, bazilika sv. Prokopa, chrám Panny Marie a sv. Prokopa, Porta Paradisi? *Zpravodaj města Třebíče* č. 3, 1995, s. 13–16

VALTER 1985—Ilona VALTER: Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Eisenstadt 1985

VALTER 1992—Ilona VALTER: Újabb régészeti kutatások a zsámbéki premontrei prépostsági romban. In: *Műemlékvédelmi Szemle*, 1991/1992, 24-28

VOCKE 2008—Sonja Christine VOCKE: Mitteleuropäische Stilbeziehungen normannischer Formenelemente an Beispielen in Deutschland, Österreich und Ungarn, 2008

WAGNER-RIEGER 1988—Renate WAGNER-RIEGER: Mittelalterliche Architektur in Österreich, Wien/St. Pölten, 1988

WENZEL 1929—Alfred WENZEL: Die Baugeschichte der Klosterkirche zu Trebitsch. In: *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft* 5, 1929

WERNER 1991— Martin WERNER: On the origin of zoatropomorphic evangelist symbols: the early medieval and later Coptic, Nubian, Ethiopian and Latin evidence, *Studies in iconography* XIII, 1991, 1 – 47

WINTERFELD 1999—Dethard von WINTERFELD: Bamberk és Ják, in: Edit SZENTESI/Péter UJVÁRI (ed.): *A jáki apostolszobrok-Die Apostolfiguren von Ják*. Budapest 1999

WIRTH 1933—Zdeněk WRITH: Kamil Hilbert, *Časopis společnosti přátel starožitností československých v Praze* XLI, Praha, 1933, s. 97–102

WIRTH 1931 – WIRTH Zdeněk (ed.): *Dějepis výtvarného umění v Čechách I. Středověk*. Praha 1931

WOCEL 1858—Johann Erasmus WOCEL: Bericht über eine kunstharchäologische Reise in Böhmen und Mähren I. Třebíč. In: *Mitteilungen der K.K. Central-Commission*. Wien 1858, 144-149.

WOLNY 1860—WOLNY Gregor: Markgraftschaft Mähren topographisch, statistisch und historisch geschildert, Iglauer Kreiss, Brno, 1842, později také v díle WOLNY, Gregor: *Kirchliche Topographie von Mähren*, Brno, 1860

ZAHN 1967—Wolfgang ZAHN: Schottenklöster. Die irischen Benediktiner in Deutschland, disertační práce, Freiburg, 1967

ZESCHICK 2007— Johannes ZESCHICK. Benediktini a benediktinky v Čechách a na Moravě, Praha, 2007

ZSOLNAY—László ZSOLNAY: *A középkori Esztergom*, Budapest, 1983

ŽAMBERSKÝ 1992a—Antonín ŽAMBERSKÝ: Apsida zámecké baziliky, Třebíčský zpravodaj č. 7 – 8, srpen 1992, 9-11

ŽAMBERSKÝ 1992b—Antonín ŽAMBERSKÝ: Triborium, či tribuny?, Třebíčský zpravodaj č. 9, září 1992, 7-8

ŽAMBERSKÝ 1992c—Antonín ŽAMBERSKÝ: Východní věže baziliky, Třebíčský zpravodaj č. 10, říjen 1992, 7-8

ŽAMBERSKÝ 1992d—Antonín ŽAMBERSKÝ: Třebíčské lektorium, Třebíčský zpravodaj č. 11 a 12, listopad 1992, 7-9

ŽAMBERSKÝ 1996—Antonín ŽAMBERSKÝ: K zakládací listině třebíčského kláštera. In: Naším krajem 7, 1996, 28-36

ŽEMLIČKA 2002—Josef ŽEMLIČKA: Počátky Čech královských 1198-1253. Proměna státu a společnosti, Praha, 2002

Obrazová příloha

1a. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, pohled z východu. Foto. Archív ÚDKU KTF UK

1b. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, interiér. Foto: Archív ÚDKU KTF UK

1c. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, krypta. Foto: autor

1d. Třebíč, bazilika sv. Prokopa kolem 1240, portál do někdejší křížové chodby kláštera benediktinů. Foto: autor

1e. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, severní portál. Foto: Archív ÚDKU KTF UK

1f. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, severní portál-detail opati/biskupové. Foto: autor

1g. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, portál v presbytáři baziliky s nápisem o renovaci v roku 1871. Foto: ŽAMBERSKÝ/UHLÍŘ 1995, 3. strana obálky (detail)

1h. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, portál v presbytáři baziliky, vstup do tzv. Opatské kaple. Foto: ŽAMBERSKÝ/UHLÍŘ 1995, 3. strana obálky (detail)

1i. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, rozeta východního závěru baziliky. Foto: MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 242, obr. 221

1j. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, detaily severní apsidy baziliky. Foto: MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 234, obr. 213

2. Měříň, Kostel sv. Jana Křtitele, kolem poloviny 13. století, Foto: MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 286, obr. 270

3. Velehrad, bazilika Nanebevzetí Panny Marie, sv. Cyrila a Metoděje, první čtvrtina 13. století, Foto: POJSL 1990.

4. Hulín, kostel sv. Václava, původní kostel 13. století, portál, Foto: autor

5. Předklášteří u Tišnova, Porta Coeli, klášter cisterciáček, 1240, západní portál klášterního kostela Panny Marie, Foto. Archív ÚDKU KTF UK

6. Worms, dóm sv. Petra, kolem 12. století. Foto: TOMAN 2007, 58.

7a. Bamberg, dóm sv. Petra a Pavla, 12.-13. století. Foto: TOMAN 2007, 61.

7b. Bamberg, dóm sv. Petra a Pavla, 12.-13. století, Adamova brána. Foto: autor

8. Řezno, kostel sv. Emerama, 12.-13.století. Foto: HAMANN 1923, 70, obr. 136

- 9. Řezno**, kostel sv. Jakuba, 12.-13. století, severní portál. Foto autor
- 10. Moosburg**, kostel sv. Kastula, 13. století, západní portál. Foto: HAMANN 1923, 71, obr. 137
- 11a. Vídeň**, kostel sv. Štěpána, 13. století, Obří brána (detaily). Foto: autor
- 11b. Vídeň**, kostel sv. Štěpána, 13. století, Obří brána (detaily). Foto: autor
- 11c. Vídeň**, kostel sv. Štěpána, 13. století, Obří brána (detaily). Foto: autor
- 12a. Mödling**, karner sv. Pantaleona, 13. století. Foto: autor
- 12b. Mödling**, karner sv. Pantaleona, 13. století, portál - detail. Foto: autor
- 13a. Tulln**, karner/Tříkrálová kaple, kolem poloviny 13. století, portál. Foto: autor
- 13b. Tulln**, karner/Tříkrálová kaple, kolem poloviny 13. století, portál, detail 1. Foto: autor
- 13c. Tulln**, karner, kolem poloviny 13. století, portál, detail 2. Foto: autor
- 13d. Tulln**, karner, kolem poloviny 13. století, pohled z východu. Foto: autor
- 14a. Bad Deutsch-Altenburg**, Karner sv. Leonarda, kolem poloviny 13. století. Foto: autor
- 14b. Bad Deutsch-Altenburg**, karner, kolem poloviny 13. století, portál. Foto: autor
- 15. Kleinmariazell**, bývalé benediktinského opatství Nanebevzetí Panny Marie, 13. století, portál. Foto: autor
- 16. Vídeňské nové Město**, Liebfrauenkirche, kolem polovina 13. století, Nevěstina brána. Foto: autor
- 17a. Ostřihom**, královská kaple v areálu hradního komplexu, konec 12. století, portál. Foto: autor
- 17b. Ostřihom**, královská kaple v areálu hradního komplexu, konec 12. století, portál. Foto: autor
- 17c. Ostřihom**, královská kaple v areálu hradního komplexu, konec 12. století, portál. Foto: Mária Prokopp
- 17d. Ostřihom**, královská kaple v areálu hradního komplexu, konec 12. století, portál. Foto: autor
- 18a. Lébény**, kostel sv. Jakuba staršího, první poloviny 13. století, jižní portál. Foto: autor

- 18b. Lébény**, kostel sv. Jakuba staršího, první poloviny 13. století, detail s andělem z jižního portálu. Foto: autor
- 18c. Lébény**, kostel sv. Jakuba staršího, první poloviny 13. století, západní portál. Foto: autor
- 18d. Lébény**, kostel sv. Jakuba staršího, první poloviny 13. století, západní portál, detaily s hlavami (dobro a zlo, nebo zakladatelé?). Foto: autor
- 19a. Ják**, kostel sv. Jiří, kolem poloviny 13. století, západní portál, Foto: autor
- 19b. Ják**, kostel sv. Jiří, kolem poloviny 13. století, západní portál, detail č. 1. Foto: autor
- 19c. Ják**, kostel sv. Jiří, kolem poloviny 13. století, jižní portál. Foto: autor
- 19d. Ják**, kostel sv. Jiří, kolem poloviny 13. století, jižní portál - detail. Foto: autor
- 19e. Ják**, kostel sv. Jiří, kolem poloviny 13. století, východní závěr kostela. Foto: autor
- 19f. Ják**, kostel sv. Jiří, kolem poloviny 13. století, západní fasáda kostela. Foto: autor
- 20. Ják**, kaple sv. Jakuba, kolem polovina 13. století, portál. Foto. autor
- 21a. Csempeszkopács**, farní kostel, kolem polovina 13. století, pohled ze severu. Foto: autor
- 21b. Csempeszkopács**, farní kostel, kolem polovina 13. století, hlavní portál. Foto: autor
- 21c. Csempeszkopács**, farní kostel, kolem polovina 13. století, hlavní portál-detail. Foto: autor
- 22. Magyarszecsőd**, farní kostel s portálem, kolem poloviny 13. století, Foto: autor
- 23a. Óriszentpéter**, farní kostel, kolem poloviny 13. století. Foto: autor
- 23b. Óriszentpéter**, farní kostel, kolem poloviny 13. století, portál. Foto: autor
- 23c. Óriszentpéter**, farní kostel, kolem poloviny 13. století, portál, detail. Foto: autor
- 24. Kéttornyúlak**, kostel sv. Michala, kolam polovina 13. století, Foto. autor
- 25. Ilija**, kostel sv. Egídia, kolem poloviny 13. století, portál. Foto: autor
- 26. Sopronhorpács**, kostel sv. Petra a Pavla, 13. století, portál. Foto: autor
- 27a. Budapešť**, kostel Panny Marie, rekonstrukce na základě portálu z roku kolem 1260. Foto: autor

27b. Budapešť, kostel Panny Marie, portálu před rozebráním, rok kolem 1260. Foto: CSEMEGI 1951.

27c. Budapešť, kostel Panny Marie, současná podoba portálu, rok kolem 1260. Foto: autor

28a. Alba Iulia/Gyulafehérvár, katedrála, 13. století. Foto: autor

28b. Alba Iulia/Gyulafehérvár, katedrála, 13. století, fragment s normanským ornamentem. Foto: Imre Takács

1a. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, pohled z východu

1b. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, interiér. Foto: Archív ÚDKU KTF UK

1c. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, krypta. Foto: autor

1d. Třebíč, bazilika sv. Prokopa kolem 1240, portál do někdejší křížové chodby kláštera benediktinů. Foto: autor

1e. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, severní portál. Foto: Archív UDKU KTF UK

1f. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, severní portál -detail opati/biskupové. Foto: autor

1g. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, portál v presbytáři baziliky s nápisem o renovaci v roku 1871. Foto: ŽAMBERSKÝ/UHLÍŘ 1995, 3. strana obálky (detail)

1h. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, portál v presbytáři baziliky, vstup do tzv. Opatské kaple. Foto: ŽAMBERSKÝ/UHLÍŘ 1995, 3. strana obálky (detail)

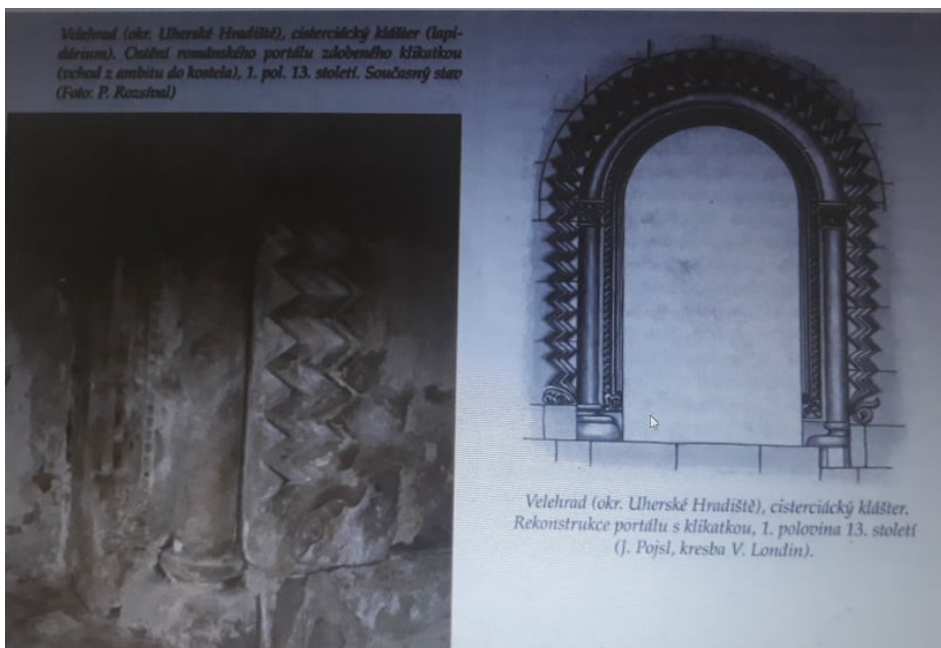
1i. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, rozeta východního závěru baziliky. Foto: MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 242, obr. 221

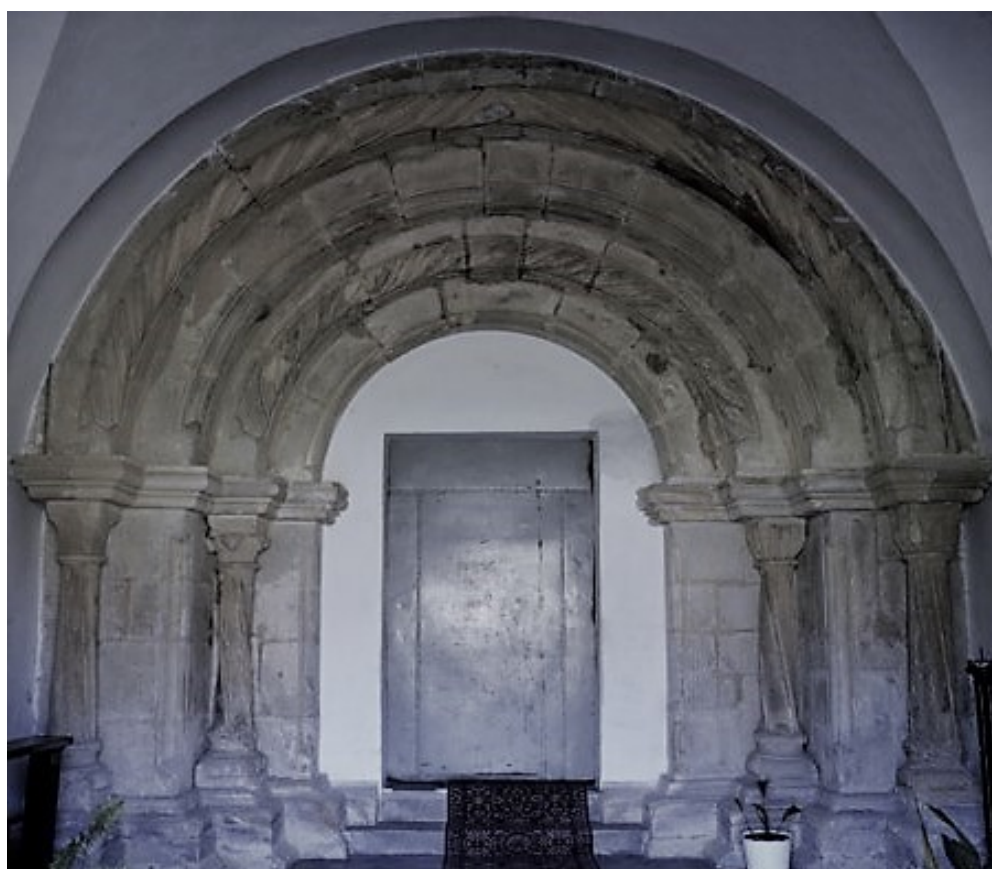
1j. Třebíč, bazilika sv. Prokopa, kolem roku 1240, detaily severní apsidy baziliky.
Foto: MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 234, obr. 213

2. Měříň, Kostel sv. Jana Křtitele, kolem poloviny 13. století, Foto:
MERHAUTOVÁ/TŘEŠTÍK 1983, 286, obr. 270

3. Velehrad, bazilika Nanebevzetí Panny Marie, sv. Cyrila a Metoděje, první čtvrtina 13. století, Foto: POJSL 1990.

4. Hulín, kostel sv. Václava, původní kostel 13. století, portál, Foto: autor

5. Předklášteří u Tišnova, Porta Coeli, klášter cisterciáček, 1240, západní portál klášterního kostela Panny Marie, Foto. Archív ÚDKU KTF UK

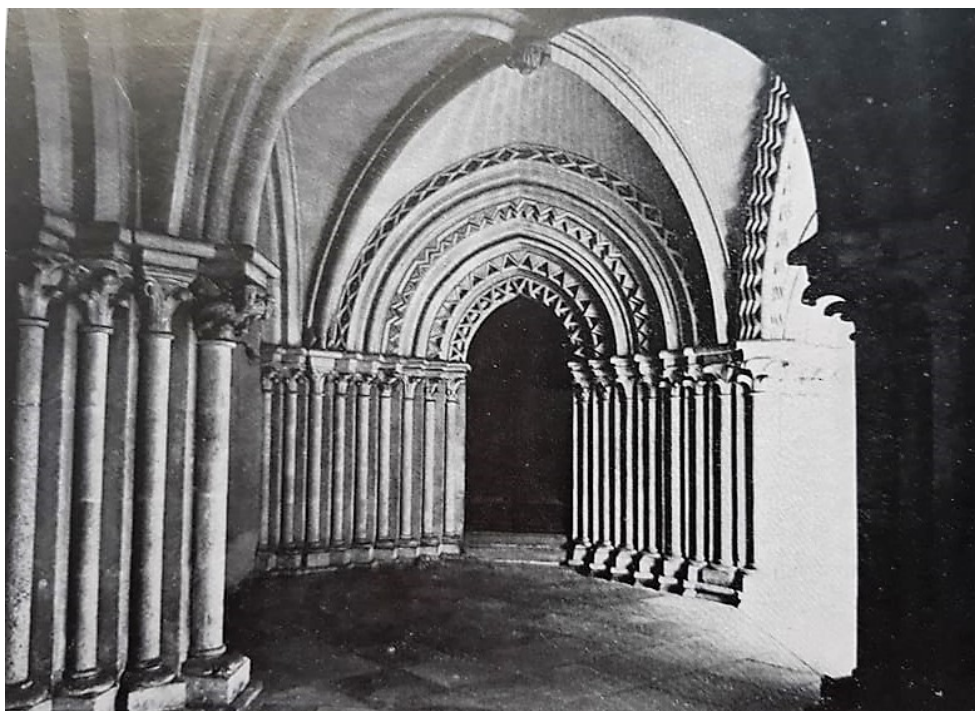
6. Worms, dóm sv. Petra, kolem 12. století. Foto: TOMAN 2007, 58.

7a. Bamberg, dóm sv. Petra a Pavla, 12.-13. století. Foto: TOMAN 2007, 61.

7b. Bamberg, dóm sv. Petra a Pavla, 12.-13. století, Adamova brána. Foto: autor

8. **Řezno**, kostel sv. Emerama, 12.-13.století. Foto: HAMANN 1923, 70, obr. 136

9. **Řezno**, kostel sv. Jakuba, 12.-13. století, severní portál. Foto autor

10. Moosburg, kostel sv. Kastula, 13. století, západní portál. Foto: HAMANN 1923, 71, obr. 137

11a. Vídeň, kostel sv. Štěpána, 13. století, Obří brána (detaily). Foto: autor

11b. Vídeň, kostel sv. Štěpána, 13. století, Obří brána (detaily). Foto: autor

11c. Vídeň, kostel sv. Štěpána, 13. století, Obří brána (detaily). Foto: autor

12a. Mödling, karnier sv. Pantaleona, 13. století. Foto: autor

12b. Mödling, karnier sv. Pantaleona, 13. století, portál - detail. Foto: autor

13a. Tulln, karner/Tříkrálová kaple, kolem poloviny 13. století, portál. Foto: autor

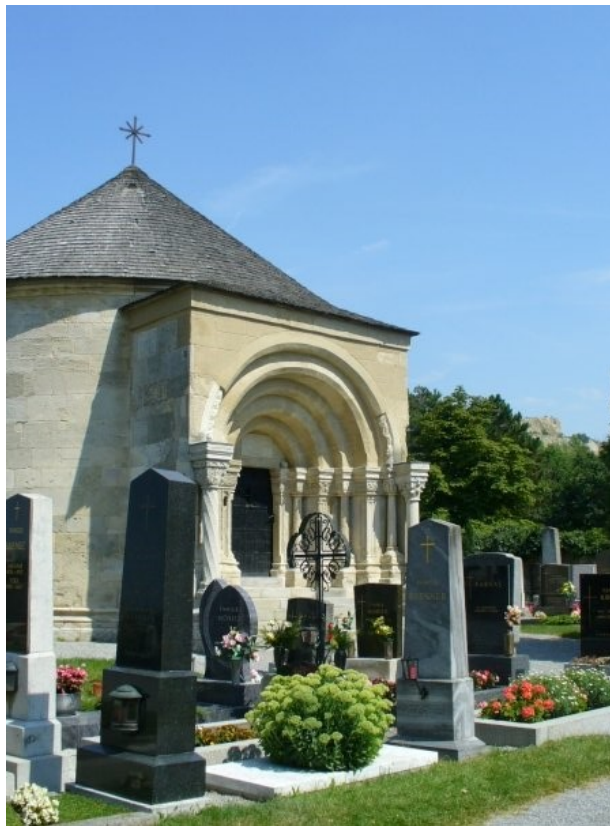
13b. Tulln, karner/Tříkrálová kaple, kolem poloviny 13. století, portál, detail 1. Foto: autor

13c. Tulln, karner, kolem poloviny 13. století, portál, detail 2. Foto: autor

13d. Tulln, karner, kolem poloviny 13. století. Foto: autor

14a. Bad Deutsch-Altenburg, Karner sv. Leonarda, kolem poloviny 13. století. Foto: autor

14b. Bad Deutsch-Altenburg, karner, kolem poloviny 13. století, portál. Foto: autor

15. Kleinmariazell, bývalé benediktinského opatství Nanebevzetí Panny Marie, 13. století, portál. Foto: autor

16. Vídeňské nové Město, Liebfrauenkirche, kolem polovina 13. století, Nevěstina brána. Foto: autor

17a. Ostřihom, královská kaple v areálu hradního komplexu, konec 12. století, portál.
Foto: autor

17b. Ostřihom, královská kaple v areálu hradního komplexu, konec 12. století, portál.
Foto: autor

17c. Ostřihom, královská kaple v areálu hradního komplexu, konec 12. století, portál.
Foto: Mária Prokopp

17d. Ostřihom, královská kaple v areálu hradního komplexu, konec 12. století, portál.
Foto: autor

18a. Lébény, kostel sv. Jakuba staršího, první polovina 13. století, jižní portál. Foto: autor

18b. Lébény, kostel sv. Jakuba staršího, první polovina 13. století, detail s andělem z jižního portálu. Foto: autor

18c. Lébény, kostel sv. Jakuba staršího, první poloviny 13. století, západní portál. Foto: autor

18d. Lébény, kostel sv. Jakuba staršího, první poloviny 13. století, západní portál, detaily s hlavami (dobro a zlo, nebo zakladatelé?). Foto: autor

19a. Ják, kostel sv. Jiří, kolem poloviny 13. století, západní portál, Foto: autor

19b. Ják, kostel sv. Jiří, kolem poloviny 13. století, západní portál, detail č. 1. Foto: autor

19c. Ják, kostel sv. Jiří, kolem poloviny 13. století, jižní portál. Foto: autor

19d. Ják, kostel sv. Jiří, kolem poloviny 13. století, jižní portál - detail. Foto: autor

19e. Ják, kostel sv. Jiří, kolem poloviny 13. století, východní závěr kostela. Foto: autor

19f. Ják, kostel sv. Jiří, kolem poloviny 13. století, západní fasáda kostela. Foto: autor

20. Ják, kaple sv. Jakuba, kolem polovina 13. století, portál. Foto. autor

21a. Csempezkopács, farní kostel, kolem polovina 13. století, pohled ze severu. Foto: autor

21b. Csempeszkopács, farní kostel, kolem polovina 13. století, hlavní portál. Foto: autor

21c. Csempeszkopács, farní kostel, kolem polovina 13. století, hlavní portál-detail. Foto: autor

22. **Magyarszecsőd**, farní kostel s portálem, kolem poloviny 13. století, Foto: autor

23a. **Őriszentpéter**, farní kostel, kolem poloviny 13. století. Foto: autor

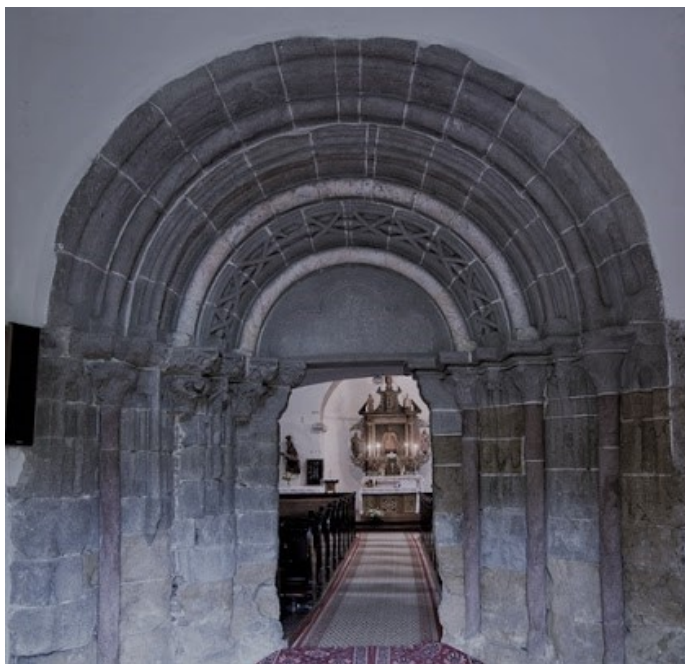
23b. Óriszentpéter, farní kostel, kolem poloviny 13. století, portál. Foto: autor

23c. Óriszentpéter, farní kostel, kolem poloviny 13. století, portál, detail. Foto: autor

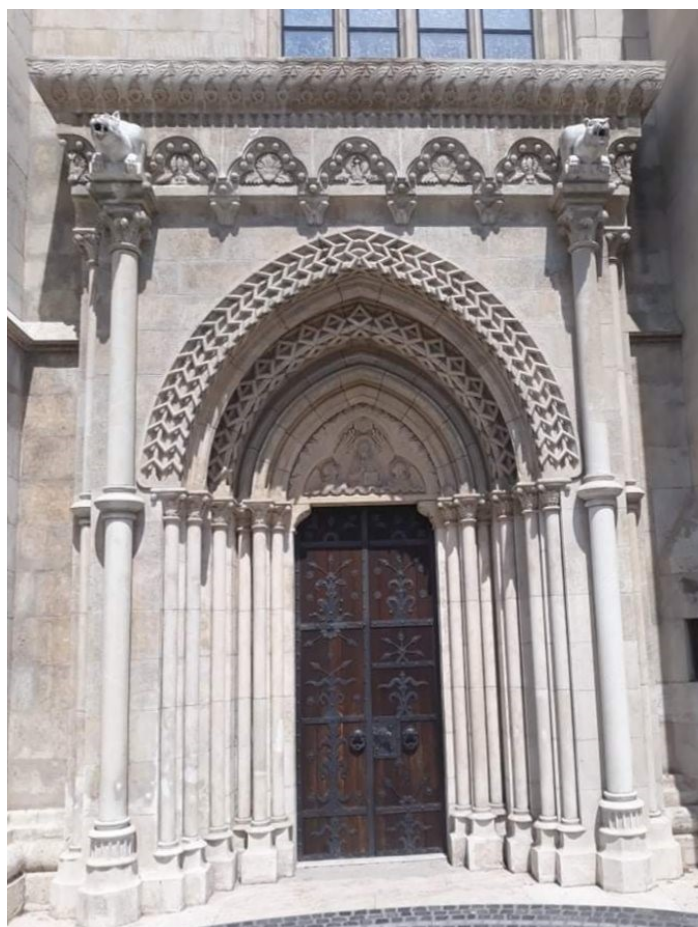
24. Kéttornyúlak, kostel sv. Michala, kolam polovina 13. století, Foto. autor

25. Ilija, kostel sv. Egídia, kolem poloviny 13. století, portál. Foto: autor

26. Sopronhorpács, kostel sv. Petra a Pavla, 13. století, portál. Foto: autor

27a. Budapešť, kostel Panny Marie, rekonstrukce na základě portálu z roku kolem 1260. Foto: autor

27b. Budapešť, kostel Panny Marie, portálu před rozebráním, rok kolem 1260. Foto: CSEMEGI 1951.

27c. Budapešť, kostel Panny Marie, současná podoba portálu, rok kolem 1260. Foto: autor

28a. Alba Iulia/Gyulafehérvár, katedrála, 13. stoeletí. Foto: autor

28b. Alba Iulia/Gyulafehérvár, katedrála, 13. stoeletí, fragment s normanským ornamentem. Foto: Imre Takács